

Massimo Quaini

Marxisme en geografie

Marxists Internet Archive
Nederlandstalig

Geschreven: 1974

Bron: Ecologische Uitgeverij 1978, Amsterdam – In samenwerking met **Dacob**, Archief en Bibliotheek voor de Studie van het Communisme

Oorspronkelijke titel: Marxismo e Geografia

Vertaling: Marjan Vlasbloem (Ecologische Uitgeverij)

Deze versie: spelling

Transcriptie/HTML en contact: **Adrien Verlee** voor het Marxists Internet Archive

– **Creative Commons License 3.0.**

Algemeen: u mag het werk kopiëren, verspreiden en doorgeven; remixen en/of afgeleide werken maken; mits naamsvermelding.

| **Hoe te citeren?**

Inhoudsopgave

Crisis in de geografie

Filosofie en geografie

Historisch materialisme en geografie

Van Marx' kritische beschouwing van de speculatieve dialectiek tot de wetenschappelijke dialectiek van het historisch materialisme

Het begrip natuur en de verhouding natuur-geschiedenis

Marx, Engels en de geografie

Van de 'natuurlijke maatschappijen' tot de 'historische maatschappij'

Geschiedenis van de onteigening van de mens ten opzichte van de natuur, of geschiedenis van de heerschappij van de mens over de natuur?

De 'natuurlijke voorwaarden' voor arbeid en productie

De geografische voorwaarden voor de reproductie en voor de accumulatie in de prekapitalistische maatschappijen

Van de prekapitalistische vormen tot de feodale maatschappij als overgangsvorm naar het kapitalisme (de oorspronkelijke accumulatie)

Industriële revolutie en ontstaan van de kapitalistische grondrente

Kapitalisme en ecologisch-geografische tegenstellingen

Crisis in de geografie

“Er bestaat op het ogenblik onder geografen nogal wat onvrede over de instrumenten die de vorige generatie heeft nagelaten. De indruk heerst dat hun discipline is gebaseerd op het naast elkaar plaatsen van elementen wier onderlinge verhoudingen niet erg logisch zijn. Wanneer we een studieboek over sociale geografie ter hand nemen, is de eerste indruk die het op ons maakt er een van gebrek aan consequentie. Het onvoldane gevoel van vele beginners en hun twijfels omtrent eenheid, nut en functie van de discipline waarin ze zich beginnen te verdiepen zijn daarom begrijpelijk.” Dit schreef de Franse geograaf Claval in 1972.**[1]** Vaak is het kritische bewustzijn van de “debutant” veel sterker dan dat van de insider. Zo gaven bv. in Italië in 1968 de studenten op onomwonden wijze hun mening over de geografie te kennen, waarbij zij met nadruk wezen op het “chaotische en uitsluitend op het geheugen gerichte karakter van deze studie”, als zijnde een “fragmentarisch en rommelig compendium van begrippen die op oppervlakkige wijze zijn bijeengebracht uit andere, zeer uiteenlopende disciplines.” Zij benadrukten niet alleen de tegenstrijdigheid van een buitengewoon uitgebreide en ambitieuze discipline, wier methodologie niets te maken heeft met strenge wetenschappelijke methodes, maar vatten haar tenslotte in het kort samen als een almanak “ad usum delphini”.**[2]**

Daar waar studenten niet de mogelijkheid hadden hun verzet te motiveren en vooral, te laten gelden werd deze houding nog duidelijker in praktijk gebracht: gebruik makend van een gedeeltelijke liberalisatie van de studieprogramma's werden de colleges geografie en masse geboycot.

Recentelijk is bij een andere Franse geograaf (Yves Lacoste), de vraag opgekomen of “de geografie met haar encyclopedische karakter, dat opmerkelijke lacunes niet uitsluit”, niet moet worden omschreven “als één van de karakteristieke vormen van voorwetenschappelijke kennis, waarvan het voortbestaan slechts te verklaren is op grond van de plaats die zij inneemt in instellingen als scholen en universiteiten.” Hij is eveneens tot de conclusie gekomen dat “de discussie over de geografie, vooral over de manier waarop zij wordt onderwezen (...), kan worden gezien als een hulpmiddel bij een groots opgezette poging tot mystificatie, met de bedoeling de ontwikkeling van een politieke beschouwing over de ruimte te verhinderen en de ruimtelijke strategieën van de machthebbers te verhullen.”**[3]**

Een crisis in de geografie dus, een serie contradicties die voornamelijk in de opleidingen zijn ontstaan en vervolgens zijn overgeslagen op de hogere regionen, waar zij in de regel echter pas zijn doorgedrongen na het oncontroleerbare selectieproces te zijn gepasseerd, dat kenmerkend is voor de logge universitaire onderwijsstructuur. Tekenend is bv. de geringe aandacht voor het waarom van een dergelijke chaotische uitbeelding van de werkelijkheid, van de ongestructureerdheid, het wezenlijke gebrek aan logica en wetenschappelijke nauwgezetheid. Het door de vorige generatie op ons overgedragen geografische inzicht schijnt hierin geen verandering te kunnen brengen. Evenmin is voldoende nagedacht over de manieren waarop men een nieuwe, zowel kritische als actieve, relatie met de maatschappij tot stand zou kunnen brengen.

Het is waar dat men ondanks aanzienlijke tegenstand hier en daar begonnen is met een rationalisatie van de geografische analyse door het toepassen van de methodes van de zgn.

“nieuwe” ofwel “kwantitatieve” geografie. Maar, nog afgezien van de beperkingen van een herziening die in vele gevallen meer het taalgebruik dan de inhoud en de specifieke methode omverwerpt, leidt dit initiatief – dat in sterke mate wordt verklaard door de nieuwe behoeften van de economische en ruimtelijke planning – tot een betrokkenheid met de werkelijke problemen die wel betrekkelijk nieuw is (zij speelt zich nl. op technocratisch niveau af) maar die, enkele uitzonderingen daargelaten niet kritisch is, en uiteindelijk afhankelijk is van, en ondergeschikt aan, de keuze van degenen die de beslissingen nemen. Als dit het algemene resultaat is, is het duidelijk dat er, behalve concrete maatschappelijke beperkingen, ook belangrijke grenzen zijn op epistemologisch vlak en dat in het gebruik en misbruik van de term “kwantitatief” een gebrek aan precisie inzake begrippen en categorieën schuilgaat. (Y. Lacoste heeft er al eens op gewezen dat de kwantitatieve geografie vaak vergeet dat “om te kunnen meten men eerst na moet denken, en niet andersom”).

In dit verband is het opmerkelijk dat in Italië de studierichting “geschiedenis van de geografie” vrijwel geen studenten telt, terwijl men in het buitenland deze studie steeds meer gaat zien als een noodzakelijke basis voor een epistemologische herstructurering van de geografie. Nog opvallender is het volstreekte isolement waarin de geografische disciplines zich bevinden met betrekking tot de zeer elementaire discussies die een aanval doen op die natuur- en menswetenschappen die het meest aan de geografie verwant zijn: van ecologie tot antropologie en van economie tot geschiedenis.

Dit is ook de achtergrond voor de analyse die we in dit boek zullen presenteren, die niet bedoeld is om kant-en-klare oplossingen aan te dragen (die niemand pretendeert te hebben), maar om een hervatting van de discussies te bespoedigen die al te snel als afgesloten werden beschouwd, of – nog ambitieuzer – om te proberen die historische en culturele ervaring uit heden en verleden opnieuw te gebruiken waaromheen de academische geografie (altijd al) een efficiënt maar isolerend kordon heeft getrokken. Theoretische ervaringen zoals bv. de Verlichting (die het politieke en culturele milieu vertegenwoordigt waarin de moderne antropogeografie ontstaat) of zoals het marxisme of het historisch materialisme. Historische ervaringen zoals de geleidelijke onteigening van de producent t.o.v. zijn arbeidsvoorwaarden en arbeidsomgeving (meer in het algemeen t.o.v. het “territorium”) en van de daaruit voortvloeiende strijd om een maatschappelijk beheer over de ruimte en de hulpbronnen, zowel op lokaal en regionaal als op nationaal en mondiaal niveau (men denken hierbij aan de perifere gebieden: zowel aan de derde wereld als aan de kleine agrarische kernen in ons eigen verstedelijkt achterland of zelfs aan de strijd om een ander stadsleven). Tegen de tegenwerpingen van de geograaf, die gewend is de diepgaande contradicties in de realiteit die hij bestudeert te bezweren, dus ook marxisme, proletariaat en klassenstrijd, kunnen wij inbrengen dat in Marx’ kritiek op de politieke economie niet alleen de kritiek van de “geografie” reeds besloten ligt (bijna een eeuw vóór de moderne kritiek van de beschrijvende geografie) maar ook, en vooral, in zijn kritisch essentiële elementen zitten voor die “nieuwe” en logischer instrumenten waar de roep van verschillende kanten zo groot om is, d.w.z. om een wetenschap van de ruimte die noch op chaotische eruditie, noch op apologetische kennis berust.

Het is goed in dit verband eens te verwijzen naar Marx in zijn “Inleiding” uit ’57 bij de “Kritiek der politieke economie”: “Wanneer wij een land vanuit politiek-economisch oogpunt beschouwen, beginnen we met de bevolking, de wijze waarop deze is onderverdeeld in klassen, de steden, het platteland, de zee, de verschillende productiesectoren, in- en export, jaarlijkse productie en consumptie, de prijzen van de waar enz. Het lijkt correct te beginnen met het reële

en het concrete, met de reële vooronderstelling. D.w.z. bijvoorbeeld in de economie met de bevolking die de basis vormt en het subject is van de gehele productie als sociale activiteit. Bij een nauwkeuriger onderzoek blijkt dit alles echter onjuist te zijn. De bevolking is slechts een abstractie wanneer ik bijvoorbeeld de klassen waaruit zij is opgebouwd buiten beschouwing laat. Het woord “klassen” is een loze kreet wanneer ik de elementen niet ken waarop zij steunen, zoals bv. loonarbeid, kapitaal enz. Deze elementen vooronderstellen ruil, arbeidsdeling, prijzen enz. Het kapitaal bv. heeft geen enkele betekenis zonder de loonarbeid, de waarde, het geld, de prijs enz. Als ik dus met de bevolking zou beginnen zou ik een chaotische uitbeelding van het geheel hebben (...).”[4]

Een dergelijke vulgair-empirische benadering die onmiddellijk herinnert aan die van de *antropogeografie* - houdt niet alleen een chaotische uitbeelding in van het geheel, van de realiteit, maar brengt, zoals Marx nog opmerkt, van het begin af aan het gebruik met zich mee van onbepaalde abstracties of van “zeer eenvoudige (...), tot vlakke tautologieën verwaterde (begripsmatige) bepalingen” en kan dan ook onmogelijk leiden tot een wezenlijk gebrek aan wetenschappelijke resultaten. Van dit soort tautologieën houdt Marx, de geograaf treffende voorbeelden voor.

De discussie over de “algemene voorwaarden voor elke productie” waarnaar de klassieke economen bij voorbaat verwezen – en die, zoals we zullen zien, het wezenlijk element blijft van elke *algemene geografie van de productie* – “beperkt zich ertoe te beweren dat bv. bepaalde rassen, geestelijke begaafdheden, klimaten en natuurlijke omstandigheden zoals de ligging aan de zee, de vruchtbaarheid van de bodem enz., gunstiger voor de productie zijn dan andere. Hiermee vervalt men opnieuw in de tautologie dat de rijkdom gemakkelijker tot stand komt naarmate de elementen daartoe, subjectief en objectief, in hogere mate aanwezig zijn.”[5]

Opgelet: via dergelijke tautologische redeneringen komt men tot de *vereeuwiging van de historisch bepaalde productiewijzen*, d.w.z. de *apologie van de economische en territoriale processen van de kapitalistische productiewijze*.

Hoewel de geografie van de productie, volgens de traditie, een secundaire plaats innam in vergelijking met de geografie van het *landschap* en van de *levenswijze* (die lange tijd de categorieën en begrippen vormden van een geografische analyse die op die manier weigerde het specifieke karakter van de moderne of kapitalistische ruimtelijke organisatie in beschouwing te nemen), kunnen we ook genoeg bevestigingen van dit soort logische fouten vinden in de gangbare handboeken over algemene geografie. Nemen we bv. het boek van R. Almagià, dat nog steeds het meest gebruikte werk is bij het universitaire onderwijs in Italië (en een verplicht naslagwerk voor de meer orthodoxe academische geografie). Dan lezen we over de “geografische voorwaarden” voor de moderne grootindustrie: “enkele van deze voorwaarden zijn van sociaaleconomische aard, zoals de aanwezigheid van kapitaal of competente leidinggevende en ondernemende personen. De belangrijkste voorwaarden zijn echter, direct of indirect, nauw verbonden met geografische factoren. Enkele van deze voorwaarden zijn: 1) de aanwezigheid van te verwerken grondstoffen 2) energie 3) arbeidskrachten 4) nabijheid van afzetmarkten 5) aanwezigheid van aan- en afvoerwegen.”[6]

Wanneer wordt uitgegaan van de meest algemene en tautologische definitie van de industriële activiteit (“elke activiteit van de mens waarbij grondstoffen die de natuur verschaft, worden verwerkt tot producten”) en wanneer we vervallen in volstrekt tautologische redeneringen zoals:

de industrie ontwikkelt zich het gemakkelijkst wanneer de omstandigheden het gunstigst zijn (grondstoffen, energie, arbeidskrachten enz.), is het onvermijdelijk dat ook de voor de ontwikkeling van de grootindustrie gunstige geografische voorwaarden opgaan in de algemene en voor alle tijden en productiewijzen geldende voorwaarden, waaraan later, op volkomen akritische wijze, het kapitaal en de kapitalisten (in de bedrieglijke vorm van “competente leidinggevende en ondernemende personen”) zijn toegevoegd, d.w.z. de specifieke voorwaarden voor de kapitalistische productiewijze. Op deze manier ontkomt men er niet aan het kapitaal, de kapitalisten en de loonarbeid, kortom de kapitalistische productieverhoudingen, te gaan zien als de natuurlijke en blijvende productievoorwaarden, die niet verschillen van de natuur die de mens grondstoffen en energiebronnen biedt. Het is niet toevallig dat de stap in deze richting is gedaan door een leerling van Almagià, O. Baldacci, die het volgende veelzeggende overzicht van elke geografie van de productie heeft opgesteld:

I Natuurlijke factoren van de economie.

- 1) bodem (i.v.m. mineralen en rotsen)
- 2) klimaat (i.v.m. akkerbouw, veeteelt, vestiging)
- 3) waterhuishouding (i.v.m. watervoorziening, productie van energie, verbindingen)

II Maatschappelijke factoren van de economie.

- 1) aantal inwoners (arbeidskrachten, consumptie)
- 2) kwaliteit der inwoners (technische arbeidscapaciteit, inkomen)
- 3) kapitaal (particuliere- of staatsinterventie, of beiden).

Er wordt niet alleen uitgegaan van het kapitaal als maatschappelijke factor van de economie in het algemeen, maar de auteur zelf merkt – nadat hij de reeds geciteerde feiten over de industriële lokalisatie als algemene geografische wetten heeft gepresenteerd – het volgende op: “de rechtlijnigheid van deze voorbeelden (zoals: de combinatie van kolen en ijzerhoudende mineralen is bepalend voor de vestigingsplaats van de ijzerindustrie in Groot Brittannië) wordt sterk beïnvloed door de strijd om het verwerven van de grondstoffen en het veroveren van de afzetmarkten. Dit vanwege de noodzaak 1) de invoer van consumptiegoederen tot een bepaald niveau te beperken en 2) het hoofd te bieden aan de enorme handelsconcurrentie. Al deze economisch-geografische problemen worden nog vergroot door verschillende vormen van politiek prestige die zelfs de ijzeren wetten van de economie, gebaseerd – zoals bekend – op vraag en aanbod, kunnen wijzigen.” Dit alles kan men lezen in het “modernere” handboek voor de geografie, dat in Italië op het ogenblik veel wordt gebruikt. [7]

Met andere woorden, vanuit positief-methodologisch oogpunt moet men zeggen: hoewel het waar is dat de meer ontwikkelde industrie enkele kenmerken gemeen heeft met de minder ontwikkelde, is het eveneens een feit dat dit stadium van analyse (d.w.z. dat van de eenvoudige en tautologische bepalingen) overstegen moet worden. Bovendien, als we ons op kritisch-wetenschappelijk terrein willen begeven moeten wij juist datgene isoleren wat in het geval van de moderne industrie haar ontwikkeling t.o.v. de oude industrie kenmerkt, oftewel, wat haar *naast het gemeenschappelijk* element (de productie of industrie in het algemeen) ervan

onderscheidt, “opdat men, omwille van de eenheid – die reeds voortvloeit uit het feit dat het subject, de mensheid, en het object, de natuur, dezelfde zijn – *het essentiële onderscheid* niet vergeet. “Heel de wijsheid van de burgerlijke economen, die het blijvende en harmonische karakter van de bestaande maatschappelijke verhoudingen aantonen, ligt juist in dit vergeten”, zo besluit Marx.**[8]**

Als wij van de geografie van de productie overstappen op de politieke geografie treffen we, op meer uitgesproken wijze (als dat nog nodig is), hetzelfde proces aan waarbij in de geografische wetten – opgevat als eeuwige, van de historie losstaande, natuurwetten – de burgerlijke maatschappelijke verhoudingen op volkomen bedrieglijke wijze worden ingepast. Almagià, die de Staat ziet als object van de politieke geografie daar zij de algemene synthese is van territorium en bevolking, definieert “de overheersende tendensen in de ruimtelijke ontwikkeling van de Staten” als “tendensen die in het algemeen gelden voor alle staatsvormen die vitaliteit en expansiedrang bezitten.” Deze tendensen blijken in feite niets anders te zijn dan de ontwikkelingswetten van de moderne, imperialistische staat (de tendens zich steeds ruimere toegang tot wegen over zee te verschaffen, de tendens in het bezit te komen van overzees gebied, de tendens tot koloniale expansie enz. enz.) maar worden door Almagià als eeuwige natuurwetten beschouwd (die eigen zijn aan “alle staatsvormen die vitaliteit en expansiedrang bezitten”). Elk commentaar hierop is overbodig omdat de apologetische betekenis van deze opvatting overduidelijk is en een enkel voorbeeld is daarom voldoende: “het doel van de kolonisatie is dus, behalve het bevolken met een vaste kern van bewoners, de waardevermeerdering van het gebied en ook het verhogen van het beschavingsniveau en het verbeteren van de levensomstandigheden van de autochtone bevolking.”**[9]** Het is voldoende om er, met Y. Lacoste, aan te herinneren dat sinds de geografie met Herodotus ontstaat en zich ontwikkelt in dienst van de Staten (staatsimperialisme) en dat deze oude functie parallel loopt aan de meer recente functie, die we vinden in de aan de universiteit onderwezen geografie. De ideologische rol van deze recentere functie bestaat voornamelijk in het vermijden van een politieke beschouwing over de ruimte en het verhullen van de keuzen inzake territoriale politiek van de heersende groepen.

In het eerste geval – dat van de geografische voorwaarden voor de productie – zou de kritiek op de geografische literatuur moeten afrekenen met een ingewikkelde traditie van economische en sociale studies die loopt van Max Weber en de marginalisten tot aan de recentere theoretici van de industriële lokalisatie (een traditie die voor wat een aantal aspecten neerkomt op een involutie, niet alleen vergeleken met *Het Kapitaal*, maar ook in vergelijking met het uitgangspunt van de klassieke economie). In het tweede geval – dat van de politieke geografie – is de afleiding veel duidelijker en begrensd en kan als volgt worden toegelicht: **Darwin** → **Ratzel** → **Geopolitiek**. Ook voor wat betreft dit geval kunnen wij bij Marx en Engels alle elementen terugvinden voor een radicale kritische beschouwing van de opvatting over de relaties tussen mens en natuur, die op het ogenblik niet alleen een van de fundamenteen vormt van de “algemene geografie”, maar ook hier en daar aanwezig is in enkele jongere en meer dynamische disciplines zoals de culturele antropologie en de stedenbouwkunde. Kort gezegd, de opvatting van Darwin over de strijd om het bestaan vormt, (op min of meer uitgesproken wijze) de basis voor de antropogeografie van Ratzel en zijn talrijke volgelingen. Marx zei over deze theorie: “het is een opmerkelijk feit dat Darwin in de planten- en dierenwereld zijn Engelse samenleving herkent, met haar maatschappelijke arbeidsdeling, concurrentie, openstellen van nieuwe markten, uitvindingen en malthusiaanse strijd om het bestaan. Het is de “*Bellum omnium contra omnes*” van Hobbes en doet denken aan Hegels “Phanomenologie” waarin de

burgerlijke maatschappij wordt uitgebeeld als het dierenrijk van de geest, terwijl bij Darwin het dierenrijk wordt uitgebeeld als burgerlijke maatschappij.”**[10]**

Een theorie dus die is ontstaan in een bepaald stadium van de burgerlijke of moderne maatschappij, die hiermee een objectieve vergelijking maakt. (“De essentie”, aldus Marx, “ligt bij Malthus juist in het feit dat deze theorie niet wordt toegepast op planten en dieren maar, via een geometrische ontwikkeling, alleen op de mensen, in tegenstelling tot de planten- en dierenwereld.”) Het is dan ook niet bij toeval, dat zij een algemene wet wordt van de evolutie van plant- en diersoorten. Maar, opgelet: “wanneer dit prestigespelletje eenmaal is gespeeld is het erg gemakkelijk deze theorieën van de natuurlijke historie over te hevelen naar de geschiedenis van de maatschappij en het is daarom al te naïef op te merken dat men hiermee heeft aangetoond dat dergelijke beweringen eeuwige natuurwetten van de maatschappij zijn.”**[11]**

Dit is precies wat Ratzel heeft gedaan in zijn “Anthropogeographie”, opgedragen aan de volgeling van Darwin, M. Wagner. Deze antropogeografie wordt, let wel, gezien als “de basis voor de toepassing van de geografische wetenschap op de geschiedenis” en we lezen hierin: “de antropogeografie kan alleen dan een solide wetenschappelijke basis hebben, wanneer de algemene wetten die de verbreiding van al het organische leven op aarde regelen, beschouwd worden als haar hoekstenen.”**[12]**

Met andere woorden, de “wetenschappelijkheid” van de geografie verloopt via het terugbrengen van de mens tot dier, ofwel tot de wetten die aan het leven in de gehele natuur ten grondslag liggen: de geschiedenis van de mens gaat deel uitmaken van de geschiedenis van de natuur en de fysische geografie bevat op haar beurt de geografie van de mens. Op dit punt ontstaat het geografisch determinisme dat – een radicale kritische beschouwing ervan kan er niet omheen – een duidelijk omschreven functie heeft: het tot natuurgegeven maken van de kapitalistische verhoudingen houdt tevens hun vereeuwiging in. Het is geen toeval dat met Ratzel de strijd om het bestaan een strijd wordt om levensruimte: het gaat hier om een verandering die de overgang van het kapitalisme weerspiegelt van het stadium van de vrije concurrentie naar dat van het monopoliekapitalisme en het imperialisme.

Tegenover de methode van de politieke economie, en meer in het algemeen, van de burgerlijke wetenschap, die volgens Marx vanuit de concrete werkelijkheid komt tot steeds subtielere abstracties (en tot steeds brutalere apologieën van de overheersende maatschappijvormen), plaatst Marx de methode die vanuit het abstracte teruggaat tot het concrete en die wordt voorgesteld als de enige methode die het denken toestaat zich het concrete, de werkelijkheid, op de juiste wijze eigen te maken. D.w.z., tegenover de vulgair-empirische benadering en het reeds geciteerde voorbeeld van de toepassing hiervan op de bestudering van de economie van een land, is het zaak uit te gaan van een nauwkeurig gebruik van de eenvoudigste categorieën (zoals begrippen als arbeid, arbeidsdeling, ruilwaarde enz.) om zo “uiteindelijk weer bij de bevolking uit te komen, maar deze keer niet de bevolking als chaotische uitbeelding van een geheel, maar als een *rijk geschakeerde totaliteit die bestaat uit vele bepalingen en relaties.*” Het gaat er bijvoorbeeld om te begrijpen dat de ruilwaarde “alleen kan bestaan als abstracte, eenzijdige relatie binnen een reeds gegeven levend, concreet geheel” en als zodanig “een bevolking vooronderstelt en wel een bevolking die binnen specifieke verhoudingen produceert, alsmede een bepaald soort familie-, gemeenschaps- of staatsbestel enz.”**[13]**

Deze methode is gebaseerd op het aaneensmeden van wetenschap en geschiedenis: de overgang van het abstracte naar het concrete vooronderstelt een overgang van het heden naar het verleden, de methode van de *historische abstractie* maakt dus deel uit van de zgn. *reductiemethode*. De meest eenvoudige abstractie (bv. het begrip arbeid, of, om een voorbeeld te geven binnen de geografie, het begrip landschap) ontstaat nl., zoals alle meer algemene abstracties, “slechts daar waar zich de rijkst geschakeerde concrete ontwikkeling voordoet, daar waar één enkel kenmerk voor een groot aantal, een geheel van elementen, een gemeenschappelijk kenmerk wordt.” Zo ontstaat het begrip *arbeid in het algemeen* in de beschouwing van de politieke economie, om “te beantwoorden aan een maatschappijvorm waarin de individuen gemakkelijk van arbeid veranderen en waarin de specifieke arbeid die ze leveren willekeurig is en hen daarom onverschillig laat.” [14] Op dezelfde wijze beantwoordt *het landschap als abstractie*, dat de moderne geografie centraal stelt in haar eigen beschouwing, aan dezelfde maatschappij waarin *het gebruik van de ruimte, afgezien van haar natuurlijke en geografische kenmerken, gemakkelijk verandert*. Een maatschappij die *de kapitalistische maatschappij is waarin deze ruimte waar is geworden, net als ook de arbeidskracht is gebeurd, (de een gescheiden van de andere tengevolge van de onteigening van de producent resp. de gemeenschap)*. Met andere woorden, zowel de ene als de andere abstractie, die *in theorie* zeer oude verhoudingen tot uitdrukking brengen die gelden voor alle maatschappijvormen, blijken dus *in praktijk* slechts werkelijkheidswaarde te hebben als onderdeel van de moderne maatschappij.

Hieruit volgt dus de noodzaak de reductiemethode toe te passen. Aangezien “de burgerlijke maatschappij de meest ontwikkelde en gecompliceerde historische organisatie van de productie is, maken de categorieën die de uitdrukking zijn van haar verhoudingen en die inzicht geven in haar structuur, het dus mogelijk tegelijkertijd door te dringen tot de structuur en de productieverhoudingen van alle maatschappijvormen uit het verleden. Op hun puinhopen en met hun bouwstenen is de burgerlijke maatschappij opgetrokken, die nog elementen van oude maatschappijvormen vertoont die gedeeltelijk nog bestaan (...). De burgerlijke economie levert aldus de sleutel tot de economie van de oudheid enz. Maar geenszins op de manier van de economen die alle historische verschillen uitwissen en in alle maatschappijvormen de burgerlijke maatschappij zien. Hoewel het dus waar is dat de categorieën van de burgerlijke economie ook op gaan voor de andere maatschappijvormen, moet dit “cum grano salis” genomen worden. Zij kunnen deze maatschappijvormen op een ontwikkelde geatrofieerde, karikaturale enz. manier bevatten, maar altijd met dat *wezenlijke verschil*.” [15]

Wij hebben al zijdelings gewezen op het aaneensmeden van theorie en geschiedenis, hetgeen het resultaat is van Marx' methode. Wij willen dit punt, waarin de logische structuur van *Het Kapitaal* besloten ligt, nog eens benadrukken met de woorden van een moderne wetenschapper die hierin “de oorspronkelijke, vitale kern van het moderne marxisme ziet”:

“Een bepaalde, wetenschappelijke abstractie, nl. een *historische abstractie*: historisch in de meest volledige betekenis van het woord. Immers, wanneer ik de overgang W-G (Waar-Geld) begrijp en tevens begrijp hoe het kapitaal zich historisch heeft ontwikkeld uit de Waar en het Geld, begrijp ik dus het *historisch ontstaan*. Hoewel, van de andere kant, W en G niets anders zijn dan de meest eenvoudige bepalingen van het moderne of actuele kapitaal, betekent het feit dat ik het historisch ontstaan ervan begrijp nog niet dat ik mij verplaats in de prenatale fase, maar vraagt daarentegen juist dat ik mij verdiep in de *wetenschappelijke analyse* van het heden. Met andere woorden, ik schrijf geen geschiedenis van het ontstaan van het kapitaal door het heden de rug toe te keren om terug te gaan naar het moment waarop het kapitaal op het punt stond op het toneel van de geschiedenis te verschijnen maar er nog niet was (en dus botweg de chronologische volgorde aan te houden). Maar ik schrijf de geschiedenis

van het verleden *uitgaande van het heden* als enige realiteit. Oftewel, enerzijds, de realiteit zien in haar bepaaldheid en wetenschappelijke ondubbelzinnigheid, d.w.z. door te begrijpen dat het heden *niet is als* het verleden maar breekt met het verleden en het vernieuwt; anderzijds, inzien dat het heden niet is als het verleden en het verleden dus evenmin met het heden verward mag worden (natuurlijk zijn beide operaties één en dezelfde). Kortom, inzien dat het heden slechts een historische en *vergankelijke* werkelijkheid is. Dit betekent enerzijds dat er geen *historische* analyse (die naam waardig) mogelijk is zonder begripsvorming, d.w.z. zonder theorie, zonder sociologische typologie, kortom zonder die empirische of wetenschappelijke abstracties zoals de begrippen “kapitaal”, “bourgeoisie”, “modern proletariaat” enz. Van de andere kant voorkomt deze logische ontwikkeling van de analyse dat ik verval in het abstracte rationalisme en de teleologie van Hegel en van de geschiedfilosofie in het algemeen (waarin de tijdperken die achter ons liggen niet zozeer bepaald lijken te zijn door hun eigen logica als wel voorboden schijnen van het nu of “momenten” die vooruitlopen op de komst van het heden). In deze ontwikkeling van de analyse komen daarentegen de diversiteit en de oorspronkelijkheid van het verleden t.o.v. het heden steeds tot uitdrukking. Tenslotte dit, daar geschiedenis zonder theorie, d.w.z. zonder wetenschap, niet mogelijk is, kan er, op haar beurt, evenmin een wetenschap (van de “morele” disciplines) bestaan die niet te werk gaat vanuit de levende en diepgaande betekenis van de verschillen in tijdperken of die op een andere manier het onderscheid tussen de verschillende sociaalhistorische formaties vergeet.”**[16]**

Uit deze samensmelting van wetenschap en geschiedenis ontstaan categorieën zoals “sociaaleconomische formatie”, “maatschappelijke productieverhoudingen” enz. en begrippen als “kapitaal”, “loonarbeid” enz. Deze categorieën komen niet alleen voort uit de samensmelting van economische theorie en geschiedenis (zoals Schumpeter opmerkte) maar ook uit het samenvoegen van natuur en geschiedenis, ruimte en maatschappij.

Verderop zullen wij op deze punten terugkomen, die het historicisme van Marx onderscheiden van elk ander historicisme en die ook van wezenlijk belang zijn voor de geograaf en in het algemeen voor iedereen die de problemen van de ruimte bestudeert. Voor het moment is het voldoende eraan te herinneren dat wanneer Marx spreekt van kapitaal (in de betekenis van kapitalistische productieverhouding en van proces van reproductie en accumulatie van het kapitaal) hij het kapitaal niet ziet als iets dat uitsluitend te maken heeft met de economische productie of de productietechnieken, maar als iets dat tegelijkertijd betrekking heeft op de ruimte en de maatschappij. Kapitaal of kapitalisme betekent met andere woorden, een bepaalde productieverhouding die weliswaar een economische organisatie is (productiekrachten, technologie enz.) maar tegelijkertijd ook een maatschappelijke (verdeling van de maatschappij in klassen) en ruimtelijke organisatie (concentratie van arbeids- en bestaansmiddelen van arbeiders en productiemiddelen, van de trek naar de grote stad enz.). De lezer kan hiervan vooral een bevestiging vinden in de gedeelten uit Marx’ werk die voornamelijk worden geciteerd in hoofdstuk 4. Ter afsluiting van deze inleiding moeten we nog één punt onderstrepen dat opnieuw verband houdt met de problematische premissen waarvan we zijn uitgegaan en dat één van de meest besproken thema’s uit de geografische theorie vormt: de tegenstelling determinisme-possibilisme. De geografie vertoont nog steeds een dualistisch karakter: zij schommelt en blijft schommelen tussen determinisme en possibilisme, tussen naturalisme en idealistisch historicisme, tussen een materialistische oorzakelijkheid en een onbepaalde teleologie. Enerzijds heeft men dus de neiging alleen de materiële noodzakelijkheid of oorzakelijkheid als realiteit te beschouwen (dus de mens als natuurwezen dat bepaald wordt door zijn omgeving en de menselijke samenleving gereduceerd tot mierenhoop) en anderzijds beschouwt men alleen het teleologisch verklaringsprincipe of de menselijke vrijheid van handelen als reëel (en dus het milieu als vrije creatie van de mens). Dit zijn twee oplossingen die de tegenstelling niet overwinnen maar eerder voortzetten omdat het gewoon is dat het idealisme (ook in dezelfde context) haar tegenpool oproept (het vulgaire materialisme), zoals het determinisme op haar beurt het absolute non-determinisme oproept.

Ik ben van mening – en het tot nu toe verrichte onderzoek en vooral de daaropvolgende ontwikkelingen zijn bezig dit te bewijzen – dat deze tegenstelling alleen kan worden opgeheven door er radicaal een einde aan te maken met behulp van het historisch materialisme, aangezien deze wetenschappelijke theorie de scheiding tussen natuur en geschiedenis overwint door tegelijkertijd de relatie mens-natuur en de relaties tussen de mensen onderling te bestuderen. Er moet met nadruk op gewezen worden dat deze methode – in tegenstelling tot hetgeen zowel tegenstanders als aanhangers van het marxisme beweren – noch een natuurdeterminisme noch een economisch determinisme toestaat. Zij verwerpt met andere woorden elke “basis”, of deze nu natuurlijk of economisch is, als voorafgaand aan de intermenselijke tussenkomst. Zij verwerpt een dergelijke basis voor een piramidevormige opbouw van de mens- en natuurwetenschappen zoals die – om de ideologische uitersten van het hedendaagse encyclopedisme te noemen – van het dialectisch materialisme van de USSR en de zgn. algemene en synthetische geografie. Tegen deze erfenis getuigt een fijnzinnig vertolker van het historisch materialisme, K. Korsch:

“Aan de andere kant heeft Marx, in zijn sociaal-materialistische onderzoek, ook de globale *natuurlijke* grondslag van de historische en maatschappelijke verschijnselen uiteengezet, *met historische en sociale categorieën* zoals industrie, economie, materiële productie. Volgens de sociaalmaterialistische theorie wordt de laatste basis van alle ontwikkelingen – ondanks een voor de hand liggende erkenning – niet gevormd door de “prioriteit van de externe natuur”, soms naturalistisch, geabstraheerd van de geschiedenis en de maatschappij, zoals het klimaat, het ras, de strijd om het bestaan, de fysieke en geestelijke vermogens van de mens, maar door een natuur die zelf al “in de loop van de geschiedenis gewijzigd is” of, nog nauwkeuriger uitgedrukt, door de vanuit historisch en sociaal oogpunt kenmerkende ontwikkelingen van de *materiële productie*. Wanneer de materialistische filosoof Plechanov, ter ondersteuning van zijn tegengestelde mening, onder meer verwijst naar het feit dat Hegel reeds “in zijn *Filosofie van de geschiedenis...* de *belangrijke rol van de geografische basis van de wereldgeschiedenis*” heeft benadrukt, is dit inderdaad het verschil dat besloten ligt in het wetenschappelijke proces van het historische en sociale materialisme van Marx... Terwijl bij Hegel “de fysische natuur op gelijke wijze deel uitmaakt van de wereldgeschiedenis”, deelt Marx daarentegen de natuur van het begin af aan in bij de maatschappelijke categorieën. De fysische natuur maakt niet direct maar indirect deel uit van de wereldgeschiedenis, als materieel productieproces dat van het begin af aan niet alleen tussen mens en natuur maar ook tussen de mensen onderling plaatsvindt.”**[17]**

In het derde hoofdstuk zullen we zien hoe Marx’ opvatting over de natuur de geograaf de beste hulpmiddelen biedt voor een radicale kritische beschouwing en een definitief overwinnen van de traditionele ondergeschiktheid van de antropogeografie aan de fysische geografie.

[1] P. Claval, *La pensée géographique*, Parijs, 1972, pp. 49-51.

[2] L. Gambi, *Geografia e contestazione*, Faenza, 1968.

[3] Y. Lacoste, *La géographie* (in F. Chatelet (red.) *La philosophie des sciences sociales*), Parijs, 1973.

[4] K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)*, Dietz Verlag Berlijn, 1974, p. 21. Ned. vert. van de Inleiding, *Te Elfder Ure 17*, Nijmegen, SUN, 1974, p. 504. Deze en volgende citaten zijn niet altijd letterlijk gelijk aan de TEU-editie.

[5] *Idem*, p. 8 resp. pp. 486-487.

[6] R. Almagià, *Fondamenti di geografia generale*, Rome, 1955, II, p. 207.

[7] O. Baldacci, *Geografia generale*, Turijn, 1972.

[8] K. Marx, *op. cit.*, p. 7 resp. p. 485.

[9] R. Almagià, *op. cit.* p. 315.

[10] Brief van Marx aan Engels van 18-6-1862.

[11] F. Engels, *Dialectik der Natur*, MEW 20 p. 305 e.v., Dietz Verlag Berlijn.

[12] F. Ratzel, *Anthropogeographie*, Inleiding.

[13] K. Marx, *Grundrisse*, *op. cit.* p. 22 resp. p. 506.

[14] *Idem*, p. 25 resp. p. 510.

[15] *Idem*, pp. 25-26 resp. p. 511.

[16] L. Colletti, Voorwoord bij *Il'Enkov's La dialettica dell'astrato e del concreto nel Capitale di Marx*, Milaan, 1961, p. XLIV-V.

[17] K. Korsch, *Karl Marx*, Londen, 1938; Duitse editie 1967.

Filosofie en geografie

Geografie en filosofie: de overeenkomst die er tussen beide disciplines bestaat wordt op het ogenblik door de geograaf gezien als een feit dat hoogstens van historisch belang kan zijn. Het is een feit dat ook de filosofen vrijwel volkomen onverschillig staan tegenover de geografie. De geografen echter negeren de filosofie niet alleen, maar wat nog erger is, zij vinden elke bezinning op de logische regels van hun wetenschappelijke arbeid overbodig.

“De meeste geografen theoretiseren zo min mogelijk en beperken zich ertoe zonder enige schaamte te beweren dat de “geografie een synthetische wetenschap is (...).”

Dergelijke uitlatingen geven tegelijkertijd blijk van hun gebrek aan kennis van de niet minder synthetische kenmerken van de disciplines waar de geografen een beroep op doen, van hun isolement (...) en hun gebrek aan belangstelling voor de theoretische problemen, ook voor de meest elementaire waarmee alle wetenschappen – en soms al lang – te kampen hebben. Overigens verbergen vele geografen hun minachting voor “abstracte overwegingen” niet (...), zij beroemen zich er juist op en geven uitdrukking aan hun voorkeur voor het “concrete”. [18]

Maar als ze zeggen dat de geografie “de wetenschap van het concrete” of van “de concrete ruimte” is, geven de geografen eigenlijk alleen maar blijk van – ik citeer hier een andere kritische geograaf – “hun hooghartig negeren” van de analyses van de cognitieve processen:

“Het recente epistemologische onderzoek toont aan dat het “concrete” geen empirisch of abstract “gegeven” is maar de “constructie” middels een dialectische ordening van de elementen van en de relaties binnen het cognitieve proces (...). De bewering dat “de waarnemer deel uit maakt van het systeem dat hij waarneemt” is een tautologie die de geografen altijd over het hoofd hebben gezien en die hen nu met de neus op de werkelijkheid drukt (...). De stelling dat de geografen “de concrete ruimte” bestuderen komt erop neer dat zij zich met praktisch alles wat bestaat bezig houden. Maar wat is dan het object van de geografie? Dat is een bijna niet te omschrijven geheel! (...). Het is even zinloos een zich steeds verder verwijderend doel na te streven als te trachten een empirisch gebied binnen de geografie te begrenzen d.m.v. het geleidelijk afstoten van thema’s.” [19]

Vanuit welk standpunt men de crisis in de geografie ook bekijkt, men zal steeds moeten erkennen dat er aan de basis een opvallend gebrek aan epistemologische bezinning is en dat de achterstand van de geografie in vergelijking met de andere mens- en natuurwetenschappen op de eerste plaats een achterstand is in het uitwerken en controleren van de eigen logische instrumenten.

Om dit doel te bereiken kan de geschiedenis van de filosofie en van de ontwikkeling der sociale wetenschappen de hedendaagse geografie heel wat aanwijzingen geven, waarvan een enkele geograaf dan ook al gebruik begint te maken. Onze bijdrage beperkt zich tot het benadrukken van het nut voor de hedendaagse discussie in de geografie van enkele gebieden uit de filosofie, die zich sinds de Verlichting hebben ontwikkeld.

De Amerikaanse geograaf R. Hartshorne beschouwde *Kant* als een van de grondleggers van de moderne geografie, als wetenschap van de ruimte en de ruimtelijke differentiatie. Kant is dan ook de grondlegger van een wetenschappelijke traditie die een diepgaande wijsgerige bezinning inhield op de begrippen ruimte, ligging en streek (zoals bv. in het artikel uit 1768 getiteld: *Over de eerste grondslag voor het onderscheiden van gebieden binnen de ruimte*). Maar deze traditie ging ook gepaard met het invoeren (sinds 1756) van een nieuwe methode van kennisoverdracht, het universitaire onderwijs.

Kant zelf heeft er in het voorwoord voor de “pragmatische antropologie” aan herinnerd dat hij aan de universiteit van Koningsbergen, behalve het doceren van de zuivere filosofie, “30 jaar lang 2 soorten colleges heeft gegeven over de *kennis van de wereld*, d.w.z. in het wintersemester over antropologie en in het zomersemester over fysische geografie. Ook mensen uit andere sociale lagen waren hierin geïnteresseerd, aangezien het een voor iedereen belangrijke stof is.”[20]

Het is niet de bedoeling om hier Kants bijdrage aan de geografische kennis uiteen te zetten. Dit is erg moeilijk zeker zonder een uitvoeriger verwijzing naar het wetenschappelijke kader van de Verlichting (en vooral dat van de ontwikkeling van de natuurwetenschappen). Het kan echter nuttig zijn in het kort te verwijzen naar de definities en de taken van de geografie zoals Kant die ziet, ook al om de daaropvolgende ontwikkelingen te kunnen begrijpen.

Volgens Kant behoort de geografie tot de empirische wetenschappen, d.w.z. die wetenschappen welke gebaseerd zijn op de *ervaring* (en zich dus onderscheiden van de rationele wetenschappen die zijn gebaseerd op de *reden*) en die de “reële eruditie tot doel hebben (reëel omdat de objecten van onze ervaring zich aan ons voordoen óf in de *ruimte*, de een naast de ander, óf in de *tijd*, de een na de ander) die deels de beschrijving van de onderwerpen omvat: *de beschrijving van de wereld*, en deels verslag doet van haar veranderingen: *de geschiedenis van de wereld*. Beiden zijn óf fysisch óf antropologisch.” Op deze manier is ook *de kennis van de wereld* “óf gebaseerd op datgene wat bestaat volgens de noodzakelijke wetten en waarvan de echte kennis van de natuur in strikte zin afhangt, óf op de wezens die handelen volgens de wetten van de vrijheid: de kennis van de mens of antropologie.” Beide wetenschappen worden niet als speculatieve maar als pragmatische wetenschappen beschouwd: “met behulp van deze beide wetenschappen, d.w.z. antropologie en fysische geografie, willen wij vooruitlopen op de toekomstige ervaring.” In dit verband onderstreept Kant het nut van de geografie: “de geografie cultiveert en civiliseert tegelijkertijd en is een zeer belangrijk onderdeel van de kennis van de wereld, maar is minder belangrijk dan de kennis van de mens in engere zin.”

Het is voor ons veel interessanter te zien welk onderzoeksterrein en welke methodes Kant de geografie toeweest: “alle dingen in de natuur vormen de *wereld*, aangezien zij een *geheel* vormen. Maar in meer strikte zin rekenen wij alleen *die* dingen tot de wereld waarmee we op een of andere manier in contact kunnen treden, d.w.z. die dingen waarmee we kunnen werken en die op ons inwerken. In deze strikte zin vormt de aarde onze wereld.” We moeten twee punten goed in het oog houden: 1) de beschrijving van de wereld of van de aarde moet teruggaan naar de opvatting van het alles, van het geheel en “hier steeds naar verwijzen” (d.w.z. de geografie als algemene kennis van de aarde, als organische en systematische kennis); 2) dit geheel of alles kan alleen gedefinieerd worden in relatie tot de mens, met de menselijke praxis. De betekenis van dit tweede punt is niet zozeer dat het al vooruit loopt op latere ontwikkelingen in de antropogeografie, maar dat het in de meer striktere betekenis zegt dat de geografie, door zich los te maken van de astronomie, zich moet richten op “dat gedeelte van de aarde dat de *habitat* van de mens vormt” (zoals ook R. Hartshorne schrijft). Het is een feit dat de geografie van Kant een fysische geografie blijft, “een algemeen beeld van de natuur en van haar uitwerkingen”, waarin de mens alleen past als product van de natuur. Kant zegt nog eens uitdrukkelijk dat de “fysische geografie ook de basis vormt en de hoofdregels bevat” van de politieke, commerciële en zelfs van de morele geografie.[21]

Hier komen we tot de kern van Kants theorie van de geografie die ligt in de scheiding van

speculatieve en pragmatische wetenschappen (ofwel van reden en ervaring) en, op een lager niveau van abstractie, van antropologie en geografie, van geschiedenis en natuurwetenschappen (ofwel van vrijheid en noodzakelijkheid). Als we even voorbijgaan aan de geografische kennis van toen, maakt deze scheiding evenzeer deel uit van een wereldbeeld dat slechts kan leiden tot een opvatting die, voor wat betreft de relaties mens-milieu, deterministisch of mechanisch is en die de geschiedenis en de mens beschouwt als onderhevig aan de beschikkingen van de Voorzienigheid. Zij moet daarom als metafysica worden opgevat. Ook de neokantiaanse opvatting over de wetenschappen is, weer afgezien van de geografische opvatting van toen – zoals ik al zei – niet in staat gebleken het dualisme in de geografie en haar eeuwig schommelen tussen determinisme en teleologie te overwinnen. Over deze problemen hebben we al in het kort gesproken in hoofdstuk 1.

We komen nu bij *Hegel*. In de hegeliaanse filosofie neemt de geografie een heel andere plaats in: zij wordt hierin niet gezien als een natuurwetenschap maar als een historische discipline, als een studie van de levensmogelijkheden die het milieu biedt aan de volkeren die de diverse streken op aarde bewonen en dus als een van de sleutels om de wereldgeschiedenis te begrijpen.

De verklaring voor het verschil met Kant ligt allereerst besloten in de andere filosofische premissen: Hegel overschrijdt nl. de grenzen van de kantiaanse kritiek, vooral voor wat betreft de scheiding tussen natuur en geschiedenis (tussen de mens als natuurlijk wezen en de mens als subject van de geschiedenis). Zoals ook Marx toegeeft in de *Economisch-filosofische manuscripten* uit 1844, is Hegel de eerste die zich rekenschap geeft van de “zelfverwezenlijking van de mens als een proces” en van “de objectieve mens, de ware mens, als resultaat van *zijn eigen arbeid* (...) als historisch resultaat”, (maar Marx erkent tegelijkertijd dat Hegel de essentie van de *arbeid* – in de relatie tussen mens en natuur – slechts eenzijdig opvat, nl. als abstract geestelijke arbeid, d.w.z. als activiteit van de geest, van het zelfbewustzijn). Maar voor de verklaring van het verschil is er nog een element. Tussen Kant en Hegel – liever gezegd tussen Kants lessen in fysische geografie en Hegels lessen in filosofie van de geschiedenis – bevonden zich een Herder, een K. Ritter en een Humboldt d.w.z. we moeten voor ogen houden dat er zich ondertussen twee zeer verschillende “geografische” richtingen hadden afgetekend: de kantiaanse fysische beschrijving van de wereld die door Humboldt verder is ontwikkeld, en de historisch-geografische (onder invloed van Herder) die verder is ontwikkeld door Ritter en door de in 1820 aan de universiteit van Berlijn nieuw opgerichte leerschool voor geografie. Kortgeleden is er nl. nog eens op gewezen dat “de geografische grondslag van de wereldgeschiedenis”, een niet onbelangrijk hoofdstuk in de *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* van Hegel, regelrecht is ontleend aan K. Ritter en dat alleen de publicatie sinds 1817-18 van Ritters *Erdkunde* verklaart “hoe het komt dat de bevestiging over de geografische grondslag van het historische proces, die in de oorspronkelijke versie van (Hegels) *Enzyklopádie* nog afwezig is, zo’n belangrijke plaats inneemt in zijn latere geschriften en vooral in zijn lessen uit de Berlijnse periode. Het werk van Ritter biedt Hegel (een Hegel die nu de hoofdlijnen en voor een groot deel ook de inhoud, van zijn eigen “systeem” (...) had vastgelegd) een opvatting over de aarde als “toneel” van de historische ontwikkeling van de mensheid. Deze verwees naar dezelfde herderiaanse oorsprong als die van zijn beschouwing over de betekenis van het leven der volkeren, 30 jaar eerder.” **[22]**

Hegel heeft uit de *Erdkunde* niet alleen het overgrote deel van zijn informatiemateriaal gehaald, maar ook de verklaringsgronden zelf, waarvan hij gebruik heeft gemaakt bij het vaststellen van de fysische structuur van de continenten en van de mogelijkheden die zij biedt aan de

historische ontwikkeling van de mensheid. Deze verklaringsgronden behelzen, in het kort, “het beschouwen van de continenten als geografische “individuen”, het fundamentele belang van de verhouding tussen vaste en vloeibare vormen (d.w.z. tussen de continenten en de zee), het historisch-geografische belang van de relatie tussen oost en west en de omgekeerde correlatie tussen de graad van afhankelijkheid van de natuur en het beschavingsniveau.” [23]

Deze verklaringsgronden zijn opgenomen in het logische en dialectische overzicht van de filosofie van Hegel, volgens welke de “geschiedenis van het universum” uiteindelijk de verwerkelijking van de geest is: “de wereldgeschiedenis is de zichtbaar geworden geest, aangezien deze in werkelijkheid naar voren komt als een serie uiterlijke vormen”, aldus Hegel. De “geest van de wereld” in het bijzonder wordt verwerkelijkt in de verschillende “geesten der volkeren” (of “kosmisch-historische” volkeren), die zijn “gescheiden in ruimte en tijd. Op dit punt doet zich de invloed van de situatie binnen de natuur gelden, d.w.z. die van de verhouding tussen het geestelijke en het natuurlijke, het temperament enz. (...). Deze verhouding is iets uiterlijks, maar als gebied waarbinnen de geest zich beweegt is zij een essentiële en noodzakelijke basis.” [24]

De uiterlijkheid van deze relatie betekent niet dat zij onbelangrijk is: de “geografische bepaaldheid” wordt nl. een fundamentele dimensie van het historische proces en de “geest van het volk” is op een bepaald ogenblik een historische (of geestelijke) en een natuurlijke vorm. Op deze manier gaat Hegel opnieuw uit van en benut hij het postulaat van het bestaan van de overeenkomst tussen de fysische structuur van het milieu en de “volksaard”, een overeenkomst die Ritter reeds had bevestigd en op zijn manier geverifieerd, door te schrijven dat “het karakteriserende element van de geografische natuur direct samenhangt met het essentiële in de historische natuur van de continenten en niet bij toeval (...), maar juist omdat het een de grondslag vormt van het ander.” [25] Laten we dit postulaat eens bekijken aan de hand van Hegels woorden, waarin ook een afgeronde definitie van het woord “geografie” naar voren komt:

“Voor zover hij onvrij en natuurlijk is, zegt men dat de mens zinnelijk is: het zinnelijke onderscheidt zich in twee aspecten, dat van de subjectieve natuurlijkheid en dat van de uiterlijke natuurlijkheid. Dit laatste is het geografische aspect dat, volgens het meest voor de hand liggende idee dat men ervan heeft, in het algemeen behoort tot de externe natuur. Het zijn dus natuurlijke verschillen waar we rekening mee moeten houden. Deze verschillen moeten op de eerste plaats beschouwd worden als bijzondere mogelijkheden waaruit de geest zich ontwikkelt. Zij vormen dus de geografische basis. Het is niet zozeer van belang de bodem te kennen als externe plaats, als wel het soort natuur van het gebied dat precies samenvalt met het type en de aard van het volk dat deze bodem heeft voortgebracht. Juist deze aard is bepalend voor de manier waarop de volkeren in de wereldgeschiedenis naar voren treden en hierbinnen een plaats en positie innemen.” [26]

Deze noodzakelijke overeenkomst tussen het soort natuur van het gebied en de aard van het volk creëert een duidelijk probleem voor de menselijke wil of (hetgeen hetzelfde is) voor de autonomie van de “geest van de wereld”. Hegel haast zich te preciseren dat “dit verband niet moet worden gezien als een verhouding van zodanige afhankelijkheid dat de aard van de volkeren alleen gevormd zou worden door de natuurlijke gesteldheid van de bodem”. Ook op dit punt gaat Hegel opnieuw uit van een principe dat Ritter al heeft doen gelden en waarin, volgens het reeds geciteerde principe van de omgekeerde verhouding tussen afhankelijkheid van de natuur en beschaving, de geschiedenis wordt uitgebeeld “als een proces van geleidelijke bevrijding van de beschaafde volkeren van de omstandigheden binnen hun eigen natuurlijke milieus, die, in overeenkomstige mate, van steeds minder belang beginnen te worden” (K. Ritter, op.cit., pp. 18-19). Maar in vergelijking met Ritter, interpreteert Hegel dit proces van vrijmaking

van de natuur (of het ontstaan van de geest uit de natuur) door middel van de dialectische relatie.

Hegel zegt nl. over de relatie mens-natuur: “elke ontwikkeling houdt een bezinning in van het geestelijke op zichzelf, tegenover de natuur. Deze bezinning is een verbijzondering van het geestelijke, tegen zijn onmiddellijkheid die de natuur zelf is. Deze verbijzondering valt samen met het moment zelf van het natuurlijke, juist omdat dit een verbijzondering is; zo ontstaat de tegenstelling tussen het geestelijke en het uiterlijke. Zo vormt het natuurlijke het eerste vaste punt, van waaruit de mens vrijheid kan verwerven. Aangezien de mens nl. op de eerste plaats zinnelijk is, is het noodzakelijk dat hij in zijn zinnelijke verhouding tot de natuur, dankzij de bezinning op zichzelf, de vrijheid kan veroveren.”

Zo zijn wij gekomen bij de kern van de “historische geografie” of geografische geschiedenis van Hegel: de dialectiek als methode om de wederzijdse relaties te leggen tussen geografische structuren en levenswijzen van de volkeren. Het is dus belangrijk te begrijpen waar de dialectiek van Hegel zich plaatst, niet alleen ten opzichte van Kant maar ook ten opzichte van Marx. Kort gezegd, de dialectiek van Hegel toont ons aan de ene kant haar logische en methodologische waarheid (en dus haar progressieve zijde in vergelijking met Kant), aangezien zij een eenheid is van tegenstellingen (wezen – gedachte, vrijheid – noodzaak enz.) en dus – dat wat ons hier interesseert – een eenheid van natuur en geschiedenis, maar aan de andere kant toont zij haar (ook in vergelijking met Kant) reducerende en mystificerende karakter, aangezien deze eenheid een eenheid in de gedachte is, aangezien het geen dialectiek van de menselijke arbeid in de concrete, historische relatie met de natuur is (zoals bij Marx), maar in wezen de dialectiek van de geestelijke arbeid, van de idee. Zo moet de dialectiek van Hegel zich wel onthullen als een analytisch procedé dat buiten het onderwerp om werkt en boven de geschiedenis staat, kortom als een akritische en sterk ideologische methode om bv. wederzijdse relaties te leggen tussen geografische structuren en levenswijzen van de volkeren.

Met andere woorden, de ontwikkeling van de geschiedenis is voor Hegel niets anders dan de zelfontplooiing van de geest die zich van zichzelf bewust wordt: de keuze van de “bekkens” of “verzamelbekkens” van de geest (de mensen en de kosmisch-historische volkeren) en de begrenzing van het “toneel” of geografisch gebied van de wereldgeschiedenis en van de fases of tijdstippen in de geschiedenis worden even willekeurig, omdat het historisch-empirische materiaal in de beredenering wordt geïntroduceerd zonder een echt wetenschappelijke controle, maar ondergeschikt aan de voor die tijd geldende criteria, aan de overheersende ideologie van de christelijk-germaanse samenleving waarmee Hegel zichzelf identificeerde. (Een dergelijke tendens, wel te verstaan, verhindert niet dat de historische beschaving van Hegel soms zeer belangrijke resultaten bereikt die ook Marx duidelijk voor ogen hield).

De lezer kan een bevestiging vinden van hetgeen wij tot nu toe hebben verdedigd – misschien meer met betrekking tot de negatieve dan met betrekking tot de positieve elementen, al zijn die ook aanwezig in Hegels filosofie van de geschiedenis – in het uitgebreide gedeelte dat Hegel in de “Einleitung” op de *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* wijdt aan de “Natuurlijke situatie, ofwel aan de geografische basis van de wereldgeschiedenis.” Het is voldoende hier, met verwijzing naar de reeds in hoofdstuk 1 behandelde thema’s, te constateren dat de “possibilistische” opvatting die Hegel uitdrukkelijk heeft uiteengezet in de geciteerde theoretische passages (en verder ontwikkeld via de kritiek van de “al te bijzondere uitwerkingen en invloeden” die aan het klimaat worden toegeschreven), zich wijzigt in een deterministische

opvatting volgens welke de mogelijkheid die een volk heeft om zich te onttrekken aan de invloed van de natuur om zo een historisch subject te worden, afhankelijk wordt gemaakt van de morfologische en klimatologische structuur van de verschillende geografische gebieden van de aarde. Op deze wijze wordt de geografische basis van de geschiedenis van het universum (niet alleen voor het verleden maar ook voor heden en toekomst) op willekeurige wijze beperkt – omdat men meent dat dit vanuit geografisch oogpunt noodzakelijk is – tot de oude wereld of, nauwkeuriger uitgedrukt, tot haar gematigde zone. Binnen de grenzen van dit gebied ontstaat de geschiedenis van het universum en vindt hier een einde. Binnen dit gebied heeft de geschiedenis van het universum haar geografisch centrum in de vorm van de Middellandse Zee en Europa.

Het “geografisch” resultaat van Hegels filosofie van de geschiedenis lijkt daarom duidelijk: de dialectiek van de geest van de wereld neemt de vorm aan van *een strikt ethnocentrische geschiedenis die op geografische basis wordt verantwoord* en wordt gekarakteriseerd door een eenzijdig historisch proces waarin de verschillende historische fases of natuur-historische formaties, noodzakelijke momenten zijn bij de geleidelijke verwerking van de geest, een proces dat volgens Hegel is afgesloten met de christelijk-germaanse of burgerlijke samenleving. Ook al hebben we ons niet voorgenomen de problemen die de verhouding filosofie – geografie oproept met betrekking tot het Duitse idealisme volledig te behandelen, toch achten wij het nuttig enkele richtlijnen voor een verdere verdieping van het onderzoek aan te geven, naar zowel het ontstaan van de moderne antropogeografie als naar de bronnen van de materialistische opvatting over de geschiedenis van Marx en Engels. Recentelijk heeft men bv. met nadruk gewezen op de invloed van het transcendentale idealisme van Schelling en van het Duitse neoplatonisme op de geografische opvatting van K. Ritter. **[28]**

Een man die we kennen als een volgeling van K. Ritter is de Franse geograaf Elisée Reclus – een militant anarchist van de 1e Internationale – die op het ogenblik weer waardering vindt, mede uit verzet tegen de Franse universitaire geografische traditie die we terugvinden bij Vidal de la Blache. Al zo’n 20 jaar vóór De la Blache had Reclus namelijk al een aanzienlijk aantal pagina’s gewijd, “aan de steden, de industrieën en al die economische, sociale en politieke problemen die later werden gemedan door de geografische school van Vidal.” **[29]** Moeten we geloven dat ook Marx op een of andere manier door Ritter is beïnvloed? Onder degenen die Marx hebben bestudeerd zijn er die niet aarzelen deze vraag bevestigend te beantwoorden:

“Als vernieuwer van de studie van de geografie, die tot dan toe een voornamelijk beschrijvend karakter droeg, beschouwde Ritter, geïnspireerd door de filosofie van Schelling, de verschillende werelddelen als levende organismen die het leven en de geschiedenis van hun bewoners bepaalden. Hij was van mening dat de belangrijkste historische gebeurtenissen in wezen werden geconditioneerd door hun geografische factoren. Al bleef hij een overtuigd idealist in zijn algemene opvatting over de wereld en haar geschiedenis waarin, aldus Ritter, de goddelijke wil tot uitdrukking kwam, toch tekenden zich in zijn stelsel, via het door hem gelegde wederzijdse verband tussen de menselijke evolutie en het natuurlijke milieu, de hoofdlijnen af van een materialistische opvatting over de wereld. Terecht denkt men dat zijn lessen van invloed zijn geweest op het proces dat Marx kort daarop ertoe bracht het idealisme van Hegel te verlaten en te kiezen voor het historisch materialisme.” **[30]**

Ook al is het bewezen dat Marx in 1838 Ritters colleges over algemene geografie aan de Universiteit van Berlijn heeft gevolgd, toch lijkt de hypothese van Cornu niet erg overtuigend, vooral voor wat betreft de rol die aan de geografie van Ritter wordt toegeschreven bij de ontwikkeling van het historisch materialisme. Men kan echter niet geheel ontkennen dat Marx, ook en vooral dankzij Hegel, rekening hield met de geografische grondbeginselen van Ritter en dat hij ook zijn eigen intellectuele rijpheid heeft gemeten aan de resultaten van de Duitse

geografische school. Lacoste heeft dan ook ongelijk wanneer hij schrijft dat:

“(…) Marx’ fundamentele bijdrage aan de sociale wetenschappen en aan de politieke bezinning voor een groot deel te danken is aan zijn belangstelling voor de “lange termijnen” d.w.z. die termijnen die het mogelijk maken de dialectische evolutie van de productieverhoudingen en -middelen te observeren. Zo nauwkeurig als Marx zijn beredenering opbouwt met een voortdurend verwijzen naar de geschiedenis (die op haar beurt hierbij een nieuwe opbouw krijgt), zo onverschillig staat hij tegenover de vraagstukken van de Ruimte. Dit zwijgen van Marx, dat niet gemakkelijk te verklaren is, heeft nog steeds ernstige gevolgen, omdat de essentie van de politieke polemieken op nationaal en internationaal niveau, waarin de klassenstrijd tot uitdrukking komt, en in het bijzonder de essentie van de marxistische argumentatie, verwijst naar de Tijd en niet naar de Ruimte.” [31]

Op de volgende bladzijden willen wij aantonen dat in het historisch materialisme de factor ruimte volstrekt niet opgeofferd wordt aan de factor tijd. Beide vormen zijn een niet te verhullen component van het oorspronkelijke historicisme van Marx, dat ontstaat uit de radicale kritische beschouwing over de idealistische opvatting over de geschiedenis, in het bijzonder van het idealisme van Hegel waarin, zoals we gezien hebben, ook de meest “aardse” geografische feiten zodanig geïnterpreteerd werden dat zij deel gingen uitmaken van de “hemel” van de Idee.

[18] Y. Lacoste, *La géographie* (in *La philosophie des sciences sociales*, dl 7 van *Histoire de la philosophie* onder red. van F. Chatelet) Parijs, 1973, p. 242-302. Citaat p. 243.

[19] G. Nicolas-Obadia, *De l'autosatisfaction à l'interrogation ou la crise de la géographie de langue française vue par J. Beaujeu-Garnier* (in *Etudes rurales* nr 51 (1973), pp. 125-133. Citaat p. 128.

[20] I. Kant, *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht abgefasst*, Königsberg, 1798; Ook: Leipzig, Felix Meiner, 1922. Engelse editie Den Haag, M. Nijhoff, 1974.

[21] I. Kant, *Physische Geographie* (red. P. Gedan) Leipzig, 1905, en in *Gesammelte Schriften Bd IX*, Berlijn, Walter de Gruyter 1966 e.v.

[22] M. Rossi, *Storia universal e geografia in Hegel* (in *AA.VV., Incidenza di Hegel*) Napels, Morano, 1970, pp. 369-407. Citaat p. 393.

[23] *Idem* p. 389.

[24] G.W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte I*, Verlag von Felix Meiner, Leipzig, 1973, p. 178.

[25] K. Ritter, *Allgemeine Erdkunde*, Berlijn 1862, p. 14.

[26] G.W.F. Hegel, *op. cit.* p. 179.

[27] *Idem* pp. 180-181.

[28] Vgl. Inleiding op Karl Ritter door G. Nicolas-Obadia, *Introduction il la géographie générale comparée (Cahiers de Géographie de Besançon, nr 22)*, Parijs 1974.

[29] Y. Lacoste, *op. cit.* p. 291.

[30] A. Cornu, *Karl Marx et Friedrich Engels. Leur vie et leur oeuvre*, 3 dln, Parijs, PUF, 1955 (deel 2, *Du libéralisme démocratique au communisme*).

[31] Y. Lacoste, *op. cit.* p. 298.

Historisch materialisme en geografie

Van Marx' kritische beschouwing van de speculatieve dialectiek tot de wetenschappelijke dialectiek van het historisch materialisme

Ongetwijfeld wordt het uitgangspunt, de noodzakelijke basis voor het ontstaan en de ontwikkeling van het historisch materialisme, gevormd door Marx' kritische beschouwing, sinds het begin van de 40-er jaren, van de hegeliaanse filosofie. Dit moest wel zo zijn omdat Hegel destijds, zoals Löwith schreef, veel invloed had met zijn "laatste universele filosofie die alles omvat en doordringt tot alles wat gebeurd is en alles wat men gedacht heeft." Dat het niet gemakkelijk was zich te bevrijden van deze belemmerende aanwezigheid en verder te gaan, wordt niet alleen aangetoond door de geschiedenis van het hegelianisme, maar ook door het feit dat aan de kritische beschouwing van Hegel, die Marx vooral tussen 1843-1847 heeft ontwikkeld en vervolgens steeds weer heeft opgenomen, omvangrijke boekwerken zijn gewijd. Vrijwel alle filosofische en methodologische teksten van Marx zijn, zoals bekend is, voor een groot deel lange tijd niet uitgegeven (de *Kritiek der hegeliaanse rechtsfilosofie*, de *Parijse Economisch-filosofische manuscripten*, *De Duitse ideologie*", de "Inleiding uit 1857" bij de *Kritiek der politieke economie* enz.). Marx heeft slechts enkele van deze werken (en zeker niet de belangrijkste) gepubliceerd (de *Armoede van de filosofie*, *Die Heilige Familie* enz.).

Het feit dat de belangrijkste methodologische teksten (men vergeten de *Grundrisse* niet) pas in de 20e eeuw, en dan vooral tussen de twee wereldoorlogen uitgegeven zijn, moet niet alleen beschouwd worden als een element ter verklaring van de positivistische of idealistische vervuiling van het historisch materialisme (en vooral van het feit dat haar positivistische versie veel te lang een gemakkelijk doelwit is geweest voor de moderne theoretici en de beoefenaars van de sociale wetenschappen). Het is eveneens een element om de hernieuwde belangstelling te begrijpen die vele sociale disciplines – ondanks het orthodoxe of sovjetmarxisme – beginnen te tonen (al is het dan nog niet zo lang) voor het marxisme als wetenschappelijke methode.

Het afrekenen met de hegeliaanse filosofie (met die welke Marx later zal definiëren als "zijn vroegere filosofische bewustzijn") is zowel gericht tegen haar centrale kern: de logica en de speculatieve methode, als tegen de encyclopedische toepassingen ervan: de filosofie van de religie, van het recht, van de geschiedenis, de natuur enz. Het is hier natuurlijk niet aan de orde om de momenten en de essentiële punten uit deze kritiek opnieuw door te lopen, maar er moet wel iets gezegd worden over het nauwe verband tussen de kritiek van de speculatieve dialectiek en die van de hegeliaanse filosofie van de geschiedenis. Een verband dus tussen de kritiek van elke speculatieve filosofie en het ontstaan van *de enige wetenschap die wij kennen: de wetenschap van de geschiedenis* (aldus Marx).

In een passage in *Die Heilige Familie* onthult Marx, met een duidelijke bedoeling te populariseren, "het mysterie van de speculatieve constructie", door, m.b.v. voorbeelden uit het taalgebruik van alledag ("de appel is een vrucht") de essentiële momenten van elke filosofie of speculatieve kennis (a priori) aan te geven:

1) de substantivering of hypostasering van het begrip en de daaruit voortvloeiende verandering van het *werkelijke* onderwerp in gezegde of bijvoeglijke bepaling van het *begrip* (bv. het

abstracte begrip “vrucht” is de *substantie* van de peer, de appel, de amandel, die zo “eenvoudige bestaanswijzen van de vrucht” worden).

2) deze ingreep houdt noodzakelijkerwijs het wegnemen van het waarneembare verschil in (bv. datgene wat de appel doet verschillen van de peer enz.) en leidt tot niets anders dan tautologische resultaten: “op deze manier – zegt Marx – bereikt men geen bijzondere *rijkdom aan bepalingen*. De mineraloog die zich ertoe zou beperken te zeggen dat alle mineralen “het” mineraal zijn, zou alleen een mineraloog (...) in *zijn eigen verbeelding* zijn. De speculatieve mineraloog spreekt bij elk mineraal over “het mineraal” en zijn wetenschap beperkt zich tot het herhalen van dit woord even vaak als er echte mineralen zijn.”

3) de noodzaak dus van de abstractie terug te keren tot de empirie: “daarom moet de speculatie, die van de verschillende echte vruchten *de enige* “vrucht” van de abstractie heeft gemaakt – *de* “vrucht”, teneinde te komen tot een schijnbaar reële inhoud, trachten op een of andere manier opnieuw *van de* “vrucht”, van *de substantie*, terug te keren tot de reële variaties in de gewone vruchten, de peer, de appel, de amandel enz. Maar zo gemakkelijk als het is het abstracte begrip van “*de vrucht*” te vormen uitgaande van de echte vruchten, zo moeilijk is het echte vruchten te vormen, uitgaande van het abstracte begrip “*de vrucht*”. Het is zelfs onmogelijk van een abstractie te komen *tot het tegenovergestelde* van de abstractie zonder van de abstractie *af te zien*.”

4) de speculatieve filosoof ziet dus af van de abstractie *van de* “vrucht”, “maar hij ziet er vanaf op een *speculatieve, mystieke* wijze, d.w.z. hij wekt de indruk er geen afstand van te doen. Daarom overwint hij de abstractie slechts in schijn.” Dit geveinsde afzien van, dit slechts in schijn overwinnen van de speculatieve methode is *de dialectiek*, krachtens welke wij de substantie, het abstracte begrip (“*de vrucht*”) beschouwen, “niet als een dood wezen, ongedifferentieerd en onbeweeglijk, maar als een levend wezen dat zichzelf differentieert en in beweging is.” Dus zeggen we niet meer – zoals gezien vanuit de substantie – : de peer is “*de vrucht*”, de appel is “*de vrucht*”, de amandel is “*de vrucht*”, maar: “*de vrucht*” in de vorm van een peer, “*de vrucht*” in de vorm van een appel, “*de vrucht*” in de vorm van een amandel.” Op deze manier worden de zintuiglijke verschillen die appel, peer en amandel weer verdere onderscheiden ontleding “*van de vrucht*” en de afzonderlijke vruchten worden verheven tot momenten in het levensproces van de vrucht, tot afzonderlijke leden van een geheel, van een organisch opgebouwde reeks.

5) Het resultaat van de speculatieve dialectiek is dus de mystieke gedaanteverandering van de *dingen*: “als je dus van de abstractie, van het bovennatuurlijke, verstandelijke wezen terugkeert naar de echte, *natuurlijke* vruchten, geef je daarentegen ook een bovennatuurlijke betekenis aan de natuurlijke vruchten en verander je ze allemaal in abstracties. Het essentiële belang ligt, om precies te zijn, in het aantonen van de *eenheid* “*van de vrucht*” in al haar levensvormen, in de appel, de peer, de amandel, dus in het mystieke verband tussen deze vruchten. In ieder van hen komt “*de vrucht*” geleidelijk tot stand en gaat, noodzakelijkerwijs over van haar bestaan als gedroogde druif, om een voorbeeld te geven, tot haar bestaan als amandel. Daarom ligt de waarde van de gewone vruchten niet meer in hun natuurlijke eigenschappen maar in hun speculatieve eigenschap. Zodoende nemen zij een duidelijk omschreven plaats in het levensproces “van de absolute vrucht” in.” **[32]**

G. Della Volpe heeft Marx’ kritiek op de speculatieve filosofie – die we nog steeds kunnen

samenvatten met de in de *Kritiek der hegeliaanse rechtsfilosofie* gebruikte woorden: “Hegel ontwikkelt zijn gedachte niet volgens het object, maar ontwikkelt het object volgens een vooraf bepaalde gedachte” – op scherpzinnige wijze vergeleken met de hier volgende kritiek van Galileo op die “Naïeve geest” waarmee hij de jezüet Scheiner bedoelt, een scholastisch astronoom: “Deze man beeldt de dingen voortdurend uit zoals ze ten behoeve van zijn doelstelling zouden moeten zijn en hij schikt zijn doelstellingen nooit naar de dingen zoals ze zijn.”

Het is eveneens een verdienste van Della Volpe dat hij in de jeugdwerken van Marx over de filosofie een “nieuwe dialectisch-materialistische methode, d.w.z. dialectisch-experimenteel (Galileo)” heeft zien ontstaan, gebaseerd op de “specifieke logica van het specifieke object” (nogmaals tegengesteld aan de hegeliaanse speculatieve tendens in de afzonderlijke concrete bepalingen de corresponderende abstracte bepalingen terug te vinden, ofwel die van het zuivere begrip). Marx zal deze logica toepassen in het historisch-dialectische onderzoek van *Het Kapitaal*, nadat hij het methodologische aspect heeft uitgewerkt in de “Inleiding uit 1857” bij *De kritiek der politieke economie*.**[33]**

Het zijn natuurlijk niet zozeer de filosofische kanten van Marx’ materialistische methodologie die hier voor ons van belang zijn – ook al kunnen we deze niet geheel buiten beschouwing laten – als wel de toepassing van deze methodologie. In het eerste hoofdstuk hebben we gesproken over de politiek-geografische opvatting van de Staat (die Almagià ons geeft). Zijn radicale kritiek kan niet aan Marx’ kritiek op de hegeliaanse filosofie van de Staat voorbijgaan. Marx vat deze filosofie als volgt samen: “we mogen Hegel niet verwijten dat hij de moderne Staat beschrijft zoals hij is, maar wel dat hij zijn kenmerken laat doorgaan voor de *wezenlijke kenmerken van de Staat*”, d.w.z. dat hij het bijzondere en specifieke karakter van de Staat van zijn tijd niet meer ziet en zodoende zijn structuur en historisch ontstaan niet uiteenzet en ons dus geen kritische lectuur biedt. Hiermee toont men dus aan dat de hegeliaanse dialectiek (en elke speculatieve filosofie) noodzakelijkerwijs die akritische benaderingswijze t.o.v. de historische realiteit met zich meebrengt (d.m.v. het bedrieglijke herstel van de empirie, van het gezonde verstand en van de overheersende ideologie) die we reeds hebben gevonden in Hegels filosofie van de geschiedenis.

Ook al ontbreekt het Marx niet aan kritiek op de speculatieve dialectiek (die hij definieert als een “mobiele vervalsing”), op de mystieke vermoming van de eenheid van mens en natuur, op de “mystieke identiteit van wezen en gedachte” en van theorie en praktijk, toch schrijft hij aan Hegel de verdienste toe (in tegenstelling tot vele vertegenwoordigers van hegeliaans Links) “heel vaak, binnen de speculatieve uiteenzetting, een reële uiteenzetting die het wezen van de dingen raakt” te hebben gegeven, ofwel, “ondanks zijn oorspronkelijke speculatieve fout, op vele punten de elementen voor een reële kenschetsing van de menselijke verhoudingen” te hebben aangegeven (“Heilige Familie”).

Deze opmerking geldt zeker ook voor de “Filosofie van de geschiedenis” en het zou niet juist zijn alleen vanwege haar filosofische vorm de waarde ervan te ontkennen – ook en vooral met betrekking tot Marx – door geen rekening te houden met haar *historische inhoud*. Er is daarom terecht opgemerkt dat het vrijwel onmogelijk is dat de verschillende historische vormen waarin Hegel zich de “Geest van de wereld” in de loop van zijn ontwikkeling heeft zien verwerkelijken (bv. de Griekse wereld, de Romeinse wereld, de moderne tijd) niet op een of andere manier invloed hebben uitgeoefend op Marx’ begrip: sociaalhistorische formaties (bv. op de Aziatische, de antieke, de feodale en de burgerlijke productiewijzen die door Marx zijn omschreven als “de

tijdperken die de vooruitgang in de economische vorming van de maatschappij aangeven”).

Men heeft echter ook erkend dat “datgene wat Marx op dit gebied aan Hegel te danken heeft, ook deel uitmaakt van datgene wat Hegel op zijn beurt te danken heeft aan het Engelse en Franse denken in de 18e eeuw”, (L. Colletti). Het feit dat Hegel deze historische vormen samenstelt als objectieve historische “soorten” (d.w.z. met de waarde van “modellen”) lijkt in overeenstemming te zijn met het historicisme van Montesquieu tijdens de Verlichting, dat op haar beurt ten grondslag ligt aan de waardevolle bijdrage van de Schotse “historisch-sociologische” school (waarvan deel uitmaken: Hume, A. Smith, Robertson, Lord Kames, Ferguson en John Miller) die we niet onbesproken kunnen laten bij het in beschouwing nemen van Marx’ werk. De algemene belangstelling van deze school is nl. gericht op de “natural history of society”. Deze “theoretische geschiedenis” – ofwel de poging gebruik te maken van begrippen die historische classificaties toestaan, die het mogelijk maken de verschillende tijdperken uit de geschiedenis onder te verdelen op grond van “soorten” of “modellen” van de samenleving – is, misschien via Hegel, niet alleen in overeenstemming met het begrip sociaaleconomische formatie van Marx, maar ook met de hele problematiek van het natuurlijke karakter van de historische processen, ofwel de natuurlijkheid van de geschiedenis (als alternatief voor het historische karakter van de natuur), waarin, zoals we zullen zien, het oorspronkelijke karakter van het historicisme van Marx, ofwel historisch materialisme, besloten ligt.

Het begrip natuur en de verhouding natuur – geschiedenis

Wanneer dus de filosofie “die de rationele en natuurlijke afhankelijkheid van het *object* wil ontkennen d.m.v. sofismen, vervalt in de meest irrationele en onnatuurlijke *slaafsheid* t.o.v. het object, waarvan zij de meest bijkomstige en individuele bepalingen op moet bouwen als absoluut noodzakelijk en universeel”**[34]**, is de eerste stap die ondernomen moet worden om deze theoretische vicieuze cirkel te doorbreken, het herstellen van een juiste verhouding tussen het subject van het oordeel en het object en, meer in het algemeen, tussen mens en natuur. T.o.v. Hegel heeft Feuerbach deze stap gedaan, zoals Marx zelf opmerkt: “Alleen Feuerbach, die *Hegel* aanvulde en bekritiseerde *vanuit hegeliaans gezichtspunt*, heeft, door de metafysische *absolute* geest in de *reële mens die zijn oorsprong vindt in de natuur* op te lossen, de kritische beschouwing van de godsdienst voltooid en tegelijkertijd de grote hoofdlijnen getrokken voor de *kritische beschouwing van de hegeliaanse bespiegeling, en dus van iedere metafysica.*”**[35]**

Toen Marx zich aanhanger verklaarde van het “sensualisme” van Feuerbach waar het de kennisleer betreft – d.w.z. van het principe van de ‘zinnelijkheid als grondslag van elke wetenschap’ – sloot hij ook aan bij het Franse en Engelse materialisme, vooral toen hij de materialistische theorie identificeerde met de wetenschappelijke benaderingswijze zelf: “slechts wanneer zij uitgaat van de tweeledige zinnelijkheid, dus van *zintuiglijk* bewustzijn en *zinnelijke* behoefte, dus alleen wanneer de wetenschap uitgaat van de natuur, is zij *echte wetenschap.*”**[36]** Dit maakt Marx ook duidelijk in de historisch-filosofische uitwijding over het materialisme, opgenomen in *Die heilige Familie*.

Maar als het waar is dat Feuerbachs verdienste lag in het opnieuw bevestigen – voor wat betreft Hegels theorie – dat *natuur* en *mens* de enige grootheden zijn waarmee de theorie kan werken, is het evenzeer een feit dat Marx heel wat verder is gegaan dan het naïeve naturalisme en de beperkte antropologie van Feuerbach. Via de kritiek op Feuerbachs materialisme, neergelegd in

De Duitse Ideologie, ontwikkelt hij een veel rijkere en vruchtbaarder theorie over mens en natuur. Feuerbachs fout lag, volgens Marx, daarin dat hij het historisch-sociologisch terrein niet betrad maar zich beperkte tot het terrein van de filosofie. Hij kan immers, in laatste instantie, “de zintuiglijke realiteit niet volledig doorzien zonder haar te onderzoeken met de ogen, ofwel met de “bril” van de filosoof.”

“Feuerbach ziet niet hoe de zintuiglijke wereld rondom hem niet een direct, van alle eeuwigheid af gegeven ding is, dat zichzelf steeds gelijk blijft, maar het product is van de industrie en de maatschappelijke toestand en wel in die zin dat zij een historisch product is, het resultaat van de activiteit van een hele reeks generaties, waarvan elk op de schouders van de voorafgaande stond, haar industrie en verkeer verder ontwikkelde en haar sociale orde overeenkomstig de veranderde behoeften wijzigde. Zelfs de voorwerpen van de eenvoudigste “zintuiglijke zekerheid” zijn hem slechts door de maatschappelijke ontwikkeling, de industrie en het handelsverkeer gegeven. Zoals bekend, is de kersenboom, zoals haast alle fruitbomen, pas enkele eeuwen geleden door de *handel* naar ons deel van de wereld overgeplant en werd dus pas *door* deze handeling van een bepaalde maatschappij in een bepaalde tijd voorwerp van Feuerbachs “zintuiglijke zekerheid”.

Overigens, wanneer wij de dingen opvatten zoals ze werkelijk zijn en gebeurd zijn, lost elk diepzinnig filosofisch probleem, zoals later nog duidelijker zal blijken, zich heel eenvoudig in een empirisch feit op. Zo komt bv. het belangrijke probleem van de verhouding van de mens tot de natuur (Bruno Bauer spreekt zelfs van de “antitheses in natuur en geschiedenis”, alsof dit twee van elkaar gescheiden “dingen” waren en de mens niet steeds een historische natuur en een natuurlijke historie voor zich had), dit probleem waaruit alle “ondoorgrondelijk verheven werken” over “substantie” en “zelfbewustzijn” voortgekomen zijn, vanzelf te vervallen als men inziet dat de veelgeprezen “eenheid van de mens met de natuur” in de industrie van oudsher bestaan heeft en in wisselende vormen in ieder tijdperk bestaan heeft al naargelang de hogere of lagere ontwikkeling van de industrie, evenals de “strijd” van de mens met de natuur, tot op het moment waarop zijn productiekrachten op een voldoende basis zijn ontwikkeld.”**[37]**

Het historisch materialisme is dus een antifilosofie, aangezien het de oplossing voor de speculatieve problemen zoekt in de empirie en zo een oplossing biedt voor de filosofie van de geschiedenis en die van de natuur binnen de geschiedenis van de natuur en de mens. Het slaat een nieuwe brug tussen mens en natuur, waardoor men niet kan vervallen in het spiritualistische monisme van Hegel en het naturalistische monisme dat we kennen uit het natuurmaterialisme of van het daaropvolgende positivisme en determinisme. Deze nieuwe relatie doet zich dan ook voor op volkomen humanistisch en historicistisch vlak en verliest als zodanig noch het *historische karakter van de natuur*, noch het *natuurlijke karakter van de historie* uit het oog.

Om dus de betekenis van het historisch materialisme volledig te kunnen begrijpen, zowel op het gebied van de kennisleer en de wetenschap in het algemeen als, en nog meer, t.o.v. de geografie, moet men het natuurbegrip van Marx duidelijk voor ogen hebben en mag men zich niet laten beïnvloeden door een soms dubbelzinnige terminologie, zoals A. Schmidt heeft benadrukt:

“Marx beeldt de werkelijkheid buiten de mens, die niet afhankelijk is van de mensen maar waarin zij wel bemiddelen of althans kunnen bemiddelen, uit met termen als “materie”, “natuur”, “stoffelijkheid van de natuur”, “natuurlijk iets”, “grond”, “objectieve momenten van het bestaan van de arbeid”, “objectieve” of “concrete arbeidsvoorwaarden”, (door hem gebruikt als synoniemen). Aangezien ook de mensen een onderdeel van deze werkelijkheid vormen, valt het natuurbegrip van Marx samen met de werkelijkheid als geheel. De opvatting over de natuur als totale werkelijkheid leidt echter niet tot een allesomvattende “opvatting over de wereld” of tot een dogmatische metafysica, maar bakent slechts de grenzen af waarbinnen het nieuwe materialistische denken zich beweegt dat, in de woorden van Engels, de wereld verklaart met de wereld zelf als uitgangspunt (...). De waarneembare wereld en de mensen in hun historisch-maatschappelijke context – wezen en verschijningsvorm tegelijkertijd – zijn de enige grootheden waarmee de theorie van Marx werkt. Voor Marx bestaat er eigenlijk niets

anders dan “de mens en zijn arbeid aan de ene kant en de natuur en haar grondstoffen aan de andere kant.”[38]

Als het waar is dat Marx “de prioriteit van de uiterlijke natuur” erkent, dan haast hij zich toch te verklaren dat dit onderscheid tussen een voormaatschappelijke natuur en de maatschappelijk bemiddelde natuur “slechts zin heeft als de mens los van de natuur beschouwd wordt” en dat “voor het overige deze natuur die aan de menselijke geschiedenis voorafgaat (...) een natuur is die heden nergens meer bestaat, uitgezonderd misschien op enkele Australische koraaleilanden van recente oorsprong.”[39]

Kortom, Marx stelt geen belang in de natuur als filosofisch, ontologisch en dus abstract en metafysisch probleem (als “*philosophia prima*”). Hij stelt slechts belang in de natuur voor zover het de zgn. universele geschiedenis betreft die, als “voortbrengsel van de mens via menselijke arbeid en als de wording van de natuur voor de mens”, het enige terrein vormt waarop “het essentiële belang van mens en natuur praktisch tastbaar en zichtbaar is geworden en waarop de mens voor de mens praktisch tastbaar en zichtbaar is geworden als natuurlijk bestaan, en de natuur voor de mens als menselijk bestaan.”[40]

Met andere woorden, Marx stelt in de eerste plaats belang in de natuur als moment van de menselijke praxis, omdat “de natuur in abstracto, zonder meer, los van de mens, *niets* betekent voor de mens.” Daarom kan hij, als samenvattende stelling van zijn materialistische geschiedopvatting als geheel, rustig beweren dat wij “*slechts één wetenschap kennen, de wetenschap van de geschiedenis*. De geschiedenis – zo gaat Marx verder – kan van twee kanten bekeken worden, onderscheiden in de geschiedenis van de natuur en de wetenschap van de mensen.

Toch mogen deze twee kanten niet los van elkaar gezien worden; zolang er mensen bestaan worden geschiedenis van de natuur en wetenschap van de mensen door elkaar bepaald.” Men kan van wederzijdse bepaling spreken in de zin dat “een bepaald gedrag van de mens t.o.v. de natuur wordt bepaald door de maatschappijvorm en andersom.” En verder komt “de identiteit van mens en natuur ook naar voren in het feit dat het beperkte gedrag van de mens t.o.v. de natuur het beperkte gedrag tussen de mensen onderling bepaalt en het beperkte gedrag tussen de mensen onderling bepaalt hun verhouding tot de natuur.”[41]

Op dit punt zijn we in staat niet alleen de afstand te meten die er ligt tussen het historisch materialisme en het materialisme van Feuerbach (en elke andere vorm van materialisme waarin historische ontwikkeling en natuur niet samenvallen), maar ook die tussen het historisch materialisme en alle andere opvattingen waarin de natuur deel uitmaakt van de historische beschouwing. Dit geldt zowel voor de opvattingen met een materialistische of deterministische oriëntering – zoals het geval is bij alle geschiedtheorieën die het milieu of de natuur als uitgangspunt nemen: van Montesquieu tot aan de “bontgekleurde” standpunten van het sociaaldarwinisme (die tenslotte zijn gebaseerd op de theorie van de aanpassing van de mens aan de natuurlijke of milieuomstandigheden die worden opgevat als een externe factor waarvan de invloed mechanisch doorwerkt) – als voor de opvattingen met een idealistische oriëntering, zoals de opvatting van Hegel over de “geografische grondslag van de wereldgeschiedenis.” Het historisch materialisme maakt zich zowel los van het eerste als van het tweede, aangezien het de natuur opvat als een historisch bepaald moment van de maatschappelijke productie.

Ook Engels, al is hij niet vrij van opvallende tegenstellingen in zijn opvatting over de relatie mens-natuur, levert scherpe kritiek op de theorie van het geografisch “environmentalism” (dat

toch ingang zal vinden bij de belangrijkste theoretische vertegenwoordigers van het marxisme van de 2e Internationale, in het bijzonder bij Kautsky en Plechanov):

“Eenzijdig is daarom de naturalistische opvatting over de geschiedenis zoals we die bv., in meerdere of mindere mate, bij Draper en andere wetenschappers aantreffen. Alsof alleen de natuur de mens beïnvloedt, alsof alleen de natuurlijke omgeving in het algemeen zijn historische ontwikkeling bepaalt! Zij vergeet dat ook de mens op de natuur reageert, haar wijzigt en nieuwe levensomstandigheden schept. Van de “natuur” in Duitsland ten tijde van de volksverhuizing der Germanen is verrekt weinig over. De bodem, het klimaat, de vegetatie, de fauna en ook de mensen zelf zijn, ten gevolge van het menselijke optreden, volkomen veranderd. De wijzigingen die daarentegen de natuur in Duitsland in diezelfde periode zonder een actieve inmenging van de mens heeft ondergaan zijn te verwaarlozen.”^[42]

Dit betekent natuurlijk niet dat Marx en Engels zoveel waarde hechtten aan de subjectieve menselijke factor dat zij de zuiver natuurlijke historische verschillen onderschatten. In werkelijkheid waren zij zich hiervan niet alleen heel goed bewust, maar zagen zij deze veranderingen vooral als niet te scheiden van de veranderingen die het gevolg zijn van het menselijk ingrijpen, zoals o.a. blijkt uit de volgende passage uit een brief van Marx aan Engels, gedateerd 25 maart 1868:

“Het boek van Fraas (1847): “Klimaat en flora in de tijd. Bijdrage aan de geschiedschrijving van beiden” is heel interessant omdat het aantoont dat er veranderingen optreden in klimaat en flora in het tijdvak “*historie*” in de strikte zin. Hij is een darwinist “*avant la lettre*” en laat de soorten zelf ontstaan binnen het tijdvak dat wij als “*historie*” aanduiden. Maar hij is tegelijkertijd landbouwkundige. Hij houdt vol dat met de bebouwing van het land – en al naar gelang het niveau ervan – de voor de boeren zo kostbare “vochtigheid” verloren gaat (waardoor de planten zich van het zuiden naar het noorden verplaatsen) en de steppevorming ervoor in de plaats komt. De eerste gevolgen van de bebouwing zijn nuttig maar uiteindelijk zijn zij, door de ontbossing enz., destructief. Deze man is zeer belesen als filoloog maar ook als chemicus, landbouwkundige enz. De conclusie is dat de bebouwing *die op natuurlijke wijze plaatsvindt en niet bewust beheerst wordt* (zover komt hij als bourgeois natuurlijk niet) woestijnen achterlaat. Perzië, Mesopotamië enz., Griekenland. Dus wéér een onbewust socialistische gedachtegang!”

Deze passage uit Marx bevat niet alleen een bevestiging temeer van het historische karakter van de natuur en van de onmiskenbare menselijke bemiddeling van de natuur – ook die streken waar de menselijke productie nog niet is doorgedrongen, zoals het oerwoud en het atol in de Stille Zuidzee kunnen tenslotte alleen gezien worden binnen de reeds door de mens toegeëigende categorieën van de natuur – maar bevat uiteindelijk ook een element dat niet over het hoofd gezien mag worden aangezien het ons brengt tot de kern van een ander fundamenteel principe van het historisch materialisme: *het natuurlijke karakter van de historische processen*. Wanneer Marx het heeft over het natuurlijke karakter van de geschiedenis (als tegenpool van het historische karakter van de natuur) wil hij hiermee niet alleen zeggen dat de menselijke praxis in laatste instantie deel uitmaakt van de natuur omdat ook de mensen deel uitmaken van de door hen bemiddelde natuur, en dat de natuur dus tegelijkertijd het moment vormt van de praxis en de totaliteit van al wat bestaat (dat laatste is vooral belangrijk om te voorkomen dat men vervalt in idealismen). Hij wil hiermee ook zeggen, zoals bv. in het “Voorwoord” bij de eerste uitgave van *Het Kapitaal*, dat “het economische ontwikkelingsproces van de burgerlijke samenleving” moet worden gezien als “een proces binnen de geschiedenis van de natuur.” Deze bewering heeft, op haar beurt, een dubbele betekenis. Aan de ene kant wil Marx nl. zeggen dat zijn wetenschappelijk gezichtspunt (ofwel het historisch materialisme) de historische processen beziet binnen hun onontkoombare noodzakelijkheid, zonder te vervallen in a prioristische constructies of in psychologismen, aangezien – zoals hij nogmaals uiteenzet in het geciteerde “Voorwoord” – dit gezichtspunt “minder dan ooit de enkeling verantwoordelijk kan stellen voor

de verhoudingen waarvan hij een maatschappelijk product blijft, voor zover hij, subjectief gezien, al in staat is deze verhoudingen te overwinnen.”

Volgens een andere en subtielere betekenis (die niet alleen verband houdt met de voorafgaande, maar deze ook verder bepaalt) wil Marx ook zeggen dat “de economische wetten van elke anarchistische, *niet geplande* productie zich aan de mensen voordoen als objectieve wetten waarover zij geen enkele macht hebben, dus in de vorm van *natuurwetten*” (zoals Engels, of misschien Marx, samenvat in de *Anti-Dühring*). Hier ligt het centrale probleem van Marx’ analyse van de kapitalistische maatschappij en de leidraad van zijn hele theoretische, historische, sociologische, economische (enz.) onderzoek, van zijn jeugdwerken tot aan *Het Kapitaal*.

Het is het probleem dat Marx bv. aanpakt in het 1e boek van *Het Kapitaal*, in de paragraaf getiteld: “Het fetisjkarakter van de waar en zijn geheim” waarin hij letterlijk zegt dat bij een volledig ontwikkelde warenproductie “de verschillende, onafhankelijk van elkaar uitgeoefende soorten van individuele arbeid als *natuurlijke*, spontaan ontwikkelde takken van de maatschappelijke arbeidsdeling algemeen van elkaar afhankelijk blijken te zijn” en dat “in de toevallige en steeds wisselende ruilverhoudingen tussen hun producten de arbeidstijd, die maatschappelijk gezien noodzakelijk is voor hun vervaardiging, als een regelende *natuurwet* even gewelddadig optreedt als bv. de wet van de zwaartekracht bij het instorten van iemands huis boven zijn hoofd.”

Met andere woorden, de afzonderlijke arbeid van de onafhankelijke producenten wordt alleen op natuurlijke, spontane wijze een tak van de totale maatschappelijke arbeid, d.w.z. zonder een bewust plan van de kant van de producenten. De maatschappelijke verhouding tussen de producenten komt slechts tot stand bij de uitwisseling van de producten als waren of waarden en dus in de objectieve vorm van bepaalde hoeveelheden van gelijke, abstracte arbeid. Op deze manier “komen de maatschappelijke verhoudingen van de personen in hun arbeid juist niet naar voren als hun eigen persoonlijke verhoudingen maar zijn zij vermomd als maatschappelijke verhoudingen van zaken, van arbeidsproducten” **[43]**

Marx neemt hier het begrip aliënatie of vervreemding uit zijn jeugdwerk weer op, dat uitdrukking geeft aan de overheersing van de objecten en de maatschappelijke instellingen – producten van de mens – over de mensen zelf die dus slaven zijn van hun eigen krachten, die objectief gezien, niet te beheersen natuurkrachten zijn geworden, nog moeilijker te beheersen dan de natuurkrachten zelf. Deze paradoxale omslag, waarbij de natuur geschiedenis en de geschiedenis natuur wordt, komt tot stand in de kapitalistische maatschappij die, terwijl zij de sfeer van wetenschappelijke en technologische overheersing over de natuurkrachten uitbreidt, een *maatschappelijke natuur* of een *natuurlijke maatschappij* creëert die zich tegen de mensen keert en hen domineert, nog meer dan de *natuurlijke natuur* de prekapitalistische samenlevingen zelf domineerde. Het is nl. ook vanwege het specifieke verschil met de oude maatschappelijke productievormen, die veel eenvoudiger en doorzichtiger waren dan de burgerlijke vorm, dat Marx deze laatste definieert als: “een maatschappijvorm waarin het productieproces de mensen beheerst maar de mens het productieproces nog niet beheerst.” **[44]**

Het is onmogelijk de twee betekenissen van het natuurlijke karakter van de geschiedenis, die we zojuist hebben vermeld, op adequate wijze uit te werken aangezien zij verband houden met enkele van de belangrijkste thema’s uit het marxisme en met oude en nieuwe filosofisch-

wetenschappelijke debatten. De bespreking van deze laatste zou tenminste evenveel ruimte vergen als die welke we tot nu toe aan deze beschouwingen hebben gewijd. Een opsomming is voldoende: het begrip fetisjisme van de waar en het aan Marx' jeugdwerk ontleende begrip aliënantie of vervreemding; de opvatting van het communisme als het enige stelsel dat natuur en geschiedenis weer verzoent (van de "Manuscripten" tot *Het Kapitaal*); de analyse van de verhouding natuurgeschiedenis in de prekapitalistische samenlevingen en in de kapitalistische maatschappij en tenslotte, vanuit een methodologisch gezichtspunt, het debat over het neokantiaanse onderscheid tussen natuurwetenschappen en sociale wetenschappen, dat is gebaseerd op de ontkenning van de mogelijkheid wetten op te stellen op het gebied van de historisch-maatschappelijke verschijnselen. Deze thema's lijken weinig verband met elkaar te houden maar in werkelijkheid maken zij allen deel uit van die onderling nauw verweven problemen die we moesten aansnijden toen we het hadden over het natuurlijke karakter van de geschiedenis van de mens, zonder dat we deze, noch hier noch in de volgende hoofdstukken, uitputtend kunnen behandelen.

Tot nu toe – we blijven nog even op algemeen methodologisch terrein – is er niets dat ons het begrip van Marx' historische wetten en natuurwetten (historische wetten die op naturalistische wijze invloed uitoefenen op de geschiedenis en omgekeerd natuurwetten die op historische wijze invloed uitoefenen op de natuur) beter duidelijk kan maken dan Marx' kritiek op de bevolkingstheorie van Malthus. Deze kritiek vond zijn grondslag en bevestiging in Ricardo's rentetheorie (wet van de afnemende productiviteit) en wist met succes, zoals reeds is opgemerkt, de darwianse *strijd om het bestaan* in één "natuurwet" te combineren met Malthus' theorie over de *overbevolking*.

Marx ontkent allereerst dat een algemene demografische wet die niet alleen geldt voor de geschiedenis van de natuur en die van de menselijke samenlevingen, maar ook voor alle fases van de natuurgeschiedenis en van de geschiedenis van de mens, enige wetenschappelijke waarde kan hebben:

"Met de door haar zelf voortgebrachte accumulatie van het kapitaal produceert de arbeidersbevolking dus op steeds grotere schaal de middelen, waardoor zij zichzelf relatief overvloedig maakt. Dit is een voor de kapitalistische productiewijze typerende bevolkingswet, zoals in feite iedere bepaalde, historische productiewijze haar eigen, historisch geldige bevolkingswet kent. Een abstracte bevolkingswet bestaat slechts voor planten en dieren en dit alleen nog maar voor zover de mens hierbij niet heeft ingegrepen."**[45]**

Er bestaan dus geen abstracte, onveranderlijke wetten, noch voor de wereld der mensen noch voor die van de natuur, aangezien er – zoals Marx reeds opmerkte en zoals wij, vandaag de dag, met nog meer recht kunnen zeggen – geen natuurlijke "ecosystemen" meer bestaan die niet op een of andere manier door de mens zijn veranderd.

In de *Grundrisse* bespreekt Marx tot in de bijzonderheden Malthus' theorie en merkt hij op dat de fout van Malthus daarin ligt dat hij de vermenigvuldiging van de mens (demografische ontwikkeling) en die van de gewassen (bestaansmiddelen) beschouwt als *zuiver natuurlijke processen*, dus op een abstracte wijze die "noch op bepaalde natuurwetten noch op bepaalde historische wetten steunt." Deze abstracte beschouwingwijze "abstraheert tenslotte van deze bepaalde historische wetten betreffende de demografische ontwikkeling, die echter de geschiedenis van de natuur van de mens vormen en *natuurwetten* zijn. Maar het zijn alleen natuurwetten van de mens bij een bepaalde historische ontwikkeling, bij een ontwikkeling van de productiekrachten die wordt bepaald door het historische proces zelf." Met andere woorden,

Malthus abstraheert van de concrete historische wetten en tevens van de concrete natuur- en biologische wetten van de mens, die niet los te zien zijn van een bepaalde ontwikkeling van de productiekrachten die wordt bepaald door het historische proces van de mens. Op die manier wist Marx ook de natuurlijke bevolkingsaanwas systematisch in te passen in de maatschappelijke productie en liep hij vooruit op de moderne opvatting volgens welke “de demografische veranderingen noch een biologisch “gegeven”, noch een onafhankelijke variabele zijn.” [46]

Marx, Engels en de geografie

Het zou absurd zijn de grondleggers van het historisch materialisme te zien als de voorlopers van de geografie (hetgeen overigens niet eens een grote verdienste zou zijn). Een dergelijke ingreep is op historisch-filologisch gebied niet gerechtvaardigd, noch voor wat Marx betreft, noch voor wat betreft zijn tijdgenoten zoals bv. Cattaneo. Het is dan ook absurd het werk van Marx onder te brengen in het “hokjessysteem” van de wetenschap dat zich vooral tegen het einde van de 19e eeuw heeft ontwikkeld, met een instelling die noch Marx noch Cattaneo zouden hebben onderschreven, aangezien het resultaat “een bouwsel van wetenschappen is (...) dat, met zijn termen en definities, die zelden aangepast worden, met zijn “enge” principes en daaruit voortvloeiende systematische verhandelingen die slechts van binnenuit vernieuwd worden, min of meer een voortzetting is van wat wij een jezuïtische traditie zouden kunnen noemen (...).” [47] Wij mogen ons daarom niet verbeelden dat we Marx’ gedachte kunnen opsluiten in deze beperkte categorieën (economie, sociologie, geografie, antropologie enz.). Aan de andere kant kunnen we deze gedachte evenmin identificeren met die opvatting die we op het ogenblik de interdisciplinaire benadering noemen en welke slechts bestaat uit een onderzoeksmethode die probeert de nadelen van de ver doorgevoerde wetenschappelijke arbeidsdeling te corrigeren door het te zoeken in de vorming van *teams* van wetenschappers van uiteenlopende specialisaties. We zouden Marx’ denken eventueel kunnen omschrijven als *adisciplinair*, aangezien dit het vooruitzicht biedt op een menswetenschap die niet meer steunt op kunstmatige en autoritaire onderverdelingen in disciplines maar slechts op de problemen van de menselijke samenlevingen.

Marx is dus geen geograaf (en evenmin historicus of socioloog), maar zoals er een marxistische theorie van de historie en een marxistische analyse van de maatschappij is, zo is er ook zoiets als een marxistische geografie, als men tenminste onder geografie op de eerste plaats wil verstaan “de geschiedenis van het leren kennen van de aarde en hoe deze in gebruik is genomen met regionale verschillen afhankelijk van de manier waarop de samenleving zich georganiseerd heeft” (L. Gambi). Het marxisme bevat, zoals we in dit en vooral in de hierna volgende hoofdstukken zullen zien, behalve ontelbare aanzetten tot wetenschappelijk onderzoek ook een theorie van de geografie en van de beperkingen van de geografische omstandigheden en factoren. Het is daarom nuttig in het kort Marx’ kijk (en ten dele ook die van Engels) op de culturele en wetenschappelijke inhoud van de toenmalige geologische en geografische wetenschappen nog eens na te gaan. De briefwisseling tussen Marx en Engels toont aan met hoeveel belangstelling zij de vooruitgang in het wetenschappelijk onderzoek volgden, vooral gedurende de 30 jaar die lopen van het midden van de 19e eeuw tot aan de jaren 80: een periode waarin zich in de biologie, zoölogie, geologie en paleontologie het begrip evolutie doet gelden, waarin de organische chemie ontstaat en de ontwikkeling van de productiekrachten steeds nauwer verweven raakt met de vooruitgang in de natuurwetenschappen (agrarische chemie,

industriële toepassingen van de elektriciteit enz.). In de jaren 50-60 is het voornamelijk Marx die zich met natuurwetenschappen bezighoudt (fysica, kosmologie, geologie en fysiologie), terwijl Engels – die tot dan toe zijn belangstelling had beperkt tot de fysica en de wiskunde – zich vooral vanaf de 70er jaren – ook op aandringen van Marx – begint bezig te houden met geologische vraagstukken en geleidelijk aan het materiaal verzamelt voor de *Anti-Dühring* en *Die Naturdialektik*, de theoretische essays waarin later het marxisme van de 2e Internationale de grondslagen van de socialistische opvatting over de natuurwetenschappen zal herkennen. **[48]**

Het is niet ter zake om hier op analytische wijze de houding van Marx en Engels t.o.v. de natuur- en geografische wetenschappen te volgen. Dit zou buiten onze opzet vallen. We zullen nu ingaan op enkele punten die nog open liggen, zoals het vraagstuk van het geografisch determinisme.

In dit licht was het *The origin of species* van Darwin die met het openen van nieuwe vooruitzichten, Marx en Engels aanzette zich hierover te buigen. Engels, die het werk van Darwin leest kort nadat het uitgegeven is, erkent direct het belang ervan en biedt het Marx aan als de belangrijkste tot dan toe gedane poging “om aan te tonen dat ook de natuur onderworpen is aan een historische ontwikkeling” (Brief aan Marx van 11 of 12 december 1859). Na ongeveer een jaar erkent Marx dat “ondanks het typisch Engelse gebrek aan elegantie in de uiteenzetting, we juist in dit boek het natuurhistorische fundament van onze opvatting aantreffen” (brief aan Engels van 19/12/1860). Enkele maanden later bestudeert Marx het werk van Darwin opnieuw, nu met grotere aandacht, en dicteert hij aan Engels de veelzeggende opmerkingen over de verhouding tussen de theorie van Malthus en die van Darwin en haar ideologische betekenis. We hebben deze opmerkingen reeds geciteerd en kunnen ze nog eens benadrukken met de woorden van Engels uit een brief aan Albert Lange die op duidelijke wijze het verschil tot uitdrukking brengen tussen een historische en een naturalistische benadering van de problemen van de maatschappij (ook de geografische):

“Toen ik Darwin voor het eerst las werd ook ik getroffen door de *frappante* overeenkomst tussen zijn uitbeelding van het planten- en dierenleven en de theorie van Malthus. Alleen heb ik er een conclusie uit getrokken die verschilt van de uwe en wel: dat het minder glorieuze aspect van de huidige burgerlijke ontwikkeling ligt in het feit dat men het niveau van de economische vormen van het dierenrijk nog niet overtroffen heeft. Voor ons zijn de wetten die men definieert als “economische wetten” geen eeuwige natuurwetten, maar historische wetten die ontstaan en verdwijnen en is het wetboek van de moderne politieke economie (...) niets anders dan een samenvatting van het geheel van de wetten en voorwaarden die het de burgerlijke maatschappij mogelijk maken te blijven voortbestaan (...). Daarom kan voor ons geen van deze wetten, voor zover zij *zuiver burgerlijke maatschappelijke verhoudingen* tot uitdrukking brengen, ouder zijn dan de moderne burgerlijke samenleving. De wetten die, op min of meer betrouwbare wijze, rekening houden met heel de voorgeschiedenis doen niets anders dan maatschappelijke verhoudingen naar voren brengen die voor alle maatschappelijke omstandigheden gebaseerd op een klassenoverheersing en -uitbuiting hetzelfde zijn (...).” **[49]**

Een dergelijke historische benadering van het marxisme verklaart ook het enigszins kritische oordeel over A. Comte wiens *synthetische, encyclopedische* kant duidelijk door Marx naar voren wordt gebracht. Dit aspect van het werk van Comte maakte veel indruk op zijn tijdgenoten maar was niet zodanig dat het Marx kon overtuigen, die het encyclopedisme van Hegel, dat superieur werd beschouwd aan “heel die positivistische troep!”, achter zich had gelaten. (Brief aan Engels van 7/7/1866). Marx geeft daarentegen een gunstig oordeel over het werk van P. Tremaux, *Origine et transformations de l’homme et des autres êtres* (Parijs, 1865), dat “een zeer belangrijke ontwikkeling t.o.v. Darwin” zou vormen, zowel binnen de theorie van de natuurlijke evolutie als vanwege de grotere rijkdom aan historische en antropologische toepassingen. Marx

citeert met instemming enkele theorieën over de geologische grondslagen van de nationaliteiten die doen denken aan het hegeliaanse determinisme. Bekijken we bv. deze passage eens: “Tremaux houdt vol dat op basis van de overheersende geologische formatie in Rusland het de Slaven zijn die zichzelf tot Tartaren en Mongolen maken (...)”, of deze door Marx geciteerde passage van Tremaux: “buiten de grote natuurwetten om zijn de inspanningen van de mensen slechts calamiteiten, zoals de pogingen van de tsaren om van het Poolse volk Moskovieten te maken aantonen: dezelfde aard en dezelfde vermogens zullen op dezelfde bodem herboren worden” (Brief aan Engels van 7/8/1886). Tegenover dit overblijfsel van hegelianisme (mogen we deze concessie aan het geologisch determinisme – dat ook duidelijke politieke beweegredenen heeft – op deze wijze interpreteren?) begint het verschil van mening: een meningsverschil overigens dat wel moet beginnen bij de afwijkende opvatting over de verhouding mens-milieu die Marx reeds had uitgewerkt en die hij voortdurend toepaste in *Het Kapitaal* (zoals we later zullen zien). Deze opvatting werd ten dele ook door Engels naar voren gebracht, hoewel hij bij andere gelegenheden bewijst meer tot het geografisch determinisme te neigen dan Marx.

Engels blijkt er nl. volkomen van overtuigd te zijn dat “de hele theorie van Tremaux niets waard is” en hij geeft vooral op duidelijke wijze de willekeur aan van bepaalde deducties op het gebied van de geschiedenis van de mens: “het is vermakelijk de verschillen tussen een Bask, een Fransman, een Brit en een Elzasser toe te schrijven aan de geologische formatie, die dan zeker ook verantwoordelijk is voor het feit dat deze mensen vier verschillende talen spreken” (Brief aan Marx van 2/10/1866). Marx past uiteindelijk zijn oordeel – dat wil zeggen dat gedeelte dat voor ons het meest van belang is – als volgt aan:

“Tremaux’ grondgedachte over de *invloed van de bodem* (ook al houdt hij natuurlijk geen rekening met eventuele historische wijzigingen van deze invloed, waaronder ik ook de door de landbouw veroorzaakte chemische wijzigingen in de oppervlaktelagen van de bodem reken enz., en, in uitgebreidere zin, de verschillende invloeden die, onder verschillende productiewijzen, bv. de steenkoollagen enz. uitoefenden is mijns inziens een opvatting die alleen uiteengezet behoeft te worden om definitief door de wetenschap geaccepteerd te worden, en dit geheel onafhankelijk van de uiteenzetting van Tremaux.” [50]

Verderop zullen we zien dat deze opvatting zelfs vandaag de dag niet volledig wordt geaccepteerd. Voorlopig is daarmee de behandeling van de verhoudingen Marx-natuurwetenschappen en Marx-Darwin nog niet geheel afgesloten. Wie de geschriften van Marx kent weet dat hij er van hield zijn methodologie (ook in *Het Kapitaal*) te vergelijken met die van Darwin, en wel in die mate dat het misschien niet misplaatst is te spreken van een zekere invloed van Darwin op Marx, echter op voorwaarde dat men een onderscheid maakt tussen Darwin en het darwinisme en in het bijzonder tussen Darwin en het positivistische “environmentalism”. Voor wat betreft het aspect dat ons hier het meest interesseert – het geografisch determinisme – moet men nl. erkennen dat Darwin de hypothese van Lamarck over een directe invloed van het milieu niet deelt. Darwin merkt op dat overeenkomstige variaties zich voor kunnen doen bij individuen die in verschillende omstandigheden verkeren en verschillende variaties bij individuen die in overeenkomstige omstandigheden verkeren.

Hetzelfde geldt ook voor Morgan: een van de vaders van de moderne sociale wetenschap die ook door Marx en Engels als zodanig werd erkend. Voor Morgan is de invloed van Darwin onbetwistbaar, maar ook hij verwerpt het geografische determinisme dat voor de antropologie is wat het lamarckisme is voor de zoölogie. [51]

Het verwijzen naar en de aandachtige bestudering van de naturalisten, reeds te beginnen bij de *Parijse Manuscripten* (waarin de geologische kennis benut wordt met een hoofdzakelijk filosofisch doel) zijn weliswaar, een blijvend aspect van heel het wetenschappelijke oeuvre van Marx en Engels (deze laatste vertoont zelfs speculatieve tendensen). Toch maken de grondleggers van het historisch materialisme ook vaak gebruik van reisverslagen – zoals de aanhangers van de Verlichting en economen als A. Smith reeds hadden gedaan – al toonden ze geen overdreven belangstelling voor dit soort geografische lectuur. Zo schreef Marx in een brief aan Engels op 13/2/1866: “over het algemeen lees ik alleen reisbeschrijvingen wanneer mijn werk mij hiertoe verplicht.” Met dit waardeoordeel verwees Marx naar de mogelijkheden kennis te verwerven over Japan, in het kader van zijn onderzoeken over de grondrente. Maar reeds in 1853 hadden Marx en Engels de geografische literatuur over Azië bestudeerd en gewaardeerd. Per brief werden belangrijke opmerkingen uitgewisseld die de basis vormen van de *theorie van de Aziatische productiewijze*. Deze opmerkingen vormen het voorbeeld van een marxistische herformulering van een “historische typologie” of “historische vorm” – het *Aziatisch despotisme* – die in de 18e eeuw reeds wijd verbreid was en interessante ontwikkelingen had doorgemaakt (behalve bij de Franse verlichters ook bij de Schotse historisch-sociologische school). Ze zou later ook diepgaand behandeld worden in Hegels *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (vooral met betrekking tot China). Marx bewijst pas in 1853, als hij zich met de politieke kwestie van de Engelse bezittingen in India bezighoudt, deze opvatting overwonnen te hebben. De schriftelijke uitwisseling van opmerkingen over de geschiedenis van Azië begint wanneer Engels “The historical geography of Arabia” van C. Forster leest, die belangrijke informatie bood over de godsdienstige en sociale geschiedenis van Joden en Arabieren. Marx komt op deze informatie terug in een brief aan Engels op 2/6/1853 en haalt aantekeningen aan uit 1851 die hij tijdens het lezen gemaakt had:

“Voor wat de Joden en Arabieren betreft was jouw brief voor mij interessant. Men kan overigens bewijzen dat: 1) bij alle oosterse volkeren, sinds er een geschiedenis bestaat, er een algemene relatie is tussen het “settlement” (blijvende vestiging) van een gedeelte van hen en het voortduren van het nomadendom van de anderen; 2) ten tijde van Mohammed de handelsweg vanuit Europa naar Azië sterk veranderd was en de Arabische steden, die een groot aandeel hadden in de handel met India, vanuit handelsoogpunt een achteruitgang doormaakten, hetgeen in elk geval bijdroeg tot het geven van een impuls; 3) voor wat betreft de godsdienst de kwestie op zal gaan in de algemene vraag (die dus gemakkelijker op te lossen zal zijn): waarom *komt* de geschiedenis van het Oosten *op ons over* als een geschiedenis van de godsdiensten?

Over het ontstaan van de oosterse steden schrijft niemand briljanter, duidelijker en treffender dan de oude François Bernier (gedurende 9 jaar arts van Aurengzebe): “Voyages contenant la description du Grand Mogol” enz. (...).

Bernier is terecht van mening dat alle verschijnselen in het oosten – hij spreekt over Turkije, Perzië, Hindoestan – berusten op het feit dat er *geen particuliere grondeigendom bestond*. Dit is de ware “sleutel”, ook van de oosterse hemelpoort.”

Engels (die in tussentijd was begonnen de Perzische taal te bestuderen) op zijn beurt hervatte het vraagstuk van de historische sleutel van het oosten, waar Marx het had laten rusten en brengt een hypothese naar voren die duidelijk verband houdt met het 18e-eeuwse *geografisch determinisme*:

“De afwezigheid van grondeigendom is in werkelijkheid de sleutel voor heel het Oosten. Hier zetelt de politieke en religieuze geschiedenis. Maar waarom hebben de oosterlingen het niet tot grondeigendom, zelfs niet de feodale, gebracht? Ik geloof dat men de oorzaak hiervoor moet zoeken in het klimaat en in de bodemomstandigheden, vooral de grote woestijngebieden die zich van de Sahara, via Arabië, Perzië, India en Tartarije uitstrekken tot aan de hoogste hoogvlakten van Azië. De kunstmatige irrigatie is de eerste voorwaarde voor de landbouw en is in handen

van de gemeenten, de provincies of de centrale regering. In het Oosten heeft de regering altijd slechts drie ministeries gehad: financiën (plundering in eigen land), oorlog (plundering in binnen- en buitenland) en “travaux publics”, zorg voor de reproductie. De Engelse regering in India heeft de eerste twee op tamelijk conformistische wijze geregeld maar heeft de laatste volkomen terzijde gelaten en zo gaat de Indische landbouw ten onder. De vrije concurrentie is hier een compleet fiasco. Dit op kunstmatige wijze vruchtbaar maken van de bodem, waar onmiddellijk een einde aan kwam toen de irrigatiekanalen in vervallen staat raakten, verklaart het even onverklaarbare feit dat gebieden die vroeger met veel succes bebouwd werden er nu troosteloos en verlaten bij liggen (Palmira, Petra; de ruïnes van Jemen, een groot aantal plaatsen in Egypte, Perzië en Hindoestan). Het verklaart ook het feit dat één enkele verwoestende oorlog in staat was een land voor duizenden jaren te ontvolken en van haar beschaving te beroven. Hieruit volgt, denk ik, ook de ondergang van de handel in Zuid-Arabië van vóór Mohammed (...).”[52]

Zo constateren we terloops, dat het klimaatdeterminisme van Engels niet zover gaat dat hij het verval van de oosterse beschavingen wil verklaren aan de hand van veronderstelde klimaatsveranderingen (zoals later enkele Amerikaanse geografen van het “environmentalism” deden). Engels laat daarentegen een brede marge aan de invloed van de *gebeurtenissen* uit de geschiedenis van de mens. Tegelijkertijd begint Marx dit vraagstuk niet meer alleen te zien in wetenschappelijke maar ook in politieke termen, die naar voren gekomen zijn in het parlementaire debat over het Engelse beheer van de Indië en waarbij hij tot de conclusie komt dat “de vernietiging van de inlandse industrie door de Engelsen” als een “revolutionair” feit moet worden beschouwd. Marx komt tot deze conclusie omdat hij, afstand nemend van het klimaatdeterminisme van Engels, van mening is dat aan het “stagnerende Aziatische despotisme” niet alleen de klimaatsomstandigheden en die van de bodem ten grondslag liggen, samen met de diensgevolge ondernomen grote openbare werken als basis voor de centrale regering en een eerste voorwaarde voor landbouw en handel, maar ook het soort plattelandsbevolking, verspreid in kleine centra die economisch onafhankelijk zijn omdat zij zijn gebaseerd op de combinatie van landbouw en huismanufactuur. Beide omstandigheden – irrigatiewerken ondernomen door de centrale regering en verspreiding van de bevolking over zelfvoorzienende dorpen – worden gezien als de basis van een “geheel eigen (...) *maatschappelijk systeem*, het zgn. dorpsstelsel.” Juist omdat Marx niet de voorrang geeft aan abstracte milieufactoren kan hij van mening zijn dat de vernietiging van de kleine huisindustrie door de Engelse handel – een industrie die van essentieel belang is voor het in standhouden van het economisch evenwicht binnen het dorpsstelsel – het uiteenvallen van het hele maatschappelijke systeem van het Aziatisch despotisme kan betekenen.

Met andere woorden, al is het waar dat Marx – misschien vanwege de gelukkige suggestie die zijn bronnen hem verschaft hebben – blijft op het terrein van de analyse van de Indische ruimtelijke organisatie, toch is dit niet de reden waarom hij die opvatting van Engels deelt waarin *klimaatdeterminisme* en *geschiedenis der gebeurtenissen* (of politieke geschiedenis), zoals altijd in dit soort gevallen, nauw met elkaar verbonden blijken te zijn. Het zijn de *socialeconomische structuren van de bevolking* van het Indische platteland die de kern van zijn onderzoek vormen. Het spreekt vanzelf dat hierbij noch de vormen van grondeigendom, noch de politiek-economische banden die het platteland met de steden, de centrale regering en de wereldmarkt heeft, verwaarloosd worden, evenmin als de rol van de koloniale machten. Dit zijn allemaal thema's die Marx als publicist zal blijven onderzoeken, niet alleen met betrekking tot India maar ook met betrekking tot China, en die hij, in een meer algemeen en theoretisch verder uitgewerkt verband zal behandelen in de *Grundrisse* en in *Het Kapitaal*. In deze werken verwijst hij ook naar Rusland en biedt hij ons een aantal belangrijke opmerkingen, aantekeningen en hypothesen die pas in recentere tijden de belangstelling zullen opwekken van

hen die de niet-Europese maatschappelijke systemen bestuderen (uitgezonderd de geografen die tot nog toe vrijwel geheel voorbijgingen aan de beschouwingen van Marx en Engels over de Aziatische productiewijze).**[53]**

Dit soort opmerkingen over de historisch-geografische verwickelingen zouden we ook kunnen maken met betrekking tot een ander prekapitalistisch maatschappelijk systeem: het systeem van de Germaanse gemeenschap, dat Marx vooral in 1868 diepgaand bestudeert en dat, omdat het ook een dorpsstelsel is, verbonden is met zijn gedachten over de Aziatische maatschappelijke vormen, zoals nog eens blijkt uit een brief van Marx aan Engels van 14/3/1868:

“In het “British Museum” – “by the by” – heb ik onder andere een diepgaande studie gemaakt van de laatste geschriften over *het systeem van de Duitse mark, het Duitse dorp* enz., van de “old” Maurer (...). Hij toont op uitvoerige wijze aan dat het particuliere grondeigendom pas later is ontstaan enz. Het tegendeel van de domme opvatting van de Westfaalse “Junker” (Möser enz.) als zouden de Duitsers zich elk voor zich hebben gevestigd (d.w.z. als afzonderlijke landbouwbedrijven) en pas later dorpen, gewesten enz. hebben gevormd, is voor de volle 100 procent bewezen. Het is nu interessant te zien dat de *Russische* manier van herverdeling van de grond om de zoveel tijd (in Duitsland van het begin af aan elk jaar) in bepaalde Duitse regio’s tot de 18e en zelfs tot de 19e eeuw bewaard is gebleven. *De door mij geponeerde stelling volgens welke overal in Europa het begin wordt gevormd door respectievelijk Aziatische en Indische eigendomsvormen, wordt hier opnieuw bevestigd* (hoewel Maurer van deze stelling niets afweet). (...). Bij Maurer heb ik ook gezien dat de meningsverandering over de geschiedenis en de ontwikkeling van de “Germaanse” eigendom enz. is begonnen bij de Denen die, naar het schijnt, zich over het algemeen intensief bezig houden met heel de archeologie (...).”

Boven deze passage – die eigenlijk gelezen zou moeten worden na de meer uitgewerkte die we verderop zullen citeren – zou men het commentaar van Engels moeten plaatsen (en daarbij de naam van Maurer associëren met die van Marx): “de dingen die “old” Maurer schrijft zijn heel aardig. Het is vreemd te bedenken hoeveel materiaal er over deze dingen bestaat en hoe weinig de heren professoren ermee hebben weten te doen.” Het achterblijven van de academische wetenschap wekt dan ook verbazing. Het heeft bijna een eeuw geduurd voor deze wetenschap de vooruitzichten voor het onderzoek die uitsluitend het samenbrengen van archeologie en geschiedenis van het bevolken van het platteland tot doel hadden, enigszins heeft verwezenlijkt. Even verbazingwekkend is het te constateren hoeveel moeite het Europese onderzoek heeft gekost zich los te maken van de *etnische vooroordelen* (d.w.z. de vormen van vestiging op het platteland toeschrijven aan de oorspronkelijke etnische groepen of rassen) die de culturele horizon bleven van die ethnocentrische opvatting over de geschiedenis en het daarmee samenhangende fysische determinisme (waarin de rassen de rol hebben van bepalende en in wezen onveranderlijke natuurlijke omstandigheden). Deze treffen we overigens ook aan in Hegels filosofie van de geschiedenis die door Marx is bekritiseerd en verlaten.

Met grote wetenschappelijke inzet heeft Marx óók deze sectoren – die ongetwijfeld marginaal zijn in vergelijking met *Het Kapitaal*, d.w.z. in vergelijking met het plan voor een globale analyse van de kapitalistische productiewijze – in zijn onderzoek betrokken.

Marx had echter voldoende realiteitszin om zich rekenschap te geven van de gecompliceerde historische geleiding van de maatschappelijke realiteit van zijn dagen, en te begrijpen dat zijn “model” van de kapitalistische maatschappij ook duidelijk moest zijn over de onwrikbare feiten uit een ver verleden en dus ook elementen moest bevatten om – per *specifiek geval* en met de *reductiemethode* (die historici als M. Bloch pas veel later op deze thema’s zullen toepassen) – de belangrijkste momenten uit de geschiedenis van het bevolken van het platteland en de agrarische systemen te verklaren, dus, in het kort, momenten uit de geschiedenis van de

productieverhoudingen die kenmerkend zijn voor de prekapitalistische maatschappelijke stelsels. We geven nog een keer het woord aan Marx:

“In de geschiedenis van de mensheid gebeuren dezelfde dingen die ook in de paleontologie gebeuren. Dingen die duidelijk waarneembaar zijn worden, door het bestaan van een “certain judicial blindness” (een bepaalde blindheid die te wijten is aan vooroordelen), nooit onderzocht, zelfs niet door de grootste denkers. Later, wanneer het moment is aangebroken, verbaast men zich erover dat de dingen die men niet heeft waargenomen toch overal hun sporen nalaten. De eerste reactie op de Franse revolutie en de daarmee samenhangende Verlichting was een natuurlijke: alles zien op een middeleeuwse, romantische wijze (...). De tweede reactie – die in overeenstemming is met de socialistische tendens, hoewel deze erudiete figuren er geen idee van hebben ermee verbonden te zijn – is de blik verder te werpen dan de middeleeuwen en wel op het eerste tijdvak uit de geschiedenis van elk volk. Dan verbaast men zich erover in de dingen uit het verste verleden de meest recente dingen aan te treffen (...).

Wat zijn we allemaal ten prooi aan deze “judicial blindness”? Zelfs in mijn eigen streek, op de Hondsrug, bestond het oude Duitse systeem tot voor kort nog. Ik herinner mij nu dat mijn vader als advocaat hierover met mij sprak. Een ander bewijs: wat hebben de geologen, ook de beste zoals bv. Cuvier, bepaalde “facts” slecht geïnterpreteerd en wat hebben de filologen van het niveau van een Grimm de meest eenvoudige Latijnse zinnen slecht vertaald, omdat ze gedomineerd werden door Möser (die, zoals ik mij herinner, erg enthousiast was over het feit dat er bij de Duitsers nooit “vrijheid” heeft bestaan maar wel het “als meester geboren worden”). Bijvoorbeeld de bekende passage van Tacitus: “arva per annos mutant et superent ager”, die betekent: ze ruilen landerijen (*arva*) (d.m.v. loting, wat later de “*sortes*” zullen zijn in alle “*leges barbarorum*”) en de gemeenschappelijke grond blijft over (*ager* tegenover *arva*, als *ager publicus*). Bij Grimm enz. is deze zin als volgt vertaald: “elk jaar bebouwen zij nieuwe stukken grond en er blijft altijd (onbebouwde) grond over.” Op dezelfde wijze zou de passage: “Volunt discreti ac diversi” moeten aantonen dat de Duitsers altijd als Westfaalse “Junker” op afzonderlijke landbouwbedrijven hebben geleefd. Maar in dezelfde passage wordt verderop gezegd: “*Viscos locant non in nostrum morem connexis et cohaerentibus aedificiis: suum quisque locum spatio circumdat*” en dit soort primitieve dorpen bestaan, in de hier beschreven vorm, nog hier en daar in Denemarken.” [54]

Dit zijn niet zomaar curieuze voorbeelden die buiten de hoofdlijn in het Marx onderzoek vallen. Ook in *Het Kapitaal* komt geen enkel essentieel probleem aan de orde waarbij niet op min of meer uitdrukkelijke of uitgewerkte wijze het thema van de verhoudingen tussen maatschappij en natuur opnieuw opduikt, d.w.z. het thema dat de basis zou moeten vormen van de wetenschappelijke structuur van de antropogeografie.

Nemen we bijvoorbeeld het vraagstuk van de grondrente dat Marx reeds in 1846, in *De armoede van de filosofie*, had aangepakt met betrekking tot de theorie van Ricardo, waarbij hij zowel het antihistorische karakter ervan als het gebrek aan aandacht voor de geografische omstandigheden naar voren bracht:

“De ligging van de stukken grond, de nabijheid van de stad en vele andere omstandigheden zijn van invloed op de pacht en wijzigen de rente (...). Aan de andere kant kan de rente nooit een *constante graadmeter voor het vruchtbaarheidsniveau* van een stuk grond zijn (...). Aangezien de moderne toepassing van de chemie het karakter van de bodem voortdurend verandert en omdat de geologische kennis, juist vandaag de dag, begint *heel de oude wijze van beoordelen van de relatieve vruchtbaarheid omver te werpen* (...) is de vruchtbaarheid niet zo’n natuurlijke eigenschap als men zou denken; zij is nauw verbonden met de actuele *maatschappelijke verhoudingen*.”

We moeten nog eens onderstrepen dat Marx, overeenkomstig zijn opvatting over de natuur, ook de vruchtbaarheid van de bodem – die toentertijd door de economen gezien werd als een

bepalende en onveranderlijke natuurlijke eigenschap aan de hand waarvan men de dynamiek van de rente kon verklaren (theorie van de vruchtbaarheid en van de dalende rente) – beschouwt als een “nauw verbonden” omstandigheid die in sterke mate wordt bepaald door de maatschappelijke verhoudingen en in het bijzonder door de toepassing van de wetenschappelijke kennis. Marx was hier zozeer van overtuigd dat hij doorging met het bestuderen van de teksten over landbouwkunde en agrarische chemie, die in 1866 zelfs “belangrijker” werden geacht “dan alle economen bij elkaar” (voor het agrarische vraagstuk dan natuurlijk). Marx breidde zijn onderzoeken van het Engelse “model” uit tot het Amerikaanse en later zelfs tot het Russische (om de teksten te kunnen lezen leerde hij in 1870 Russisch). Hij kwam tot conclusies die van groot belang waren, zowel met betrekking tot de geografische dynamiek van de agrarische kolonisatie, als met betrekking tot de sociaalhistorische dynamiek van de kapitalistische ontwikkeling van het platteland. Het gaat hier om punten die we in dit werk niet op adequate wijze kunnen uitwerken en we beperken er ons daarom toe deze te behandelen als lichtende voorbeelden van de “geografische” interesses van Marx en Engels.

Voor wat betreft het eerste punt – de geografische dynamiek van de agrarische kolonisatie – komt Marx tot de slotsom dat zowel de theorie van Ricardo, gebaseerd op de overgang van het betere naar het slechtere stuk land, als de tegenovergestelde theorie van Carey, falen vanwege hun historisch onbepaalde karakter als abstracte wetten.

Vanuit historisch oogpunt moet men er nl. wel op wijzen dat “bodemsorten met een ongelijk vruchtbaarheidsniveau altijd gelijktijdig worden bebouwd.” Om deze reden herinnert Marx eraan dat “bij de Germanen, de Slaven en de Kelten, rekening houdend met de verschillen, een zeer zorgvuldige verdeling van de verschillende soorten percelen onder de leden van de gemeenschap plaatsvond, die zodoende onenigheden over de grond van de gemeenschap vrijwel uitsloot.” Voor wat betreft het specifieke probleem wanneer in de loop van de geschiedenis de bebouwing zich verplaatst van de meer naar de minder vruchtbare gebieden of andersom, is het historisch gezien evident dat men “nu eens gelijktijdig in beide richtingen produceert, op grond van alle omstandigheden tezamen, en dan weer voor enige tijd een van beide tendensen de andere overheerst” (Brief van Marx aan Engels van 26/2/1869). Aan de diverse omstandigheden die de historische dynamiek van de agrarische kolonisatie verklaren heeft Marx ruime aandacht besteed in dat gedeelte van *Het Kapitaal* dat gewijd is aan de *omzet van meerwinst in grondrente*, d.w.z. in het kader van de analyse van de kapitalistische productiewijze, waarbij hij, zoals altijd, interessante historische feiten uit het prekapitalistische verleden aanhaalt. Wij beperken ons tot het geven van een kort overzicht, bij wijze van voorbeeld, van een typisch “geografische” problematiek van Marx. Marx gaat uit van de verklaring van het feit dat gelijke hoeveelheden kapitaal geïnvesteerd in van elkaar verschillende gebieden opbrengsten geeft, ook wanneer de oppervlakte van de gebieden gelijk is:

“De twee algemene oorzaken van deze verschillende opbrengsten, onafhankelijk van het kapitaal, zijn: 1) de *vruchtbaarheid* (...) 2) de *ligging* van de landerijen. Dit laatste punt is een bepalende factor in de koloniën en bepaalt in het algemeen de volgorde waarin de stukken grond na elkaar bebouwd worden. Het is bovendien duidelijk dat deze twee verschillende oorzaken van de differentiële rente, vruchtbaarheid en ligging, aan elkaar tegengesteld kunnen zijn. Een stuk grond kan zeer gunstig gelegen en toch niet erg vruchtbaar zijn of andersom. Deze omstandigheid is erg belangrijk omdat zij ons de reden verklaart waarom men bij het bebouwen van de grond in een bepaald land soms van de betere grond overgaat op de slechtere of omgekeerd. Het spreekt tenslotte vanzelf dat de ontwikkeling van de maatschappelijke productie aan de ene kant de verschillen die voortkomen uit de ligging als oorzaak van de differentiële rente nivelleert, aangezien zij plaatselijke markten creëert en de ligging van de stukken grond verbetert door het invoeren van communicatie- en transportmiddelen. Aan de andere kant accentueert zij het bestaande verschil in de geografische ligging van de landerijen omdat zij de landbouw scheidt

van de manufactuur en zij aan de ene kant grote productiecentra opricht en aan de andere kant het platteland isoleert.”**[55]**

Op enkele van de specifieke problemen van deze analyse zullen we in de volgende hoofdstukken terugkomen. Voorlopig beperken wij ons tot het onderstrepen van de rol van de maatschappelijke productie waarin van de waarde van de ligging der landerijen wordt bepaald, een rol die zowel naar voren komt in de nivellering van de verschillen in hun geografische ligging, als in de accentuering van deze verschillen. Soortgelijke overwegingen gelden ook voor de vruchtbaarheid:

“Als we uitgaan van twee bepaalde gebieden met dezelfde chemische samenstelling en dezelfde natuurlijke vruchtbaarheid, dan zal de reële vruchtbaarheid toch verschillend zijn al naar gelang deze voedende bestanddelen voorkomen in een vorm waarin zij meer of minder gemakkelijk kunnen worden geassimileerd en direct worden benut voor het voeden van de planten. De mate waarin gebieden met dezelfde natuurlijke vruchtbaarheid deze zelfde vruchtbaarheid kunnen uitbuiten hangt dus ten dele van de mechanische ontwikkeling van de landbouw. De vruchtbaarheid, die weliswaar een objectieve eigenschap van de bodem is, is dus economisch gezien altijd nauw verbonden met het bestaande chemische en mechanische ontwikkelingsniveau van de landbouw en varieert dus al naar gelang deze graad van ontwikkeling. D.m.v. het toepassen van chemische middelen (zoals het gebruik van bepaalde vloeibare mestsoorten voor taaie kleigrond en ook het toevoegen van kalk aan zware kleigronden) of van mechanische middelen (bv. speciale ploegen voor zware grond), kunnen die obstakels uit de weg geruimd worden die er de oorzaak van waren dat de praktische vruchtbaarheid van stukken grond met dezelfde natuurlijke vruchtbaarheid verschillend is (ook de drainage behoort tot deze middelen).

Ook de opeenvolging in het bebouwen van de soorten grond kan op deze manier gewijzigd blijken te zijn, zoals in een bepaalde periode van ontwikkeling van de landbouw in Engeland is gebeurd met lichte zandgronden en zware kleigronden. Dit toont weer eens aan dat men historisch gezien – bij de opeenvolging in het bebouwen van de grond – zowel van de meer vruchtbare over kan gaan op de minder vruchtbare grond als omgekeerd.”**[56]**

Op grond van deze premissen begon Marx niet alleen kritiek te leveren op “de eerste vooronderstelling die men ten onrechte aan het verschil in rente toeschrijft en die een overheersende plaats inneemt bij West, Malthus en Ricardo, d.w.z. dat deze rente ofwel noodzakelijkerwijs de overgang naar steeds slechtere stukken grond inhoudt, ofwel een steeds lagere productiviteit in de landbouw” betekent. Tevens nam hij, meer in het algemeen, de bodem op in de geschiedenis van de mensheid en wees bij de historici op het belang van die “verhoudingen tussen agrarische kolonisatie en aard van het stuk grond die van uitzonderlijk belang zijn voor hen die de duidelijke rol van de bodem in de historische evolutie van een volk willen verklaren” (G. Haussmann).

Maar, zoals blijkt uit de opmerkingen van dezelfde auteur, heeft ook dit voorstel van Marx er tot nu toe niet veel toe bijgedragen de stilte te doorbreken die de historiografie in acht blijft nemen voor wat betreft de factor “grond” (en niet alleen de historiografie, ook de geografie), met het gevolg dat “een systematisch onderzoek over dit onderwerp, dat dit bijzondere aspect van de onderlinge afhankelijkheid van mens en aarde zou kunnen toelichten, in Italië bijvoorbeeld nog steeds ontbreekt. Daarom is het tot nu toe onmogelijk dit onderwerp te behandelen.”**[57]**

Voor wat betreft het tweede punt – de kapitalistische ontwikkeling van het platteland – werd Marx ertoe aangezet, eerst door de critieken van de economen en later door de Russische revolutionairen, aan te geven of Rusland al dan niet dezelfde etappes af moest leggen die reeds waren afgelegd door de meer ontwikkelde landen van West-Europa, met name voor wat betreft de ontbinding van de traditionele maatschappelijke organisatie. Met zijn antwoord leverde hij het beste bewijs van het antifilosofische, antideterministische en multilineaire karakter van zijn

theorie over de geschiedenis en over de evolutie in de sociaaleconomische formaties.

“In het hoofdstuk over de *oorspronkelijke accumulatie* wil ik alleen de weg aangeven die de kapitalistische economische orde in West-Europa gevolgd heeft om de schoot van de feodale economische orde te verlaten. Langs deze weg is men er hier ook in geslaagd de scheiding tussen producent en productiemiddelen tot stand te brengen, waarbij de eerste veranderd werd in loonarbeider (of, met een modern woord, proletariër) terwijl de tweeden veranderd werden in kapitaal. Binnen deze geschiedenis is elke revolutie die een steunpunt vormt voor de opmars van de groeiende kapitalistische klasse van groot belang. Maar de basis van deze ontwikkeling is de onteigening van de arbeiders. (...) Welke toepassing op het geval Rusland kon mijn criticus nu afleiden uit mijn historische schets?

Alleen deze: als Rusland ernaar streeft net zo'n kapitalistische natie te worden als de West-Europese landen – en de laatste jaren heeft zij zich hier erg voor ingezet – zal zij eerst een groot deel van haar boeren moeten veranderen in proletariërs. Daarna zal zij, opgenomen in de maalstroom van het kapitalistische systeem, zich net als de andere profane naties moeten onderwerpen aan de onverbidelijke wetten van dit systeem. Dat is alles. Maar voor mijn criticus is dit veel te weinig. Hij voelt de onweerstaanbare behoefte mijn schets van het ontstaan van het kapitalisme in West-Europa te veranderen in een historisch-filosofische theorie over de algemene weg die alle volkeren, ongeacht hun historische situatie, ongelukkigerwijs gedwongen zijn te volgen, om zodoende tenslotte die economische vorm te bereiken die wordt gekenmerkt door een maximaal productief vermogen van de maatschappelijke arbeid en dus de meest volledige ontplooiing van de mens garandeert.”**[58]**

[32] K. Marx/F. Engels, *Die heilige Familie*, Berlijn, Dietz Verlag, 1964 (MEW, bd. 2, p. 32 e.v.).

[33] G. Della Volpe, *Rousseau e Marx* (waarin: Per una metodologica materialistica della economia e della discipline morali in genere) Rome, Riuniti 1964. Citaat p. 103 e.v.

[34] K. Marx/F. Engels, *Die heilige Familie*, *op. cit.*

[35] *Idem.*

[36] K. Marx, *Oekonomisch-philosophische Manuskripte 1844*, Berlijn, Dietz Verlag 1964 (MEW, 1, p. 471 e.v.).

[37] K. Marx/F. Engels, *De Duitse ideologie* dl. 1, SUN, Nijmegen 1972, pp. 50-51.

[38] A. Schmidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, herziene druk, EVA, Frankfurt a.M./Keulen, 1974.

[39] K. Marx/F. Engels, *De Duitse ideologie*, *op. cit.*, p. 51.

[40] K. Marx, *Oekonomisch-philosophische Manuskripte*, *op. cit.*

[41] K. Marx/F. Engels, *De Duitse ideologie*.

[42] F. Engels, *Dialectik der Natur*, *op. cit.* MEW 20, p. 305 e.v.

[43] K. Marx, *Het Kapitaal I*, Bussum, De Haan, 1972, pp. 33-35. In *Het Kapitaal* staat i.p.v. ‘juist niet’ ‘in elk geval’, precies andersom dus. Quaini vergist zich kennelijk in het citaat, en wel met eenzelfde soort opmerking op p. 31: “Voor de producenten krijgen de maatschappelijke betrekkingen van hun individuele soorten arbeid daardoor het voorkomen van wat zij werkelijk zijn, dat wil zeggen niet de onmiddellijke maatschappelijke verhouding van de individuen in hun arbeid, maar juist zakelijke verhoudingen van personen en maatschappelijke verhoudingen van zaken.” Het gebruikte citaat heeft betrekking op de donkere Europese middeleeuwen, een maatschappij gebaseerd op de persoonlijke verhoudingen van afhankelijkheid, en juist niet op de warenproductie.

Deze en volgende citaten zijn niet altijd letterlijk uit de vertaling van Lipschits overgenomen, al wordt deze voor de annotatie uitsluitend gebruikt.

[44] 13 *Idem* p. 38.

[45] 14. *Idem* p. 489-490.

[46] P. Vilar, *Sviluppo economico e analisi storica*, Bari, Laterza, 1970 (oorspr. Spaans).

[47] L. Gambi, *Una geografia per la storia*, Turijn, Einaudi, 1973, p. 74.

[48] Vgl. K. Marx/F. Engels, *Lettres sur les sciences de la nature* (et les mathématiques), bijeengebracht door J.P. Lefebvre, Parijs, Ed. Sociales, 1973.

[49] Brief van F. Engels aan Albert Lange van 29/3/1865.

[50] Brief aan Engels van 3/10/1866.

[51] Vgl. E. Terray, *Le marxisme devant les sociétés ‘primitives’*, Maspero, Parijs 1969.

[52] Brief aan Marx van 6/6/1853.

[53] Opnieuw met als uitzondering Y. Lacoste, *Géographie de sous-développement*, Parijs 1968.

[54] Brief van Marx aan Engels van 25/3/1868.

[55] K. Marx, *Das Kapital* III, *op. cit.*, pp. 663-664.

[56] *Idem*, pp. 664-665.

[57] G. Hausmann, Il suolo d'Italia nella storia (in *Storia d'Italia I*), 1972, p. 73.

[58] Brief van Marx aan de redactie van de *Otečestvennye Zapiski*.

Van de “natuurlijke maatschappijen” tot de “historische maatschappij”

Geschiedenis van de onteigening van de mens ten opzichte van de natuur of geschiedenis van de heerschappij van de mens over de natuur?

Het lange citaat waarmee we het vorige hoofdstuk hebben afgesloten is niet alleen van methodologisch belang, maar stelt ons ook in staat een van Marx' meest briljante teksten aan te halen. Hier wordt nl. het begrip *oorspronkelijke accumulatie* geïntroduceerd met betrekking tot de historische evolutie van de Russische boerensamenleving en zodoende het verband gelegd met de pas genoemde thema's van de evolutie van de prekapitalistische samenlevingen. Deze tekst zou grote invloed hebben op de materialistische fundering van de geschiedenis van het territorium ofwel van de geografie als “geschiedenis van de manier waarop de mens de aarde op menselijke wijze vormt en hervormt om haar te herscheppen als een werk van hemzelf” [59]; van een tegenstrijdige geschiedenis dus.

Ik doel hier op het hoofdstuk uit de *Grundrisse* getiteld: “*Vormen die aan de kapitalistische productie voorafgaan*” dat, wanneer het gelezen wordt als inleiding op het bekende hoofdstuk uit *Het Kapitaal* over de *oorspronkelijke accumulatie*, een duidelijke en ik zou zeggen “nieuwe” visie geeft op de geschiedenis *van het scheiden van de producent of arbeider van zijn productiemiddelen en van de voorwaarden voor zijn arbeid, ofwel de geschiedenis als geschiedenis van de onteigening van de mens ten opzichte van de natuur en van de oorspronkelijke of natuurlijke gemeenschap*. Deze geschiedenis kan, in geografisch woordgebruik, naar voren komen als de geleidelijke scheiding tussen mens en milieu of territorium, nadat het territorium van gebruikswaarde was veranderd in ruilwaarde of waar.

De kapitalistische productieverhoudingen kunnen nl. alleen ontstaan en zichzelf reproduceren wanneer producent en kapitaal elkaar op de markt treffen, zoals Marx ook opmerkt in de op de vorige bladzijde geciteerde brief. Dat wil zeggen, de producent verandert in *vrije arbeider*, dus in vrije eigenaar van zijn arbeidskracht, en alleen hiervan omdat hij voorlopig ook “*bevrijd*” is *van de eigendom van de objectieve voorwaarden voor het realiseren van de arbeid*, en in *kapitaal* die dan de eigenaar is van deze voorwaarden voor de arbeid en van de arbeidsmiddelen. De belangrijkste voorwaarde voor de kapitalistische productie is juist dat zowel de arbeidskrachten als de voorwaarden voor de arbeid, de arbeidsmiddelen en de bestaansmiddelen tot een waar worden en als zodanig worden uitgewisseld om nieuwe ruilwaarden te produceren en om de kapitalistische verhoudingen op steeds grotere schaal te ontwikkelen. Ook de grond en steeds grotere gedeelten van het territorium worden waar, van gebruikswaarde veranderen zij in ruilwaarde en krijgen dat abstracte en vervreemde bestaan dat eigen is aan de wereld van de waren, waar de arbeid geen producent van gebruikswaarden is (als een bepaald soort arbeid), maar de algemene maatstaf van de dingen, de producten (als gelijke en abstracte arbeid) en waar de maatschappelijke verhoudingen geen persoonlijke verhoudingen maar verhoudingen tussen dingen zijn.

Marx wijst met nadruk op de historische betekenis van deze scheiding tussen de mens en de natuur of de natuurlijke productievoorwaarden – die de negatieve of tegenstrijdige kant vormt

van de geschiedenis van de overheersing van wetenschap, technologie en productie binnen de maatschappij over de natuur (ofwel de ontwikkeling van de productiekrachten) – wanneer hij schrijft: “het is niet de eenheid tussen de levende, actieve mensen en de natuurlijke anorganische voorwaarden voor hun stofwisseling met de natuur en diens gevolg hun toe-eigening van de natuur, die om uitleg vraagt of het resultaat is van een historisch proces, maar de scheiding tussen deze anorganische voorwaarden voor het menselijke bestaan (d.w.z. *natuur*) en dit actieve bestaan (*arbeid*). Deze scheiding komt alleen in de verhouding tussen loonarbeid en kapitaal volledig tot stand.” [60] In o.a. het ‘niet uitgegeven hoofdstuk 6’ van *Het Kapitaal* merkt Marx nl. ook nog op dat “pas wanneer de arbeidersbevolking ophoudt zelf deel uit te maken van de objectieve voorwaarden voor de arbeid of zijn intrede te doen op de markt als producent van waren en in plaats van het product van zijn arbeid zijn arbeid zelf gaat verkopen, of liever gezegd zijn eigen arbeidsvermogen, pas dan wordt de productie in heel haar omvang een warenproductie. Pas dan wordt elk product een waar en gaan de materiële voorwaarden voor elke productiesfeer afzonderlijk er als waren deel van uitmaken.” Met andere woorden, alleen op basis van de kapitalistische productie kan de waar een algemeen karakter krijgen en kan de gebruikswaarde in zijn algemeenheid bemiddeld worden door de ruilwaarde.

Marx spreekt zichzelf dus niet tegen wanneer hij een onderscheid maakt tussen de prekapitalistische samenlevingen en de kapitalistische maatschappij, waarbij hij zowel rekening houdt met de geschiedenis als zijnde het onteigenen of scheiden van de mens van de natuur en van de gemeenschap, als met de geschiedenis van de geleidelijke uitbreiding van de heerschappij van technologie en productie over de natuur. Hij maakt dit onderscheid op grond van het feit dat in de eerstgenoemde maatschappijvormen, door het overheersen van de *grondeigendom*, de verhouding met de natuur domineert en in de laatstgenoemde, tengevolge van het overheersen van het *kapitaal*, “het historisch gegroeide, maatschappelijke element prevaleert.” Het is nl. zo dat:

“in al deze vormen, waarin grondeigendom en landbouw de grondslag vormen van het economische bestel en het economisch doel dan ook de productie van gebruikswaarden is, d.w.z. de reproductie van de enkeling in bepaalde verhoudingen tot zijn gemeente waarvan hij de basis vormt, treffen we aan:

- 1) Toe-eigening – niet door arbeid, maar als een aan arbeid voorafgaande voorwaarde – van de natuurlijke voorwaarde van de arbeid, van de aarde, die zowel oorspronkelijk arbeidsinstrument, als werkplaats en reservoir van grondstoffen is. De enkeling beschouwt de objectieve voorwaarden van de arbeid eenvoudig als zijn eigen voorwaarden, als de anorganische natuur van zijn subjectiviteit, waarin deze zichzelf realiseert. De voornaamste objectieve voorwaarde van de arbeid schijnt zelf geen *product* van de arbeid te zijn, doch wordt als *natuur* aangetroffen. Aan de ene kant het levende individu, aan de andere kant de aarde als de objectieve voorwaarde van zijn reproductie.
- 2) Deze houding ten opzichte van de grond, de aarde, (...) wordt direct bewerkstelligd door het van nature gegeven, meer of minder historisch ontwikkelde en gewijzigde bestaan van de enkeling als lid van een gemeenschap.” [61]

Met betrekking tot deze laatste relatie biedt Marx nog meer elementen ten behoeve van een exactere definitie van deze, op de natuur gebaseerde, samenlevingen:

“De vormen van deze *natuurlijke productievoorwaarden* zijn van tweeërlei aard: 1) zijn bestaan als lid van een gemeenschap, dus het bestaan van deze gemeenschap, die in haar oorspronkelijke vorm een meer of minder gewijzigde *stam* is; 2) de verhouding ten opzichte van de *grond*, door bemiddeling van de gemeenschap, als *zijnde van hemzelf*, gemeenschappelijke grondeigendom en tegelijkertijd individueel bezit voor de enkeling of zodanig, dat alleen de vruchten worden gedeeld, maar de grond zelf en de bewerking ervan gemeenschappelijk blijven. (...)

Een natuurlijke productievoorwaarde voor het levende individu is, dat hij deel uitmaakt van een van nature gegroeide gemeenschap, een stam enz.” [62]

Wat betekent dit alles? Het betekent in wezen twee dingen: ten eerste, dat binnen deze prekapitalistische samenlevingsvormen die voortgekomen zijn uit de oorspronkelijke gemeenschap, het territorium en de grond, als een opslagplaats en een werkplaats van de mens, zo direct met hem verbonden zijn dat zij *zijn anorganische natuur* vormen: “het zijn voorwaarden voor zijn activiteit zoals zijn huid en zijn zintuigen, die hij tijdens het levensproces natuurlijk reproduceert en ontwikkelt enz., maar die van hun kant een voorwaarde zijn voor dit reproductieproces.” Het betekent verder dat de mens niet als enkeling in relatie staat tot het territorium, maar als lid van een gemeenschap, dat hij zich de grond toe-eigent of hem in eigendom heeft via de gemeenschap: “Zijn relatie tot de objectieve voorwaarden van de arbeid loopt via zijn bestaan als lid van de gemeente; aan de andere kant is het werkelijke bestaan van de gemeente bepaald door de bepaalde vorm van zijn eigendom ten aanzien van de objectieve voorwaarden van de arbeid.” [63]

Op deze manier legt Marx ook de basis voor die oorspronkelijke en concrete historische dialectiek tussen natuur, vormen van toe-eigening (of productie) en gemeenschap die de verschillende sociaaleconomische vormen (en hun bepaalde geschiedenis) verklaart die aan de vorming van de kapitalistische verhoudingen voorafgaan:

“Al deze verschillende vormen, waarin de gemeente- of stamleden zich verhouden tot de grond van de stam – de aarde, waarop de stam zich gevestigd heeft – hangen ten dele af van de natuurlijke geaardheid van de stam, ten dele van de economische voorwaarden, waaronder de stam werkelijk als eigenaar ten opzichte van de grond optreedt, d.w.z. zich de vruchten ervan door arbeid toe-eigent. Dit hangt weer af van het klimaat, de fysische hoedanigheden van de grond, de fysisch bepaalde wijze van exploitatie van de grond, de verhouding jegens vijandige of naburige stammen, alsmede van de veranderingen, die zijn ontstaan door migratie, historische gebeurtenissen enz.” [64]

De “natuurlijke voorwaarden” voor arbeid en productie

We laten voorlopig de verschillende stappen in de ‘historische reconstructie’ van de scheiding tussen de mens en de natuur en de oorspronkelijke gemeenschap achterwege, evenals het volgen van de hoofdlijnen van de historische ontwikkeling van de prekapitalistische samenlevingen die Marx ons geeft in de *Grundrisse*. We moeten echter, ook om misverstanden te voorkomen, stil blijven staan bij de zojuist geciteerde passage en die afhankelijkheid van het klimaat en van de bodemgesteldheid verklaren die Marx ziet als de bepalende factoren voor de exploitatie van de grond *in de prekapitalistische samenleving*. Het is duidelijk dat Marx, ook in dit geval, de natuurlijke en milieufactoren ziet als voorwaarden onder de andere voorwaarden, als variabelen onder de andere variabelen en niet als bevoorrechte en volgens de logica van het geografisch determinisme onveranderlijke factoren. Hij ziet ze dus niet als abstracte maar als historisch bepaalde factoren. Het is geen toeval dat Marx, evenals Engels (al hebben we bij deze laatste een gevaarlijke neiging tot het determinisme opgemerkt), de factor klimaat en bodem zeer duidelijk ziet *in relatie tot de prekapitalistische samenlevingen*, d.w.z. in relatie tot agrarische samenlevingen waarin *de verhouding met de natuur prevaleert* boven het *sociaalhistorische element* (dominerend in de kapitalistische maatschappij).

Om te begrijpen wat Marx verstaat onder relatie met de natuur en wat hij, in dit opzicht, ziet als het specifieke verschil tussen de prekapitalistische samenlevingen en de kapitalistische maatschappij, moeten wij verwijzen naar het nauwgezette onderzoek over de verhouding natuur-arbeid en over de natuurlijke voorwaarden voor de productiviteit, dat is opgenomen in *Het Kapitaal*. Reeds in de analyse van het begrip waar en van haar twee factoren

(gebruikswaarde en arbeidswaarde), d.w.z. aan het begin van *Het Kapitaal*, voert Marx het begrip “productieve arbeidskracht” in (dat is terug te brengen tot het meer algemene begrip productiekrachten uit de fundamentele dialectiek van productiekrachten-productieverhoudingen) in haar bepalende factoren:

“De grootte van de waarde van een waar blijft dus constant wanneer de voor haar productie noodzakelijke arbeidstijd constant blijft. De laatste verandert echter bij iedere wijziging in de productiviteit van de arbeid. De arbeidsproductiviteit wordt door vele omstandigheden bepaald, onder andere door een gemiddelde graad van bekwaamheid van de arbeid, door het stadium van ontwikkeling van de wetenschap en haar mogelijke technische toepassing, door de maatschappelijke organisatie van het productieproces, door de omvang en het prestatievermogen van de productiemiddelen en door de fysieke omstandigheden.”[65]

P. Vilar gaat op deze passage in en wijst op de grote actualiteit ervan voor het huidige onderzoek:

“Ik wijs er met nadruk op dat Marx bij de laatste aanwijzing over de natuurlijke voorwaarden terecht komt op grond van zijn waarnemingen van de *veranderingen in de productiviteit op korte termijn* (in het kader van de agrarische productiviteit beheerst door de meteorologie). Op deze wijze raakt hij niet alleen heel het sociaaleconomische probleem van de “onregelmatigheid in de oogsten” in de loop van de geschiedenis, maar ook dat van de ongelijke productiviteit in de mijnen, dat berust op de geschiedenis van het monetaire evenwicht en de prijsschommelingen. Dit brengt tenslotte, meer in het algemeen, *heel de geografie* – die van de hulpbronnen en die van de afstanden – binnen het studieveld van de historicus.”[66]

Onder *natuurlijke omstandigheden* verstaat Marx niet alleen het klimaat, de weersomstandigheden in verband met de oogsten – ook al blijkt dit, zoals we later zullen zien, een belangrijk element te zijn bij het bestuderen van de prekapitalistische agrarische samenlevingen, zoals ook W. Kula recentelijk heeft aangetoond – of de natuurlijke voorwaarden voor de productiviteit van de mijnen; in het wetenschappelijke programma van Marx is – zoals Vilar het uitdrukt – *heel de geografie* opgenomen, in nauwe samenhang met de geschiedenis en in het bijzonder met die van de techniek of van de technologie. “De technologie onthult de actieve houding van de mens tegenover de natuur” en als zodanig kan zij zichzelf evenmin als een bijzondere geschiedenis beschouwen, d.w.z. als een geschiedenis die losstaat van de geografie en van de geschiedenis van de maatschappelijke arbeid en de productieverhoudingen:

“Een kritische geschiedenis van de technologie zou trouwens aantonen hoe zelden een uitvinding uit de achttiende eeuw het werk was van een enkele persoon. Tot op heden is een dergelijke studie nog niet verschenen. Darwin heeft de aandacht gevestigd op de geschiedenis van de natuurlijke technologie, dat wil zeggen op de vorming van de organen van planten en dieren als productie-instrumenten voor het leven van de planten en dieren. Verdient de geschiedenis van het ontstaan van de productieve organen van de mens in de maatschappij, van de materiële basis van iedere afzonderlijke maatschappijorganisatie niet evenzeer de aandacht? En zou deze geschiedenis niet veel gemakkelijker te schrijven zijn omdat, zoals Vico zegt, de geschiedenis van de mensen zich onderscheidt van de geschiedenis van de natuur doordat de eerste wél en de laatste niet door ons is gemaakt? De technologie onthult het actieve handelen van de mens ten opzichte van de natuur, onthult het directe productieproces van zijn leven en daardoor ook zijn maatschappelijke levensomstandigheden en de geestelijke voorstellingen, die hij zich hierbij maakt.”[67]

Nadat hij het vraagstuk bij het analyseren van de componenten van de waar al had aangeroerd, begint Marx, en niet bij toeval, tijdens de analyse van de productie van de meerwaarde veel nauwkeuriger de relaties natuur-arbeid te bestuderen. Om het “specifieke verschil”, de historisch bepaalde wijze waarop het samengaan natuur-arbeid binnen de kapitalistische productie tot stand komt te kunnen begrijpen, isoleert Marx aanvankelijk, volgens een voor hem gebruikelijke methode, het *enkelvoudige arbeidsproces*, d.w.z. hij beschouwt de arbeid “los van

elke bepaalde maatschappelijke vorm.” Hieruit volgt deze definitie van de arbeid:

“De arbeid is in de eerste plaats een proces dat tussen mens en natuur plaatsvindt; een proces, waarbij de mens zijn stofwisseling met de natuur door middel van zijn eigen activiteit tot stand brengt, regelt en controleert. Hij treedt tegenover de natuurstof zelf als een natuurmacht op. De bij zijn lichaam behorende natuurkrachten, armen en benen, hoofd en handen, stelt hij in beweging om zich de natuurstof toe te eigenen in een vorm, die bruikbaar is voor zijn eigen leven. Door zodoende de natuur rondom hem te bewerken en te veranderen, verandert hij tegelijkertijd zijn eigen aard. Hij brengt de sluimerende, potentiële krachten tot ontwikkeling en hij onderwerpt het spel van deze krachten aan zijn eigen wil.”**[68]**

Nadat hij de menselijke arbeid, als doelgerichte activiteit, heeft onderscheiden van de arbeidsvormen van dierlijke en instinctieve aard – een onderscheid dat van belang is voor een “filosofische” definitie van de eenheid-distinctie mens-natuur – ontdekt Marx in het *arbeidsobject* en in de *arbeidsmiddelen* de elementen of enkelvoudige momenten van het arbeidsproces. De aarde of aardbol is het oorspronkelijke *algemene* voorwerp van de arbeid, omdat zij direct kant-en-klare arbeidsobjecten en bestaansmiddelen biedt en omdat zij indirect arbeidsobjecten biedt die tevoren *reeds een bewerking hebben ondergaan*, reeds in *grondstoffen* zijn veranderd (bv. het mineraal dat reeds is gedolven wanneer het wordt gewassen). In het algemeen is de verhouding tussen de mens en de natuur geen directe relatie object-arbeid maar veeleer een door het *arbeidsmiddel* bemiddelde relatie, juist omdat – “afgezien van de toe-eigening van kant-en-klare bestaansmiddelen (bijvoorbeeld vruchten) waarbij hij alleen zijn eigen lichaamsdelen als arbeidsmiddelen nodig heeft – de arbeider zich niet rechtstreeks meester maakt van het arbeidsobject maar wel van het arbeidsmiddel.”

“Op deze manier wordt de natuur zelf orgaan van zijn activiteit, een orgaan dat hij aan zijn eigen lichaamsorganen toevoegt, waardoor ondanks de bijbel – zijn natuurlijke gedaante wordt vergroot. Zoals de aarde zijn oorspronkelijke provisiekamer is, is zij ook zijn oorspronkelijk magazijn van arbeidsmiddelen. De aarde levert hem bijvoorbeeld de steen, waarmee hij gooit, wrijft, perst, snijdt, enzovoort. De aarde zelf is een arbeidsmiddel, hoewel, wil zij als arbeidsmiddel in de landbouw dienst doen, een hele reeks andere arbeidsmiddelen én een reeds betrekkelijk hoge graad van ontwikkeling van de arbeidskracht worden verondersteld aanwezig te zijn. Zodra het arbeidsproces ook maar enigszins ontwikkeld is, zijn reeds bewerkte arbeidsmiddelen nodig.”**[69]**

We vinden hier niet alleen, concreet, het begrip terug van de noodzakelijke bemiddeling van de natuur of van de aarde door de mens, van de actieve rol van de arbeid als voortbrengsel en gebruiker van arbeidsmiddelen. Hier wordt – hetgeen mij op het ogenblik interessanter lijkt – ook onthult hoe Marx met dit fundamentele onderscheid tussen arbeidsobject en arbeidsmiddel (dat meer in het algemeen een onderscheid is tussen *dat wat* men bewerkt en *hoe* men werkt) nieuwe perspectieven voor het onderzoek opent, die pas de laatste jaren weer onder de aandacht komen nadat men met *de geschiedenis van de materiële cultuur*, die archeologie van de middelen bij de menselijke arbeid heeft herontdekt waarvoor Marx – rekening houdend met de eerste resultaten van de Deense prehistorische archeologie – reeds het wetenschappelijke programma biedt:

“Dezelfde betekenis, die de overblijfselen van de beenderen bezit voor de kennis van de uitgestorven diersoorten, bezitten de overblijfselen van de arbeidsmiddelen voor de beoordeling van verdwenen economische maatschappijvormen. De economische tijdperken onderscheiden zich onderling niet door wat gemaakt werd, maar hoe, met welke arbeidsmiddelen gewerkt werd. De arbeidsmiddelen zijn niet slechts graadmeters voor de ontwikkeling van de menselijke arbeidskracht, maar ook indicatoren voor de menselijke verhoudingen waaronder gewerkt wordt.”**[70]**

Het gaat hier om een wetenschappelijk programma dat voor wat betreft de historische

tijdperken, en in het bijzonder de pre-industriële plattelandssamenlevingen, voor een groot deel nog uitgevoerd moet worden.

Daarom zijn de lering die Marx getrokken heeft uit de prehistorische archeologie en de aansporing voor de historicus die deze bevatte nu nog actueel:

“Ofschoon tot dusver in de geschiedschrijving weinig aandacht is besteed aan de ontwikkeling van de materiële productie – dus weinig aandacht is besteed aan de basis van het gehele maatschappelijke leven en derhalve aan de gehele werkelijke geschiedenis – heeft men tenminste de voorhistorische tijd op basis van natuurwetenschappelijke en niet op basis van zogenaamde historische onderzoekingen ingedeeld naar het materiaal van de werktuigen en wapens: stenen tijdperk, ijzeren tijdperk en bronzen tijdperk.”^[71]

Bij de middelen van het arbeidsproces deelt Marx “in een ruimere betekenis ook alle *objectieve voorwaarden*” voor dit proces in: “het meest algemene arbeidsmiddel van dit soort is weer *de aarde zelf*, omdat de aarde aan de arbeider zijn “*locus standi*” (standplaats) en aan het arbeidsproces de werkingsruimte geeft. Onder deze arbeidsmiddelen, die niet direct deel uitmaken van het arbeidsproces maar zonder welke het niet tot stand kan komen, rekent Marx werkplaatsen, kanalen, wegen enz., kortom, die voorwaarden voor de arbeid waarin reeds door de menselijke arbeid is voorzien.

Hier wordt het arbeidsproces afgerond met het resultaat: het *product*, dat wordt omschreven als “een gebruikswaarde, een d.m.v. vormverandering aan de menselijke behoeften aangepast stuk natuur.” Beschouwt men het arbeidsproces vanuit het product, dan zijn niet alleen arbeidsmiddel en arbeidsobject *productiemiddelen*, maar gaan ook de *producten* van voorafgaande arbeidsprocessen hiertoe behoren. Deze laatste bewering verbergt een voor ons zeer belangrijke opvatting die Marx voortdurend blijft benadrukken: de productievoorwaarden en productiemiddelen van het materiële leven zijn geen natuurlijke gegevenheden maar zijn, behoudens enkele beperkte uitzonderingen, reeds producten van de menselijke arbeid, ook al lijkt dit op het eerste gezicht niet zo:

“Uitgezonderd de extractieve industrie, die haar arbeidsvoorwerp in de natuur aantreft, zoals mijnbouw, jacht, visserij, enzovoort (de landbouw alleen voor zover deze in eerste instantie de maagdelijke bodem zelf bewerkt), wordt in alle takken van industrie een voorwerp bewerkt, dat grondstof is, dat wil zeggen een arbeidsvoorwerp, dat reeds door arbeid gefiltreerd is, dus zelf al product is van arbeid. Bijvoorbeeld het zaad in de landbouw. Planten en dieren, die men pleegt te beschouwen als voortbrengselen van de natuur, zijn niet slechts de producten van arbeid, welke wellicht het afgelopen jaar werd verricht, maar in hun huidige vorm de producten van een verandering, die onder menselijke controle door menselijke arbeid van vele generaties tot stand is gekomen. Wat echter de arbeidsmiddelen in het bijzonder aangaat, verreweg het grootste deel ervan toont bij de meest oppervlakkige beschouwing de sporen van arbeid uit het verleden.”^[72]

We kunnen de volgende definities die betrekking hebben op andere aspecten van de productieve arbeid (grondstof, productieve consumptie enz.) buiten beschouwing laten en, weer aan de hand van Marx' woorden, nagaan waarom het nodig is verder te gaan dan de noodzakelijke maar nog abstracte bestudering van het enkelvoudige arbeidsproces en we dus een historisch bepaalde relatie tussen mens-natuur of natuur-arbeid moeten leggen:

“Het arbeidsproces, zoals we dit in zijn enkelvoudige en abstracte factoren hebben ontbonden, is een doelmatige activiteit om te komen tot vervaardiging van gebruikswaarden, aanpassing van het natuurlijke aan menselijke behoeften, algemene voorwaarde voor de stofwisseling tussen mens en natuur, eeuwige en natuurlijke voorwaarde van het menselijk leven en daardoor onafhankelijk van iedere vorm van dit leven, sterker nog: aan alle maatschappelijke vormen gemeen. Daarom was het niet nodig de arbeider in zijn verhouding tot de andere

arbeiders te plaatsen. Het was voor ons voldoende om de mens en zijn arbeid aan de ene kant te zien en de natuur en zijn stoffen aan de andere kant. Zomin men aan de tarwe kan proeven wie het verbouwd heeft, kan men aan het proces zien onder welke voorwaarden het zich heeft voltrokken: onder de wrede zweep van de slavenoppasser of onder het angstige oog van de kapitalist, of Cincinnatus het arbeidsproces verricht door de bebouwing van zijn lapje grond, of de wilde die met een steen een wild beest velt.” [73]

In het niet zien (hetgeen vaak betekent niet willen zien) dat dit overwinnen van de niet historisch bepaalde abstractie noodzakelijk is, ligt – dat is ons nu wel duidelijk – vaak de beperktheid, het wezenlijke logische en ideologische gebrek besloten van vele algemene en regionale studies over “De aarde en de mens...” waarin relaties mens-territorium die historisch bepaald zijn (omdat ze, in het algemeen, de dragers van de kapitalistische productiewijze zijn) worden opgevat als natuurlijke en eeuwige voorwaarden voor de stofwisseling tussen mens en natuur, voor het menselijke leven enz. Het is een onvermijdelijk gevolg omdat “Deze omschrijving van de productieve arbeid zoals die voortvloeit uit het oogpunt van het enkelvoudige arbeidsproces niet toereikend (zou zijn) voor het kapitalistische productieproces of welke andere productiewijze dan ook”, ook al zou men – door de beperktheden van een deterministische opvatting over de relatie mens-natuur af te wijzen – de actieve, creatieve waarde van de arbeid volledig aanvoelen.

We moeten dus allereerst de arbeid, de technieken in beschouwing nemen, kortom, de productieve krachten binnen de maatschappelijke productieverhoudingen, d.w.z. binnen een sociaaleconomische formatie waarin juist alle elementen: natuur, verrichte arbeid (reeds geconcretiseerd), huidige arbeid, sociale klassen, rechtsstatus en rechtsverhoudingen, markt enz. elkaar aanvullen en ontmoeten in een dialectiek waarvan de grenzen – zoals Marx het heel duidelijk stelt – keer op keer aangegeven moeten worden. D.w.z. in een dialectiek die het werkelijke verschil niet opheft en rekening houdt met de ongelijke verhouding tussen de materiële productie en de ontwikkeling van de productieverhoudingen en tussen de materiële productie en de culturele, artistieke ontwikkeling enz. (een dialectiek die bv. rekening houdt met de relatie tussen het Romeinse privaatrecht en de moderne productie).

Laten we nu eens bekijken hoe de relatie natuur-maatschappij ligt in het specifiek kapitalistische productieproces dat, volgens Marx, omschreven moet worden als een *productie van meerwaarde* voor de kapitalistische eigenaar van de productiemiddelen. De definitie van productieve arbeid “afgeleid uit de aard van de materiële productie zelf is niet meer toereikend voor deze productie.” De definitie wordt nl. aan de ene kant ruimer om rekening te houden met het coöperatieve karakter van het arbeidsproces maar wordt aan de andere kant beperkter aangezien binnen de kapitalistische productie “alleen die arbeider productief is die *meerwaarde produceert voor de kapitalist*”, en wel vanwege het reeds onderstreepte feit dat het begrip productieve arbeider “niet alleen een verhouding tussen activiteit en nuttig effect, tussen arbeider en arbeidsproduct impliceert, maar tevens een specifiek maatschappelijke, historisch gegroeide productieverhouding.” [74]

Toch moeten we, om de *meerwaardevorming* te kunnen begrijpen, uitgaan van de *meearbeid*, d.w.z. van een bepaalde graad van productiviteit die de arbeider toestaat meer te produceren dan hij nodig heeft “om zichzelf en zijn soort in stand te houden.” Maar dit betekent dat de mogelijkheid meerwaarde te produceren niet beschouwd moet worden als een natuurlijk feit, als een gift van de natuur, aangezien deze mogelijkheid duidelijk omschreven historische en maatschappelijke voorwaarden inhoudt: “pas wanneer de arbeid een bepaalde graad van maatschappelijkheid heeft bereikt, treden er verhoudingen op waarbinnen de meearbeid van de

één de bestaansvoorwaarde van de ander wordt” en omgekeerd neemt de omvang van dat gedeelte van de maatschappij dat van andermans werk leeft toe met de ontwikkeling van de maatschappelijke productiekracht.

Slechts wanneer men het min of meer ontwikkelde aspect van de maatschappelijke productie buiten beschouwing laat,

“blijft de productiviteit van de arbeid gebonden aan natuurlijke voorwaarden. Deze voorwaarden zijn alle terug te voeren tot de aard van de mens zelf (ras, enzovoort) en tot de hem omringende natuur. De natuurlijke omstandigheden van de laatste soort vallen economisch in twee grote categorieën uiteen: natuurlijke rijkdom aan bestaansmiddelen, dus vruchtbaarheid van de grond, visrijk water, enzovoort, en natuurlijke rijkdom aan arbeidsmiddelen, zoals watervallen, bevaarbare rivieren, hout, ertsen, kolen, enzovoort. In het begin van de beschaving geeft de eerste categorie, in een hoger ontwikkelingsstadium de tweede categorie van natuurlijke rijkdom de doorslag. Men vergelijk bijvoorbeeld Engeland met Indië of, in de oudheid, Athene en Korinthe met de oeverstaten van de Zwarte Zee.”**[75]**

Hier ontdekken we, behalve de terloopse verwijzing naar die geschiedenis van de economische verovering van de Aarde die Marx niet van plan was te beschrijven, weer de noodzaak de natuurlijke voorwaarden van de productiviteit vanuit historisch en maatschappelijk oogpunt te beschouwen. Nemen we nu bv. eens de *natuurlijke behoeften*, een begrip waaronder Marx verstaat: dat gedeelte van de bestaansmiddelen dat nodig is voor de instandhouding van de arbeider, dus: voeding, kleding, verwarming, onderdak enz. Al is het duidelijk dat zij “van geval tot geval verschillen overeenkomstig de klimatologische en andere bijzonderheden in de verschillende landen”, toch mogen we niet vergeten, zoals de geografen soms doen, dat “de omvang van de zgn. noodzakelijke behoeften alsmede de manier waarop eraan voldaan kan worden, op zichzelf al een *product van de geschiedenis* zijn en dus in sterke mate afhankelijk zijn van het beschavingsniveau van een land en o.a. vooral ook van de omstandigheden waarin, en dus ook de gewoontes en de behoeften waarmee de vrije arbeidersklasse is ontstaan.”**[76]**

Op soortgelijke wijze corrigeerde Marx de geograaf uit vroegere tijden, Diodorus Siculo, die de dichtheid van de bevolking in Egypte automatisch verklaarde op grond van het geringe aantal natuurlijke behoeften waaraan voldaan moest worden en het gemak waarmee, vanwege de gunstige milieuomstandigheden, de hiermee samenhangende bestaansmiddelen geproduceerd konden worden. En de grote bouwwerken waren volgens Diodorus weer te danken aan de bevolkingsdichtheid. Marx daarentegen “verenigde” maatschappelijk niveau van de natuurlijke behoeften, milieuomstandigheden en *noodzakelijke arbeid* en verklaarde de mogelijkheid om in Egypte grote bouwwerken op te richten niet op grond van de bevolkingsdichtheid maar op basis van de hiervoor beschikbare arbeidersbevolking (en het eenvoudige coöperatieve verband waarin zij deze werken uitvoerde): “Zoals de individuele arbeider een grotere hoeveelheid meerarbeid kan leveren naarmate zijn noodzakelijke arbeidstijd korter is, zo is, naarmate het voor de productie van de noodzakelijke bestaansmiddelen vereiste deel van de arbeidersbevolking kleiner is, het voor andere arbeid beschikbare deel des te groter.”**[77]**

Nu komen we dan eindelijk bij de rol van de natuurlijke voorwaarden voor de productiviteit binnen de kapitalistische productie: “uitgaande van het bestaan van de kapitalistische productie zal, onder overigens ongewijzigde omstandigheden en bij een gegeven lengte van de arbeidsdag, de hoeveelheid meerarbeid variëren overeenkomstig de natuurlijke voorwaarden voor de arbeid en in het bijzonder de vruchtbaarheid van de bodem.” Dit geldt voor elke soort productie. Maar dit algemeen-gemeenschappelijke element (dat bijzonderheden in de economische en

maatschappelijke organisatie van het kapitalistische systeem buiten beschouwing laat) mag niet worden omgekeerd in een deterministisch beginsel of in een deterministische geografische verklaring voor het ontstaan van de kapitalistische productie: “omgekeerd volgt hieruit beslist niet dat de vruchtbaarste grond het geschiktst zou zijn voor de ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze, die de beheersing van de natuur door de mens veronderstelt. Een al te weelderige natuur houdt de mens aan de hand zoals men een kind aan de leiband houdt, en maakt de ontwikkeling van de mens zelf niet tot een natuurlijke noodzaak. Niet het tropische klimaat met zijn weelderige vegetatie, maar de gematigde luchtstreek is het moederland van het kapitaal.” [78]

We kunnen hier terloops opmerken dat Marx de opvatting van Hegel in *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* volgens welke “in de streken waar de natuur te machtig is, de bevrijding (van de mens) bemoeilijkt wordt, (ten dele verwerpt)... In die streken blijft de behoefte altijd bestaan en kan men zich er nooit aan onttrekken: de mens is hier voortdurend verplicht zijn aandacht op de natuur te vestigen.”

We hebben reeds gezien, ook met betrekking tot de absolute vruchtbaarheid van de bodem, welk belang Marx toeschrijft aan de beheersing van de natuur door de mens. Overigens biedt hij ook in deze paragraaf van *Het Kapitaal* een rijk arsenaal aan voorbeelden met betrekking tot de “noodzaak van een maatschappelijke beheersing van de natuurkracht” die wordt omschreven als “de meest beslissende factor in de geschiedenis van de industrie.”

We willen echter benadrukken hoe Marx de natuurlijke eigenschappen van het milieu ziet in samenhang met de maatschappelijke organisatie die de abstracte relatie mens-milieu juist bemiddelt: “niet de absolute vruchtbaarheid maar de variërende mate van vruchtbaarheid van de bodem, de veelheid aan natuurlijke producten, vormt de natuurlijke basis van de maatschappelijke arbeidsdeling en spoort de mens aan zijn eigen behoeften, capaciteiten, arbeidsmiddelen en arbeidsmethoden uit te breiden, overeenkomstig het variëren van de natuurlijke omstandigheden van zijn omgeving.” We zullen later op de maatschappelijke arbeidsdeling als factor bij de ruimtelijke organisatie van de maatschappij terugkomen. Nu moeten we de discussie van Marx afsluiten (waarbij we nog op kunnen merken dat het geografische verschil het historische verschil nooit verborgen houdt):

“De gunstige natuurlijke omstandigheden leveren altijd slechts de mogelijkheid en nimmer de werkelijkheid van meerarbeid, dus van meerwaarde of van meerproduct. De verschillende natuurlijke arbeidsvoorwaarden hebben tot gevolg dat dezelfde hoeveelheid arbeid in verschillende landen verschillende hoeveelheden menselijke behoeften bevredigt, dat dus onder overigens gelijke omstandigheden de noodzakelijke arbeidstijd verschilt. Voor de meerarbeid zijn zij slechts natuurlijke grenzen, namelijk door de bepaling van het punt waarop de arbeid voor anderen kan beginnen. Naarmate de industrie wordt ontwikkeld, worden deze natuurlijke grenzen ruimer.”

De uiteindelijke conclusie van Marx loopt, in dit opzicht, over van ironie: de polemische aanval die reeds was gedaan op filosofen en economen die “van mening waren dat het leveren van meerproducten een aangeboren eigenschap van de menselijke arbeid was”, kunnen we overbrengen op de oude en nieuwe aanhangers van het geografische determinisme (en de nieuwe zijn talrijker dan men denkt):

“Stel dat een dergelijke Oost-Aziatische broodsnijder 12 arbeidsuren per week nodig heeft om al zijn behoeften te bevredigen. Wat hij rechtstreeks te danken heeft aan de gunst der natuur is veel vrije tijd. Voordat hij deze vrije tijd voor zichzelf productief maakt, moet aan een hele reeks historische voorwaarden zijn voldaan; voordat hij die tijd besteedt aan meerarbeid voor derden, is dwang van buitenaf nodig. Indien de kapitalistische productie zou worden

ingevoerd, zou de brave man misschien 6 dagen per week moeten werken om zichzelf het product van één arbeidsdag toe te eigenen. De gunst der natuur verklaart niet waarom hij nu 6 dagen per week werkt of 5 dagen meerarbeid levert; zij verklaart slechts waarom zijn noodzakelijke arbeidstijd beperkt is tot één dag per week.”**[80]**

Datgene wat essentieel is vanuit het oogpunt van de specifiek kapitalistische productiewijze is, dat “evenals het historisch ontwikkelde, dus *maatschappelijke productieve vermogen van de arbeid*, ook het *natuurlijke productieve vermogen van de arbeid productief vermogen van het kapitaal* is, waarbij de arbeid wordt ingelijfd.”**[81]** In de afdeling uit deel 2 van *Het Kapitaal* dat is gewijd aan de *omslagtijd van het kapitaal* geeft Marx duidelijk aan dat de natuurlijke omstandigheden nooit buiten een bepaalde productiewijze om werkzaam zijn en dat dus de, min of meer bepalende, gevolgen ervan alleen dan begrepen kunnen worden wanneer zij beschouwd worden als elementen of variabelen die in bepaalde productieverhoudingen opgenomen zijn.

Hij merkt dan ook op dat vooral in de landbouw (maar ook in de industrie) de natuurlijke omstandigheden soms een bepaalde arbeidstijd voorschrijven die, daar zij niet altijd verkort kan worden door het inzetten van machines of het uitbreiden van de coöperatie, de omslagtijd van het kapitaal verlengt ten opzichte van die welke tegelijkertijd in de industrie (of in bepaalde sectoren van de industrie) tot stand komt. Zo zijn deze omstandigheden mede verantwoordelijk voor een serie negatieve gevolgen en een aanzienlijke verkwisting van maatschappelijke arbeidskracht in de landbouw.

In verband hiermee haalt Marx het voorbeeld aan van de Engelse pachters, fokkers van rundvee die, omdat zij liquide middelen nodig hadden en de “omslagtijd” van het vee niet kunnen versnellen, verplicht zijn het vee te verkopen en te slachten “voordat het de vanuit economisch oogpunt normale leeftijd heeft bereikt, met als gevolg een enorme schade voor de landbouw.” Marx wijst tevens op de nog grotere moeilijkheden die een dergelijke combinatie van factoren, om dezelfde redenen, kan veroorzaken voor de kleine zelfstandige boeren op het continent.”**[82]**

De natuurlijke omstandigheden zijn ook bepalend voor een, vaak gevoelig, verschil tussen arbeidstijd en productietijd dat ontstaat wanneer de productiecyclus langer is dan de arbeidsperiode, omdat het productieproces wordt onderbroken en het onvoltooide product wordt overgeleverd aan de invloed van natuurlijke processen, zoals bv. uitdroging. Dit verschil, dat in de industrie vaak overwonnen wordt (althans gedeeltelijk) met behulp van technologische verbeteringen (met als resultaat een verkorting van de omslagtijd van het kapitaal), blijft in de landbouw bestaan en vormt een in vergelijking met de industrie zeer ongunstige omstandigheid, vooral wanneer de industrie een einde heeft gemaakt aan de oude methodes die de pre-industriële plattelandssamenlevingen toepasten om zich, vooral in de wintermaanden, tegen de uit deze omstandigheid voortgevloeide onderbenutting van de arbeidskracht te wapenen.

“Het verschil tussen productietijd en arbeidstijd komt zeer duidelijk naar voren in de landbouw. In onze gematigde klimaten produceert de bodem eenmaal per jaar graan. Het korter of langer worden van de productiecyclus (voor het wintergraan is die gemiddeld 9 maanden) hangt op haar beurt af van het zich afwisselen van goede en slechte jaren en kan daarom niet, zoals in de echte industrie, van tevoren vastgesteld en beheerst worden. Alleen bijproducten zoals melk, kaas enz. kunnen ook in kortere tijd voortdurend geproduceerd en verkocht worden.

In de verschillende streken in Duitsland bv. is, overeenkomstig de klimaats- en andere bepalende omstandigheden, de arbeidstijd voor de drie voornaamste arbeidsperioden daarentegen als volgt (...): voor het voorjaar, vanaf eind maart of begin april tot half mei: 50-60 arbeidsdagen; voor de zomer, vanaf begin juni tot eind augustus: 65-80 arbeidsdagen en voor de herfst, van begin september tot eind oktober: 55-75 arbeidsdagen. Voor de winter moet

uitsluitend gedacht worden aan werkzaamheden zoals transport van kunstmest, brandhout, de markt, gebouwen enz.”**[83]**

Nu hij, dankzij een studie van F. Kirhhof, een Duits landbouwkundige wiens kennis ook bij andere gelegenheden ruimschoots is benut, op de hoogte is van de gemiddelde arbeidstijden, kan Marx de invloeden van het klimaat bestuderen, evenals de maatregelen die de traditionele plattelandssamenlevingen, vooral in Rusland, troffen tegen de gedwongen verkorting van de arbeidsperiode in de landbouw.

“Daarom, hoe ongunstiger het klimaat is, hoe korter de arbeidsperiode in de landbouw wordt en hoe kleiner de vergoeding in kapitaal en arbeid. Een voorbeeld hiervan is Rusland. Daar kan men, in enkele noordelijke streken, slechts gedurende 130-150 dagen per jaar op het land werken. Men begrijpt welk een zwaar verlies Rusland zou leiden wanneer, van haar Europese bevolking, 50 van de 65 miljoen mensen tijdens de 7 of 8 wintermaanden, waarin het werk op het land volledig stilligt, zonder werk zouden zitten. Behalve de 200.000 boeren die in de 10.500 fabrieken in Rusland werken, zijn er overal in de dorpen huisindustrietjes ontstaan. Zo zijn er dorpen waar alle boeren al generaties lang wevers, leerlooiers, schoenmakers, smeden, messenslijpers enz. zijn (...). Tussen haakjes, deze huisindustrie wordt heden ten dage steeds meer gedwongen voor de kapitalistische productie te werken. Aan de wevers bv. worden schering en inslag nu door handelaren geleverd, direct of via de tussenhandel (...). Hier ziet men hoe de ongelijkheid tussen productiecyclus en arbeidsperiode – de laatste vormt slechts een onderdeel van de eerste – de natuurlijke basis vormt voor het samengaan tussen landbouw en zijdelingse plattelandsindustrie en hoe de laatste, op haar beurt, een steunpunt wordt voor de kapitalist die zich hier aanvankelijk introduceert als handelaar. Aangezien de kapitalistische productie later de scheiding veroorzaakt tussen manufactuur en landbouw zal de landarbeider steeds afhankelijker worden van zuiver toevallige bijbaantjes en zal zijn toestand verslechteren. Voor het kapitaal worden, zoals we later zullen zien, alle verschillen gecompenseerd door de omslagtijd, voor de arbeider niet.”**[84]**

Tenslotte citeert Marx de Engelse econoom T. Hodgskin, met betrekking tot de afhankelijke situatie waarin de landbouw komt te verkeren t.o.v. het overgrote deel van de echte industrie, bv. de mijn- en vervoersindustrie enz., die worden gekenmerkt door een regelmatigere en kortere omslagtijd van het kapitaal. Ook merkt Marx, met verwijzing naar E. De Laveleye, nog op dat “alle methodes die in de landbouw worden toegepast om aan de ene kant de kosten voor lonen en arbeidsmiddelen regelmatig over het hele jaar te verdelen en aan de andere kant de omslagtijd te verkorten omdat er een grotere verscheidenheid aan producten is gecreëerd en er dus meerdere oogsten per jaar mogelijk zijn, een vergroting van het voorgeschoten circulerende kapitaal vereist, dat wordt gebruikt om de arbeiders uit te betalen, kunstmest en zaaigoed aan te schaffen, enz.” Dit is het geval met het overgaan van driejaarlijkse wisselbouw mét braakligging, op wisselbouw zonder braakligging, in het bijzonder bij het Vlaamse model van de “cultures dérobées.”**[85]**

Op dit punt ontstaat er een serie problemen die ook van typisch geografische aard zijn (zoals bijvoorbeeld de relatie tussen wisselbouw, agrarische systemen en agrarische landschappen waarop we al gewezen hebben met betrekking tot M. Bloch). De bijdragen aan de bestudering van deze problemen van de kant van marxistische theoretici ontbreken niet (denken we maar eens aan de *Agrarfrage* van K. Kautsky, die in dit werk een heel hoofdstuk heeft gewijd aan het *drieslagstelsel*), evenmin als discussies in het kader van de arbeidersbeweging en de populistische stromingen. Wij beperken ons daarom tot een korte uiteenzetting over twee richtingen in het verdere onderzoek die heel verschillend maar even belangrijk zijn. De eerste richting betreft de Russische populistten die, wijzend op de economisch inferieure en onderworpen rol van de landbouw ten opzichte van de moderne industrie, de ontwikkeling van het kapitalisme op het Russische platteland ontkenden of veroordeelden. Vooral N.F. Danielson en V.P. Vorontsov – beide uitstekende kenners van Marx’ oeuvre terwijl de eerste tevens vertaler

was van *Het Kapitaal* en met hem correspondeerde – weten de verslechterde omstandigheden waarin de boerenklassen verkeerden, het inkrimpen van de binnenlandse markt en de verkwisting van de productieve krachten binnen de maatschappij aan de zgn. “bevrijding” van de landbouwer “van het winterseizoen”, dat per traditie gewijd was aan manufactuur en huisindustrie. Deze theorie werd door Lenin bekritiseerd in *De ontwikkeling van het kapitalisme in Rusland* (een werk dat, tussen haakjes, ook ruime aandacht besteedt aan de territoriale veranderingen die het kapitalisme in het uitgestrekte Rusland had teweeggebracht), waarbij hij de geciteerde opmerkingen van Marx, die door de populisten zijn benut, in verband bracht met Marx’ theorie van de kapitalistische overbevolking en verwees naar de mogelijkheden die alleen het kapitalisme de Russische landbouw kon bieden teneinde de nadelen te overwinnen die het gevolg waren van de korte en onregelmatige arbeidsperioden en productiecycli (mogelijkheden waarvan Marx reeds een voorbeeld had gegeven in de vorm van het Vlaamse model).

De tweede richting in het onderzoek die wij voorstellen is die welke recentelijk – in de voetsporen van Marx en Lenin – opnieuw is gevolgd door de Poolse economisch historicus W. Kula. Hij reconstrueert een historisch model van het feodale economische stelsel dat wij kunnen gebruiken om de vraagstukken die wij in het volgende hoofdstuk zullen behandelen in te leiden. Ook kunnen we aan de hand van dit model het idee toetsen dat de natuurlijke omstandigheden, zoals de invloeden van het klimaat steeds historisch vastgesteld moeten worden, met andere woorden dat hun betekenis fundamenteel verschilt overeenkomstig het soort productiewijze waarbinnen zij zich voordoen.

We hebben reeds gezien dat Marx – in een passage uit *Het Kapitaal* waaraan door P. Vilar eerder grote betekenis wordt gehecht en die ook belangrijk is met betrekking tot het probleem van de productietijd – interessante vooruitzichten had geboden voor het onderzoek naar de relatie tussen klimaat en landbouwproductie.

In de recente bijdrage van Kula [86] hebben deze aanzetten geleid tot resultaten die zowel voor de historicus als voor de geograaf van groot belang zijn. Kula heeft in wezen aangetoond dat voor een typisch feodaal agrarisch bedrijf het klimaat en in het bijzonder het meteorologische verloop van de seizoenen op korte termijn een grotere invloed uitoefenen dan de markt en de prijzenontwikkeling, niet alleen op de omvang van de totale productie maar ook op het aandeel hierin van het verhandelbare meerproduct. In de feodale wereld zijn de voorraad van de heer en de horige boer zelf niet afhankelijk van het prijsniveau, maar van de omvang van de oogst en dus uiteindelijk van het *klimaat* dat ingrijpende schommelingen in de jaarlijkse oogsten teweegbrengt (schommelingen die ingrijpender en ernstiger zijn dan de prijschommelingen).

In de kapitalistische wereld daarentegen zijn het juist de vooral door de *economische conjunctuur* veroorzaakte prijschommelingen die een beslissende invloed uitoefenen op het inkomen van de producent. Hieruit volgt weer dat voor de feodale plattelandssamenleving – in tegenstelling tot de kapitalistische plattelandssamenleving – juist de jaren met *lage prijzen* (veroorzaakt door grotere oogsten) “goede jaren” voor de boer blijken te zijn en tot gevolg kunnen hebben dat de markt het investeren in de voorraden van de heer stimuleert (de investeringsmogelijkheden van de boer op hun beurt zijn niet afhankelijk van de situatie op de markt).

Ik kan hier niet alle passages aanhalen uit Kula’s analyse en verwijs de lezer naar het werk van

deze Poolse historicus, met name zijn uitstekende handboek.^[87] Volgens Kula's afleiding wordt de feodale samenleving tenslotte getypeerd als een "natuurlijke maatschappij" in de betekenis die Marx hieraan geeft, d.w.z. een maatschappij waarin "de relatie tot de natuur" domineert, in tegenstelling tot de kapitalistische maatschappij waarin "het historisch gegroeide maatschappelijke element" overheerst.

Deze tegenstelling hebben we bij Kula tot uitdrukking zien komen in de overgang van de factor *klimaat* naar de factor *economische conjunctuur*, als factoren die bepalend zijn voor dezelfde processen, zij het dan in twee verschillende tijdperken van de economische vorming van de maatschappij. Kula reconstrueert voor de feodale boer nl. deze logische reeks: levensstandaard – surplusproduct – productieomvang – bebouwd areaal – inzetbare arbeidskracht – topografie, waarin de eerste variabele afhankelijk is van de daaropvolgende enz. Als we er van uitgaan dat er voldoende arbeidskracht ingezet kan worden, is de levensstandaard in hoofdzaak afhankelijk van het klimaat (aangezien de productieomvang een bepalende factor is) en van de *topografie* omdat de mogelijkheid het bebouwde areaal uit te breiden (de voornaamste manier om in een extensieve plattelandseconomie de productiekraft te verhogen) een bepalende factor is. Ter verduidelijking dient opgemerkt dat Kula onder topografie, beter gezegd onder topografische mogelijkheden, verstaat: "nabijheid, vooral directe nabijheid van onbebouwde grond: gemeentelijke weidegrond, onbenutte beboste gebieden enz."

We moeten hieraan onmiddellijk toevoegen dat Kula's model, zoals het hierboven is uiteengezet, de indruk wekt deterministisch te zijn, terwijl het dit eigenlijk niet is. De elementen die tezamen de logische reeks vormen staan nl. niet in die mechanische relatie tot elkaar die wij opzettelijk hebben benadrukt, aangezien Kula, meer in het algemeen, het "economische stelsel" ziet als "een structuur, een totaliteit waarvan de elementen bepalend zijn voor elkaar" en een maatschappelijke bemiddeling van de topografische en geografische factoren dus niet uitgesloten is. Gezien vanuit dit perspectief heeft Kula niet alleen met nadruk gewezen op de maatschappelijke bescherming tegen het zich met regelmaat herhalen van de magere jaren, maar heeft hij ook nieuwe vooruitzichten voor het onderzoek geopend door, bijvoorbeeld, de historische metrologie in te lijven bij de sociale geschiedenis. Maar afgezien van deze verplichte methodologische preciseringen, waarmee we op moeten passen niet in tautologieën te vervallen, moeten we erkennen dat het model van Kula, zoals elk goed model, een duidelijke uiteenzetting geeft over het functioneren van de feodale economie en haar aanpassing aan bepaalde onafhankelijke variabelen, waarvan de "cyclus van de oogsten" een primaire betekenis heeft (terwijl in de kapitalistische economie de "conjuncturele cyclus" deze functie vervult). Dit model bevat zowel omkeerbare elementen, zoals het productieve vermogen van de grond, als onomkeerbare en cumulatieve elementen van sociale aard, zoals het proces van de renteaccumulatie en de veranderingen met betrekking tot de bevolkingsstructuur, die vooral van belang zijn voor de analyse van de dynamiek op lange termijn en leiden tot structurele veranderingen. Meer in het bijzonder en voor wat betreft de aspecten die ons het meest interesseren kunnen we er nog op wijzen dat Kula vanuit historisch oogpunt de 'geografische' variabelen die zijn ingebouwd in een systeem dat in wezen een economisch model blijkt niet adequaat heeft uitgewerkt. Enkele critici hebben dan ook erkend dat Kula de sociaalruimtelijke dimensie van de boereneconomie niet voldoende uitwerkt en dat hij ertoe neigt haar te zien in individualiserende termen (waarbij hij, bijvoorbeeld, geen aandacht besteedt aan de rol van het gemengde bedrijf, aan de combinatie tussen landbouw en huisindustrie en tenslotte aan de gemeenschapsstructuren van het dorp, allemaal elementen die, zoals we hebben gezien door Marx worden benadrukt), waarbij hij dus het risico loopt het feodale economische stelsel te

“moderniseren”. Ook uit deze gebrekkige historische interpretatie van de sociaalruimtelijke dimensie van de boereneconomie komt misschien de uitbeelding van het feodale stelsel in de economisch-abstracte termen van de enkelvoudige reproductie voort, d.w.z. van een systeem dat een zich niet ontwikkelende agrarische samenleving laat zien, die stagneert binnen een economische organisatie die slechts op haar eigen voortbestaan gericht is, waarbij zij de door klimaat of oorlogen veroorzaakte verliezen compenseert zonder er echter in te slagen de productie te vergroten of de eigen productieve krachten zodanig te ontwikkelen dat er een begin wordt gemaakt met een proces van oorspronkelijke accumulatie. Zodoende moet het programma van Marx met betrekking tot de analyse van de prekapitalistische maatschappij, dat met zijn strenge historicisme het historische bestaan van de enkelvoudige reproductie uitsluit, grotendeels nog verwezenlijkt worden, ook al heeft Kula’s consequente modelbenadering – waarin weliswaar meer historische belezenheid dan een beredeneerd historicisme naar voren komt – ongetwijfeld bijgedragen tot het opnieuw banen van een weg voor het onderzoek, een weg die Marx reeds op vastberaden wijze was ingeslagen.

De geografische voorwaarden voor de reproductie en voor de accumulatie in de prekapitalistische maatschappijen

“In de meest uiteenlopende economische maatschappijvormen vindt niet enkel *enkelvoudige reproductie* plaats, maar ook – zij het in verschillende mate – *reproductie op steeds grotere schaal* (uitgebreide reproductie). Er wordt steeds meer geproduceerd en meer geconsumeerd, dus ook steeds meer product omgezet in productiemiddelen. Maar zolang voor de arbeider zijn productiemiddelen – dus ook zijn product en zijn bestaansmiddelen – nog niet de vorm bezitten van kapitaal, verschijnt dit proces niet als *accumulatie van kapitaal* en dus ook niet als functie van de kapitalisten.”**[88]**

Hier introduceert Marx twee fundamentele begrippen: de enkelvoudige reproductie en de accumulatie of uitgebreide reproductie. Het eerste begrip lijkt, tenminste op het eerste gezicht, een abstractie te zijn (te vergelijken met het begrip enkelvoudig arbeidsproces): in werkelijkheid kan er nl. geen “loutere herhaling van het productieproces op dezelfde schaal” bestaan en wel omdat “deze eenvoudige herhaling of continuïteit het proces bepaalde nieuwe kenmerken oplegt of, anders gezegd, de schijnbare kenmerken die het als geïsoleerd proces had, opheft.”**[89]** Het tweede begrip geeft het proces aan van de uitgebreide reproductie: volgens het beeld van Sismondi verandert de *cyclus* van de enkelvoudige reproductie in een *spiraal*.**[89]** Dit begrip brengt, hoewel het verband houdt met het eerste, op het eerste gezicht niet dezelfde graad van abstractie met zich mee aangezien het, bijvoorbeeld, overeenstemt met de historische expansieve tendens van het kapitaal dat, in concreto, de accumulatie verwezenlijkt door een gedeelte van het maatschappelijke meerproduct om te zetten in nieuw kapitaal (nieuwe productiemiddelen en nieuwe bestaansmiddelen).

Maar zoals men het enkelvoudige arbeidsproces niet mag verwarren met de maatschappelijke bepaalde vorm van het arbeidsproces dat meerwaarde produceert, zo mag men evenmin de accumulatie verwarren met de kapitalistische accumulatie, die een specifiek maatschappelijke productieverhouding met een historische oorsprong impliceert. Marx geeft, door te verwijzen naar de opmerkingen van de Engelse econoom Richard Jones, dan ook toe, dat eveneens in de “stagnerende” Aziatische productiewijze de uitgebreide reproductie tot stand komt, en wel zonder tussenkomst van het kapitaal:

“Aangezien het grootste deel van het Indische volk uit boeren bestaat, die hun eigen grond bewerken, bezit hun

product, hun arbeids- en bestaansmiddelen, ook nimmer ‘de vorm van een fonds, dat gespaard is uit het inkomen van anderen en dat daardoor een voorafgaand proces van accumulatie heeft ondergaan’. Anderzijds worden in de provincies, waar de Engelse heerschappij het oude systeem het minst heeft aangetast, de arbeiders rechtstreeks te werk gesteld door de groten, aan wie een deel van het meerproduct van het land toevloeit als schatting of grondrente. Een deel van dit meerproduct wordt door de groten in de natuurlijke vorm geconsumeerd, een ander deel wordt door de arbeiders voor hen omgezet in weelde- en andere gebruiksartikelen, terwijl de rest het loon vormt van de arbeiders, die zelf eigenaars van hun arbeidsinstrumenten zijn. Productie en reproductie op grotere schaal vinden plaats zonder enige tussenkomst van die wonderlijke heilige, die ridder van de droevige figuur, de ‘*zich onthoudende*’ kapitalist.”[90]

Het is duidelijk dat wij hier geconfronteerd worden met het vraagstuk van de dialectiek binnen de prekapitalistische vormen en met hun proces van ontbinding en samenkomen in de overgangsvormen naar de “moderne samenleving” (en dus ook met het vraagstuk van de oorspronkelijke accumulatie). Met andere woorden, we zijn op een punt aangekomen waarop het noodzakelijk wordt die interpretaties te verifiëren volgens welke Marx alleen de geschiedenis van de burgerlijke maatschappij heeft beschouwd als een *cumulatieve geschiedenis*, terwijl heel de voorburgerlijke geschiedenis niet alleen een *zich herhalende* geschiedenis zou zijn, maar zelfs nog zou vallen binnen de geschiedenis van de natuur of binnen de prehistorie van de maatschappij.

Het is in de *Grundrisse* dat Marx de mogelijkheid beschouwt van een ontwikkeling, van een cumulatieve geschiedenis, van een dialectiek binnen de prekapitalistische maatschappijen. Aangezien we de meer algemene aspecten van Marx’ definitie van de prekapitalistische maatschappij en hun dialectiek natuur-maatschappij als moment in de geschiedenis van de relatie arbeid-arbeidsproductiviteit en natuur-territorium al hebben bestudeerd, zijn we nu in staat de definitie te zien in termen van een economische structuur (en van de daaruit voortvloeiende typologie) van de *prekapitalistische vormen* die Marx geeft in het bekende hoofdstuk uit de *Grundrisse*.

Marx komt tot deze definitie op grond van de bestaande verschillen met de kapitalistische maatschappij. Zo komen, behalve de typologie, ongetwijfeld ook de elementen van een *geschiedenis* van de vormen naar voren in de problematiek van het historische ontstaan van de kapitalistische verhoudingen en dus van de geschiedenis van de oorspronkelijke accumulatie, zoals overigens ook Marx reeds aangeeft in de titel van het hoofdstuk uit de *Grundrisse*: “Vormen die aan de kapitalistische productie voorafgaan (over het proces dat aan de vorming van de kapitaalverhouding of aan de oorspronkelijke accumulatie voorafgaat).”[91]

“Een vooronderstelling van de loonarbeid en één van de historische voorwaarden voor het kapitaal, is de vrije arbeid en het ruilen van deze vrije arbeid voor geld met het doel geld te reproduceren en te benutten en door het geld te worden geconsumeerd als een gebruikswaarde die niet is bestemd voor het genot, maar voor het geld. Een andere vooronderstelling is de scheiding tussen de vrije arbeid en de objectieve voorwaarden [Marx maakt onderscheid tussen *Bedingung* = voorwaarde en *Voraussetzung* voorwaarde, vooronderstelling, vereiste. Een scherp omlijnd verschil in toepassing is er echter niet (altijd) en aangezien eventuele nuanceringen hier niet naar behoren kunnen worden aangegeven, hebben wij bij de vertaling het beide woorden dekkende ‘voorwaarde’ aangehouden. (De vertaler van Voorkapitalistische Maatschappijvormen)] voor de totstandkoming ervan – ofwel tussen de vrije arbeid en de arbeidsmiddelen en de te bewerken materie. Zo hebben we dus allereerst de afstand tussen de arbeider en de grond als zijn natuurlijke werkplaats, dus zowel de ontbinding van de kleine vrije grondeigendom als van de gemeenschappelijke grondeigendom die is gebaseerd op de oosterse commune. [Marx hanteert de termen *Kommune*, *commune*, *community*, *Gemeinde*, *Gemeinwesen*, *Gemeindewesen* en *Gemeinschaft* vrijwel door elkaar. Voor *Kommune* en *commune* hebben wij ‘commune’ gebruikt; de andere, zeer nauw verwante en in hun nuancing moeilijk van elkaar te onderscheiden termen, waarvoor in het Nederlands

geen gelijkwaardige uitdrukkingen bestaan, hebben wij vertaald met ‘gemeente’ (in de zin van een groep verbonden mensen, niet van stadsgemeente) en ‘gemeenschap’. (Idem.)] In beide vormen heeft de arbeider een eigendomsrelatie met de objectieve voorwaarden voor zijn arbeid; dit is de natuurlijke eenheid tussen de arbeid en de materiële voorwaarden voor deze arbeid (...). In beide vormen staan de individuen niet als arbeiders in relatie tot elkaar, maar als eigenaars – en leden van een gemeenschap die tegelijkertijd werken. Het doel van deze arbeid is niet het *creëren van een waarde* – alhoewel de leden meerarbeid kunnen verrichten om hun producten te ruilen voor producten *van anderen*, oftewel meerproducten -; het doel is daarentegen het onderhouden van zowel de individuele eigenaar en zijn gezin als van de hele gemeenschap. De plaats die het individu zichzelf op deze onvervalste wijze als *arbeider* toekent is op zichzelf een product van de *geschiedenis*.”[92]

We zullen proberen de belangrijkste elementen van deze ingewikkelde definitie eruit te lichten. Allereerst het begrip *vrije arbeider*, tegenover de figuur van de *eigenaar en lid van de gemeenschap dat werkt*, dat samenhangt met de opvatting die zegt dat “hoe verder we in de geschiedenis teruggaan, hoe onzelfstandiger het individu – en dus ook het individu dat produceert – blijkt te zijn, als deel van een groter geheel. In het begin nog op volkomen natuurlijke wijze binnen het gezin en binnen het gezin dat zich tot stam heeft ontwikkeld, later in de verschillende vormen van de gemeenschap die zijn ontstaan uit de tegenstellingen tussen en het samengaan van de stammen.”[93] In de tweede plaats, het onderscheid tussen de productie van meerwaarde en de productie van eenvoudige *meerarbeid* dat ten grondslag ligt aan het verschil tussen de kapitalistische maatschappij en de prekapitalistische maatschappijen. Dit onderscheid wordt duidelijk en compleet met het onderscheid tussen productie van gebruikswaarden en productie van ruilwaarden (ofwel tussen productie voor de consumptie en productie voor de ruil in het algemeen) en, op nog concretere wijze, met het onderscheid tussen de productie gericht “op het onderhoud van zowel de individuele eigenaar en zijn gezin als de hele gemeenschap” en de productie die is gebaseerd op “de ruil van de vrije arbeid voor geld met het doel het geld te reproduceren en te benutten.”

Dit laatste onderscheid laat ons ook zien dat Marx zich niet inliet met de etnische vooroordelen van zijn tijd: “daarom lijkt de oude opvatting, volgens welke de mens – hoe bekrompen nationaal, religieus, politiek gedefinieerd ook – zich voordoet als doel van de productie hoog verheven te zijn boven de moderne wereld waarin de productie het doel van de mens en de rijkdom het doel van de productie is.”[94]

De omschrijving van de prekapitalistische vormen – die niet alleen is gebaseerd op het feit dat hierin de productie er is voor de mens en niet andersom maar die, op concretere wijze, aan de ene kant gebaseerd is op de *grondeigendom* (in beide vormen, d.w.z. de *vrije grondeigendom* en de *gemeenschappelijke grondeigendom*) *als basis en resultaat van de gemeenschap* en aan de andere kant op de *natuurlijke eenheid tussen de arbeid en zijn materiële voorwaarden, dus tussen de arbeid en de grond als natuurlijke werkplaats* – verklaart ons ook waarom Marx in zijn analyse niet alleen stil blijft staan bij de eigendomsvormen maar ook bij de *territoriale structuren* van de maatschappelijke en economische organisatie van de gemeenschap.

We kunnen dit direct constateren wanneer we de belangrijkste elementen van de drie door Marx onderscheiden soorten of modellen van prekapitalistische maatschappijen op schematische wijze met elkaar vergelijken.

1) De **oosterse vorm** (ook wel Aziatische of Slavische vorm genoemd, maar – afgezien van elke etnische of geografische vooronderstelling – door Marx ook aangetroffen in het Amerika van vóór Columbus): de eigendom is gemeenschappelijk (het individu is *bezitter*, er bestaat geen particuliere grondeigendom) en de productie is gebaseerd op de

“combinatie van handwerk en landbouw binnen de kleine gemeenschap (*dorp*), die zo volledig zelfvoorzienend is en alle voorwaarden tot de reproductie en de meerproductie in zich heeft. Een deel van de meerarbeid behoort aan de hogere gemeenschap (despotische regering) en deze meerarbeid komt tot uiting zowel in het tribuut als in collectieve werken (...). De collectieve voorwaarden voor de daadwerkelijke toe-eigening via de arbeid, zoals de waterwerken die erg belangrijk zijn voor de Aziatische volkeren, de communicatiemiddelen enz. moeten aldus de indruk wekken het werk van de hogere eenheid te zijn, van de despotische regering die boven de kleine gemeenschappen staat. Eigenlijke *steden* ontstaan hier naast deze *dorpen* slechts daar waar zich een voor externe handel bijzonder gunstig punt bevindt, ófwel daar waar de hoogste gezagdrager en zijn gouverneurs hun inkomsten (meerproducten) ruilen tegen arbeid door ze uit te geven als arbeidsfonds.”[95]

Ook op grond van de reeds geïntroduceerde elementen kunnen we dus zeggen dat het beheer van de mogelijkheden voor uitgebreide reproductie in deze vorm voornamelijk buiten zijn fundamentele economische kern (het dorp) ligt. Deze mogelijkheden komen tot uitdrukking in het investeren door de autoriteiten van gedeelten van de meerarbeid in nieuwe productiemiddelen en productievoorwaarden (irrigatie, communicatie enz.) en in nieuwe arbeidsfondsen voor het *stedelijke* ambacht (hetgeen een ontwikkeling van de steden impliceert).

2) De **antieke of grieks-romeinse vorm**: “de tweede vorm, die net als de eerste essentiële plaatselijke en historische wijzigingen heeft veroorzaakt en die het resultaat is van een dynamischer en meer aan de historische ontwikkelingen onderhevig leven, d.w.z. van het lot van de oorspronkelijke stammen en de veranderingen die zij hebben ondergaan, is eveneens op de eerste plaats gebaseerd op de gemeenschap, maar niet, zoals in het eerste geval, de gemeenschap als een geheel waarvan de individuen louter toevallige verschijningen zijn, of waarvan zij zuiver van nature gegeven bestanddelen vormen. D.w.z. deze vorm is niet gebaseerd op het *platteland* maar op de *stad* als reeds ontstane vestiging (centrum) van de landlieden (grondeigenaren). Het akkerland vormt het grondgebied van de stad; het dorp treedt op als louter behorend bij het land.”[96] Met andere woorden, de grieks-romeinse vorm vooronderstelt enerzijds een grotere afstand van het stamstelsel of de primitieve gemeenschap (een grotere ontwikkeling van het individu en van de particuliere eigendom) en anderzijds een rol van de stad die niet geheel ondergeschikt is aan de productiestructuur. Terwijl de grond op zich geen grote obstakels opwerpt voor de individuele eigenaars en leden van de gemeenschap, “worden de moeilijkheden waarmee de gemeenschap geconfronteerd wordt, uitsluitend door andere gemeenschappen veroorzaakt, die ofwel de grond reeds bezet hebben, ofwel de gemeenschap die de grond heeft bezet, lastigvallen. Oorlog is dan ook de grote taak van allen, het grote gemeenschappelijke werk, dat vereist is hetzij om de grond als objectieve bestaansvoorwaarde te veroveren, hetzij om deze te verdedigen of te zorgen voor een blijvende bezetting. De uit families bestaande gemeenschap is dan ook allereerst militair georganiseerd als een krijgs- en legermacht, hetgeen een van de voorwaarden is voor haar bestaan als eigenares. De concentratie van de woningen in de stad is de grondslag van deze militaire organisatie.”[97]

Vanuit het oogpunt van de economische organisatie van de gemeenschap blijkt de grondeigendom verdeeld te zijn in eigendom van de gemeenschap (staats-eigendom of “ager publicus”) en particulier eigendom: “Het voortbestaan van de gemeenschap is gelegen in de reproductie van al haar leden aangezien zij economisch zelfvoorzienende boeren zijn, wier surplustijd nu eenmaal aan de gemeenschap, aan het krijgswerk enz. behoort. De eigendom met betrekking tot de eigen arbeid wordt bemiddeld door de eigendom met betrekking tot de voorwaarde voor de arbeid, nl. het stukje grond dat op zijn beurt wordt gegarandeerd door het bestaan van de gemeenschap, en deze op haar beurt door de *meerarbeid* in de vorm van

krijgsdienst enz. (...). De eigendom is *quiritorium*, Romeins; de particuliere grondeigenaar is dit alleen omdat hij Romein is maar juist omdat hij Romein is, is hij particulier grondeigenaar.”[98]

De economische structuur van de antieke vorm komt niet alleen tot uitdrukking in het feit dat de *meerarbeid* voor de gemeenschap is, maar ook in de “concentratie in de stad, met het platteland als territorium; in een voor de directe consumptie werkende kleine landbouw; in het handwerk als huiselijk nevenbedrijf van echtgenotes en dochters (spinnen en weven), of slechts in enkele branches (*smeden* enz.) zelfstandig bestaande.”[99]

Kortom, in tegenstelling tot de Aziatische vorm heeft de gemeenschap van landbouwers (grondeigenaren), de mogelijkheden voor uitgebreide reproductie in eigen hand. Zij investeren in de klassieke vorm van deze gemeenschap het surplus aan arbeid voornamelijk in oorlogsactiviteiten die echter weer nieuwe voorwaarden voor de arbeid en nieuwe productiekrachten scheppen.

3) De **Germaanse vorm**: ook bij de Germanen bestaat het “ager publicus” of eigendom van de gemeenschap die zich onderscheidt van de particuliere eigendom. De gemeenschappelijke grond vormt hier echter niet (zoals in de antieke vorm) het economische bestaan van de Staat maar vormt slechts de integratie van de individuele eigendom. De gemeenschap kan bij de Germanen niet bestaan als een territoriale en staatkundige eenheid, omdat zij niet als stad bestaat maar slechts een eenvoudige “wederzijdse relatie is tussen zelfstandige subjecten” die tot uitdrukking komt in de vergadering van vrije grondeigenaren die af en toe bijeenkomt.

“In de Germaanse vorm is de boer geen staatsburger, d.w.z. hij is geen ingezetene van de stad. Deze samenlevingsvorm is echter gebaseerd op de afzonderlijke, autonome huishoudens waarvan het bestaan wordt gegarandeerd door het samengaan met andere soortgelijke huishoudens van dezelfde stam en hun bij gelegenheid samenkomen, om redenen van oorlog of religie, om beslissingen te nemen op justitieel gebied enz., met het doel deze wederzijdse garantie te verwezenlijken (...). De gemeenschap bestaat slechts in de wederzijdse relatie tussen deze grondeigenaren als zodanig.”[100]

Over de economische organisatie schrijft Marx dat “‘au fond’ alle *afzonderlijke huishoudens* een gesloten economische eenheid vormen en op zich autonome productiecentra zijn (handnijverheid zuiver als huiselijke nevenarbeid van de vrouwen enz.)”, verspreid over het platteland.[101] In deze vorm, waarin de verwijdering tussen individu en grond enerzijds en de primitieve gemeenschap anderzijds nog duidelijker is, zijn de mogelijkheden voor uitgebreide reproductie in eigen hand van de producenten, vooral binnen hun gezinsautonomie en in mindere mate ter gelegenheid van de gemeenschappelijke vergadering. Samenvattend kunnen we, vanuit het oogpunt van de “gesloten economische eenheid” de drie vormen als volgt onderscheiden:

- in de oosterse vorm is de gesloten economische eenheid het zelfvoorzienende dorp, terwijl de stad een “overtollig element (Superfötation) van de eigenlijke economische structuur blijft”;
- in de grieks-romeinse vorm is de gesloten economische eenheid de stad, die echter toch meer een staatsfunctie dan een economische, van het platteland verschillende, functie krijgt;
- in de Germaanse vorm wordt de gesloten economische eenheid gevormd door de over het

platteland verspreide boerenwoningen, en de boerengezinnen, terwijl de stad niet bestaat.

In deze karakterisering komt de centrale plaats van de relatie stad-platteland naar voren die Marx op kernachtige wijze schetst in de volgende, zeer belangrijke passage:

“De geschiedenis van de klassieke oudheid is de geschiedenis van de stad, maar dan van steden die zijn gebaseerd op grondeigendom en landbouw. De Aziatische geschiedenis is een soort ongedifferentieerde eenheid van stad en platteland (de echte grote steden moeten hier slechts beschouwd worden als hoofdkwartieren van de vorsten, als een zich boven de eigenlijke economische constructie bevindende laag). Uitgangspunt van de middeleeuwse geschiedenis (Germaanse periode) is het platteland, waarvan de verdere ontwikkeling dan verloopt binnen de tegenstelling stad-platteland. De moderne geschiedenis is de urbanisatie van het platteland en niet, zoals in de oudheid, de ruralisatie van de stad.”**[102]**

Kortom, hoewel de *relatie* stad-platteland in de drie vormen heel verschillend is, is in deze vormen de *tegenstelling* tussen steden en platteland eigenlijk nog afwezig. Deze tegenstelling wordt door Marx gezien als een noodzakelijke premisse van de ‘moderne geschiedenis’, d.w.z. van die omkering van de relatie tussen grondeigendom en kapitaal, tussen landbouw en industrie/handel die, hoewel zij niet geheel samenvalt met de relatie stad-platteland, tot stand komt tengevolge van de ontwikkeling van de maatschappelijke en territoriale arbeidsdeling die, voor wat het territorium betreft, het duidelijkst tot uitdrukking komt in de scheiding tussen stad en platteland. In het volgende hoofdstuk zullen we op de tegenstelling stad-platteland en op de territoriale arbeidsdeling terugkomen, omdat we nu het onderzoek naar de factoren van de dynamiek van de prekapitalistische vormen voort moeten zetten. Het feit dat Marx er vaak de nadruk op legt dat “de reproductie van het individu in zijn relaties met de gemeenschap en met de grond en de objectieve voorwaarden voor de arbeid de grondslag van de ontwikkeling van al deze vormen is (...)”**[103]** leidt tot de gedachte dat volgens de Marx van de “Formen” deze economische vormen streven naar de enkelvoudige reproductie, naar een situatie die wij vandaag de dag stagnatie of onderontwikkeling zouden noemen (voor wat betreft dit laatste punt is het actuele belang van Marx’ theorie van de Aziatische productiewijze in wetenschappelijke kring onderstreept).

Marx spreekt in deze tekst niet uitdrukkelijk over uitgebreide reproductie of over accumulatie, maar veeleer over ontwikkeling, bijvoorbeeld, in deze bewoordingen: aangezien “de reproductie van de als gegeven aanvaarde verhoudingen (...) het fundament van de ontwikkeling vormt”, is dit “a priori een beperkte ontwikkeling, maar op opheffing van deze beperking volgt verval en ondergang.”**[104]** Deze nogal raadselachtige passage wordt duidelijk wanneer wij deze randvoorwaarde voor de ontwikkeling identificeren met de gemeenschap, dus wanneer wij ontwikkeling of accumulatie en de ontbinding van de gemeenschap zien als twee nauw met elkaar verbonden historische processen, zoals Marx overigens ook duidelijk aangeeft: “Wil de gemeenschap als zodanig op de oude manier voortbestaan, dan is de reproductie van haar leden onder de reeds gegeven objectieve (productie)voorwaarden noodzakelijk. De productie zelf, en de vooruitgang van bevolking (ook die behoort tot de productie) heffen noodzakelijkerwijs geleidelijk deze voorwaarden op, en vernietigen ze in plaats van ze te reproduceren, waarmee de gemeenschap ten onder gaat mét de eigendomsverhoudingen waarop zij berustte.”**[105]** Wanneer wij de volgende vergelijking vaststellen: *reproductie van de primitieve gemeenschap* = *enkelvoudige reproductie* (in de betekenis van reproductie van dezelfde productievoorwaarden, van hetzelfde productiepotentieel voor dezelfde maatschappelijke behoeften) en dus de vergelijking: *ontbinding van de primitieve gemeenschap* = *accumulatie of uitgebreide reproductie* (d.w.z. productie op steeds uitgebreider schaal), dan geven we een reële,

historische betekenis aan het begrip enkelvoudige reproductie. Op deze manier zijn we in staat een concretere betekenis te geven aan het reeds door Marx onderstreepte essentiële verschil tussen de aard van de productie in de primitieve gemeenschap – wier enige doel de reproductie van de mens en van de gemeenschap is – en die van de productie die is ontstaan door de ontbinding van de gemeenschap en waarin de mens niet meer het doel van de productie is, maar het doel de rijkdom is, de accumulatie, de productie om de productie.

Men begrijpt dan de opmerking van Marx dat “we in de oudheid nooit een onderzoek tegenkomen naar de vraag *welke* vorm van grondeigendom enz. de meest productieve is en de grootste rijkdom schept. De rijkdom schijnt niet het doel van de productie te zijn (...). Het onderzoek is er altijd op gericht vast te stellen welke eigendomsvorm de beste staatsburgers creëert. Rijkdom als doel op zich schijnt alleen voor te komen bij de weinige handelsvolken – monopolisten van het vrachtvervoer – die in de poriën van de oude wereld leven (...). Nu is rijkdom aan de ene kant een zaak die verwerkelijkt is in dingen, in materiële producten, waar de mens als subject tegenover staat; aan de andere kant is rijkdom als waarde niets anders dan een bevel over andermans arbeid, niet met het doel de heerschappij, maar het privé-genot enz. (...).” **[106]**

Men begrijpt ook beter waarom de meeste mogelijkheden voor accumulatie in Marx' prekapitalistische maatschappijvormen dáár liggen waar de gemeenschap reeds blijkt te zijn ondermijnd door de ontwikkeling van het individu en van de particuliere eigendom, d.w.z. in de grieks-romeinse en in de Germaanse vorm en niet (of in mindere mate) in de Aziatische, die in werkelijkheid duurzamer is aangezien het individu nog in de gemeenschap is ingelijfd (zowel de lagere als de hogere gemeenschap) en de eigendom nog gemeenschappelijke eigendom is.

In de Aziatische vorm kan wel degelijk elke vorm van accumulatie tot stand komen, maar we moeten wel beseffen dat zij hier veel beperkter is dan in de andere vormen en dat de accumulatie (ook omdat zij voor een groot deel wordt beheerd en tot stand komt buiten de fundamentele productiestructuur) niet geheel onverenigbaar blijkt te zijn met het behoud van de basisgemeenschap, de dorpsgemeenschap. De structuur van deze gemeenschap is nl. in staat de groei van de productiekrachten, de bevolkingstoename te absorberen zonder zelf te veranderen, door dezelfde structuur (het dorp) te reproduceren en te vermenigvuldigen op een grondgebied dat geen tekenen van schaarste vertoont.

Op deze manier wordt ook de door de sinoloog F. Tokei benadrukte uitlating van Marx bewaarheid waarin hij zegt dat de sleutel voor de stagnatie in Azië gezocht moet worden in de “al te beperkte civilisatie en de te grote territoriale uitgestrektheid.” Onder civilisatie moeten we hier verstaan het losser worden van de banden van de primitieve gemeenschap, de ontwikkeling van de particuliere eigendom en van de arbeidsdeling in de productiestructuur van het dorp. [Een historisch-geografische uitlating die Marx in 1881 opnieuw zal bevestigen, ook met betrekking tot Rusland: “de Russische ‘landbouwgemeente’ heeft een bijzondere eigenschap die haar zwak maakt (...), en wel haar isolement, het gebrek aan communicatie tussen de verschillende nederzettingen, een plaatsgebonden microkosmos die niet *kenmerkend* is voor dit soort gemeenschap, maar die overal waar men hem aantreft een *min of meer* centraal despotisme over de gemeenten veroorzaakt. De federatie van de republieken van Noord-Rusland toont aan dat dit isolement, dat *oorspronkelijk het gevolg lijkt te zijn van de grote territoriale uitgestrektheid*, voor een groot deel werd *geconsolideerd* door het *politieke* lot dat de Mongoolse inval Rusland had opgelegd” (Karl Marx, “2e schets een brief van Vera Zasulic”).]

Het is niet toevallig dat Marx de opvatting naar voren brengt dat de reproductie van de leden van de gemeenschap (en dus het behoud van de productieverhoudingen en van de gemeenschap) “tegelijktijd nieuwe productie en vernietiging van de oude vorm” inhoudt, vooral met betrekking tot het ontbindingsproces van de antieke of grieks-romeinse gemeenschap:

“Bijvoorbeeld, daar waar elk van de individuen een bepaalde hoeveelheid grond moet bezitten, vormt alleen al de bevolkingsgroei een hinderpaal. Om dit te compenseren is dus de kolonisatie nodig die op haar beurt veroveringsoorlogen noodzakelijk maakt. Zo ontstaat de slavernij, wordt de ‘ager publicus’ uitgebreid en krijgen we de patriciërs die de gemeenschap vertegenwoordigen enz. Aldus brengt de instandhouding van de oude gemeenschap de vernietiging van de voorwaarden waarop zij steunt met zich mee en slaat in haar tegendeel om. Veronderstel bijvoorbeeld dat op een bepaald stuk grond de productiviteit opgevoerd zou kunnen worden door het ontwikkelen van de productiekrachten, enz. (in de meer traditionele landbouw gaat dit juist heel langzaam), dan zou dit nieuwe methodes, combinaties van arbeid inhouden en zou een groot deel van de dag aan de akkerbouw gewijd zijn enz. Daarmee zouden op hun beurt de oude economische voorwaarden van de gemeenschap opgeheven worden. Tijdens de handeling van de reproductie zelf veranderen niet alleen de objectieve voorwaarden, bv. dat een dorp tot een stad uitgroeit, dat een wildernis een geschoonde akker wordt enz., maar ook de producenten veranderen doordat zij nieuwe kwaliteiten aan de dag gaan leggen, doordat ze zichzelf ontwikkelen en veranderen via de productie, nieuwe krachten en opvattingen ontwikkelen evenals nieuwe wijzen van verkeer (relatievormen), nieuwe behoeften en een nieuw taalgebruik.”**[107]**

Al wordt deze dialectiek hier vooral betrokken op de grieks-romeinse gemeenschap, dit wil nog niet zeggen dat daarmee ook haar meer algemene geldigheid vervalt (voor wat betreft dit specifieke geval kon Marx terugvallen op een rijkdom aan historisch materiaal in de onderzoeken van B.G. Niebuhr). Zij geeft nl. uitdrukking aan de algemenere dialectische opvatting over de relatie natuur-arbeid (men denke hierbij aan datgene wat Marx, wanneer hij het heeft over het enkelvoudige arbeidsproces, zegt over de mens die, door de natuur om hem heen te veranderen, ook zijn eigen natuur verandert) en over de relatie tussen *productiekrachten en productieverhoudingen* die, op de eerste plaats, niet moet worden gezien in de schematische voorstelling die de formulering ervan bij de Russische aanhangers van het marxisme karakteriseert.

Kortom, Marx ziet het historische proces als een opeenvolging van tijdelijke verkeersvormen – omschreven als *socialeconomische formaties of specifieke productiewijzen* – tussen de productiekrachten (natuur, bevolking, productiemiddelen enz.) en de productieverhoudingen (d.w.z. de hele maatschappelijke, bestuurlijke, territoriale organisatie enz.), die het tijdelijke evenwicht bepalen dat voortdurend door de mens wordt verandert tijdens het productieproces van zijn leven, zijn arbeid, d.w.z. die activiteit waarbij de mensen, door niet alleen de externe natuur (d.w.z. heel hun werkmilieu, of dit nu natuurlijk of kunstmatig is) maar ook hun eigen natuur te veranderen (door nieuwe krachten en nieuwe opvattingen, nieuwe behoeften en een nieuw taalgebruik, kortom nieuwe verkeersvormen te creëren), de voorwaarden stellen om de traagheid van de voorafgaande maatschappelijke en ruimtelijke organisatie te overwinnen. Dat ook de prekapitalistische vormen terug te brengen zijn tot *productiewijzen* en dat hun dialectiek de fundamentele dialectiek is tussen productiekrachten en productieverhoudingen, brengt Marx uitdrukkelijk naar voren in de “Formen”:

“De oorspronkelijke eenheid tussen een bijzondere gemeenschapsvorm (stamorganisatie) en de daarmee samenhangende vorm waarin men de natuur in eigendom heeft, ofwel de verhouding tot de objectieve productievoorwaarden als natuurlijk bestaan, als het via de gemeenschap lopende objectieve bestaan van de enkeling - deze eenheid (...) vindt *haar levende werkelijkheid in een specifieke productiewijze* zelf. Deze productiewijze openbaart zich in de verhouding van de individuen tot elkaar én in hun specifieke actieve

verhouding tot de anorganische natuur, als specifieke arbeidswijze (die altijd gezinsarbeid en vaak arbeid van de gemeenschap is). De gemeenschap zelf is de eerste grote productiekracht. Bijzondere soorten productievooraanwaarden (zoals veeteelt en landbouw) ontwikkelen bijzondere productiewijzen alsmede bijzondere productiekrachten, zowel subjectieve zich voordoende als individuele eigenschappen als objectieve. In een bepaald stadium van de ontwikkeling van de productiekrachten van de werkende subjecten – waaraan bepaalde verhoudingen van die subjecten tot elkaar en tot de natuur beantwoorden – ontbindt zich tenslotte de gemeenschap evenals de erop berustende eigendom. Tot aan een zeker punt is er sprake van reproductie, die daarna echter omslaat, verdwijnt.”**[108]**

Hoewel het taalgebruik herinnert aan de hegeliaanse dialectiek van de ontkenning (bv. wanneer Marx zegt dat de reproductie in het tegenovergestelde verandert, verdwijnt enz.), kunnen we alleen, kijkend door de vervormende bril van de filosoof, ontkennen dat Marx de overgang van de ene maatschappijvorm naar de andere op een heel andere, ingewikkelde manier ziet, die rekening houdt met een groot aantal historisch-geografische elementen, zoals ook G. Sofri**[109]** terecht heeft benadrukt.

Het begrip productiewijze dat we aantreffen in de zojuist geciteerde passage geeft uitdrukking aan deze gecompliceerdheid. Het wijst op:

- een definitie van de productiewijze als levende realiteit of bijzondere wijze waarop de vereniging tot stand komt tussen de relatie van de individuen onderling, de bepaalde relatie die deze maatschappelijke organisatie legt met de anorganische natuur en de bepaalde arbeidswijze;

- het feit dat “in alle maatschappijvormen het een bepaalde productie is die de rang en de invloed van alle andere vormen bepaalt, en waarvan de verhoudingen dus ook de rang en de invloed van alle andere verhoudingen bepalen.”**[110]**

- de gecompliceerdheid zelf van het begrip productiekracht, dat niet is terug te brengen tot een technologische opvatting over de productiemiddelen, aangenomen dat de gemeenschap zelf tegelijkertijd de rol van productiekracht en van productieverhoudingen vervult, en aangenomen dat ook het territorium de dubbele rol heeft van productiekracht en productieverhoudingen als zijnde een ruimtelijke organisatie, en aangenomen dat elk voor de productie bepalend element in de loop van de geschiedenis zowel een dynamische, stuwende als een vertragende kracht van de productie blijkt te zijn. Marx heeft aangegeven hoe moeilijk het is de veelzijdigheid te onderkennen van de relaties die ontstaan tussen de verschillende elementen en niveaus van een organisch geheel toen hij, met betrekking tot de fundamentele articulaties van de gesloten economische eenheid schreef:

“Een specifieke productie determineert dus een specifieke consumptie, distributie en ruil alsmede *specifieke verhoudingen tussen deze verschillende momenten*. Weliswaar wordt *in haar eenzijdige vorm* ook de productie van haar kant gedetermineerd door de andere momenten. Bijvoorbeeld, indien de markt, d.w.z. de sfeer van de ruil, expandeert, neemt de productie in omvang en diversificatie toe. Wanneer de distributie verandert, (bijvoorbeeld wanneer concentratie van kapitaal plaatsvindt, wanneer er verschillende bevolkingsdichtheidsgraden ontstaan in stad en platteland, enz.) verandert de productie. Tenslotte wordt de productie gedetermineerd door de consumptiebehoeften. Er vindt wisselwerking plaats tussen de verschillende momenten. Dit is het geval bij ieder organisch geheel.”**[111]**

De relatie productie-distributie betekent economisch gezien niets anders dan de relatie productiekrachten-productieverhoudingen. Ook in deze relatie zien we dus weer dat de distributie twee gezichten heeft, tweeledig is: nu eens staat zij tussen producent en producten, tussen de productie en de consumptie, en “bepaalt zij op grond van maatschappelijke wetten

welk quotum van de totale hoeveelheid producten de producent toekomt”, dan weer maakt zij deel uit van de productie: “voordat de distributie distributie van de producten is, is zij: 1) distributie van de productie-instrumenten en 2) – hetgeen een nadere specificatie van dezelfde verhouding is – distributie van de leden van de maatschappij over de verschillende soorten productie.”**[112]**

Er is nog een element waar we rekening mee moeten houden om te kunnen komen tot een waardeoordeel over de historische betekenis en de historische grenzen van de dialectiek productiekrachten-productieverhoudingen: een element dat Marx duidelijk naar voren brengt wanneer hij de verhouding meester-knecht introduceert, een verhouding die is gebaseerd op de rente in arbeid:

“De specifieke economische vorm, waarin de directe producenten worden uitgezogen door het verrichten van onbetaalde meerarbeid, bepaalt de meester-knecht verhouding, die direct voortvloeit uit de productie zelf en op haar beurt hier op beslissende wijze op reageert. Maar op deze verhouding steunt heel de economische organisatie van de gemeenschap die is voortgekomen uit de productieverhoudingen zelf, evenals haar specifieke politieke systeem. Het is altijd in de *directe relatie tussen de eigenaren van de productievoorwaarden en de directe producenten* – een relatie waarvan de vorm natuurlijk altijd in overeenstemming is met een bepaalde graad van ontwikkeling van de wijze waarop de arbeid tot stand komt, en dus van de maatschappelijke productiekracht – *dat we het diepste geheim, het verborgen fundament van heel het maatschappelijke bouwwerk aantreffen* en dus ook van de politieke vorm van de relatie van macht en afhankelijkheid, kortom, van het specifieke systeem van de Staat van dat moment. Dit neemt niet weg dat dezelfde economische basis – hetzelfde voor wat betreft de voornaamste voorwaarden – zich kan voordoen in oneindige variaties en gradaties die het gevolg zijn van talrijke en verschillende empirische en natuurlijke omstandigheden, rassenverhoudingen, historische invloeden van buiten enz. Deze variaties en gradaties kunnen alleen begrepen worden met behulp van een analyse van deze gegeven empirische omstandigheden.”**[113]**

We hebben dit lange citaat niet aangehaald om de empirische grenzen van Marx’ beredeneerde historicisme nog eens te laten zien, maar om aan te tonen dat “de directe relatie tussen de eigenaren van de productievoorwaarden en de directe producenten”, d.w.z. de relatie tussen de klassen als dragend element van heel het maatschappelijke bouwwerk en van haar dialectiek, een onderdeel vormt van de dialectiek productiekrachten-productieverhoudingen dat niet over het hoofd gezien mag worden.

Maar wanneer we dit gezegd hebben moeten we opmerken dat daar waar de scheiding tussen de directe producenten en de eigendom van de productievoorwaarden nog niet voltooid is, zoals in de oorspronkelijke gemeenschap, er geen voorwaarden aanwezig zijn voor een klassengeleding van de maatschappij en we dus het begrip maatschappelijke productieverhoudingen en de dialectiek ervan niet in dezelfde betekenis mogen gebruiken.

Ook via een andere weg komen we tot hetzelfde resultaat: indien de primitieve gemeenschap in haar ‘zuivere vorm’ de accumulatie uitsluit die, zoals we hebben gezien, vanuit historisch oogpunt tot uitdrukking komt in de dialectiek tussen productiekrachten en productieverhoudingen, dan moeten we toegeven dat er voor de ‘primitieve’ fases van de maatschappelijke vorming van de mensheid een sociale dialectiek opgebouwd moet worden die verschilt van die welke is gebaseerd op de tegenstelling tussen de klassen. We moeten bv. een dialectiek individu-gemeenschap (gezins-, stammen-, territoriale dialectiek enz.), onafhankelijke producent-gemeenschappelijke eigendom enz. ontwikkelen. Met deze erkenning komen we op het specifieke werkterrein van de sociale antropologie en in het bijzonder van die tak die de laatste tijd, ook dankzij de invoering van Marx’ begrippen, een enorme ontwikkeling

heeft doorgemaakt, nl. de economische antropologie. Wij begeven ons alleen op dit terrein om een richting aan het onderzoek te geven, waarop de passage van Lévi-Strauss, die op het eerste gezicht enkele punten van overeenkomst met Marx' denken vertoont, een nuttige inleiding vormt.

Lévi-Strauss zegt dan ook, verwijzend naar de zgn. primitieve samenlevingen:

“Al maken zij deel uit van de geschiedenis, toch lijken deze samenlevingen een bijzondere wijsheid te hebben ontwikkeld of behouden, die hen aanspoort op wanhopige wijze weerstand te bieden aan elke wijziging in hun structuur die de geschiedenis in staat stelt deze samenlevingen te ondermijnen. Die samenlevingen die, tot voor kort, hun kenmerkende karakter het best hadden beschermd, kwamen op ons over als samenlevingen die worden geïnspireerd door de alles overheersende zorg te blijven bestaan. De manier waarop zij het milieu uitbuiten garandeert hen tegelijkertijd een bescheiden bestaansniveau en het behoud van de natuurlijke rijkdommen. Ondanks hun verscheidenheid vertonen, volgens de demografen, de huwelijksregels die zij toepassen een gemeenschappelijk karakter, nl. het zoveel mogelijk beperken en constant houden van het vruchtbaarheidscijfer. Tenslotte lijkt het politieke leven, dat is gebaseerd op de algemene instemming en zodoende slechts die besluiten accepteert die unaniem genomen zijn, er uitsluitend op gericht te zijn die drijfkracht van het collectieve leven uit te sluiten die gebruik maakt van de differentiële scheidingen tussen macht en oppositie, meerderheid en minderheid, uitbuiters en uitgebuitenen.

Kortom, deze samenlevingen, die we de ‘koude’ samenlevingen zouden kunnen noemen omdat hun interne klimaat dicht bij het historische nulpunt ligt, onderscheiden zich door hun beperkt aantal componenten en hun mechanische wijze van functioneren van de ‘warme’ samenlevingen die, tengevolge van de neolithische revolutie, in verschillende delen van de wereld zijn ontstaan en waarin het onderscheid tussen kasten en klassen voortdurend wordt aangemoedigd en arbeidsvermogen en toekomst biedt.”**[114]**

Een juist commentaar hierop zou veel plaats vergen, niet alleen vanwege de weerklank die de werken van Lévi-Strauss hebben gehad op het terrein van de sociale wetenschappen, maar vooral vanwege hun methodologische implicaties ten opzichte van vele reeds aangeroerde thema's (bv. de relatie tussen structurele antropologie en geschiedenis). Al behouden wij ons voor enkele van deze thema's ook in het laatste hoofdstuk indirect weer op te nemen, we beperken ons er voorlopig toe de achterstand te registreren die de geografische literatuur vertoont met betrekking tot deze problemen.

In de bij ons nog gebruikte handboeken over algemene geografie vinden we een oud onderscheid terug (dat afkomstig is van een Franse geograaf uit het begin van deze eeuw, J. Brunhes) tussen destructieve en productieve economie. Onder *destructieve economie* verstaat men de primitieve economie, d.w.z. die van de “primitieve bevolkingsgroepen of natuurlijke volkeren”, waarin “de mens zich volstrekt niet bekommerde om het reproduceren of vervangen van hetgeen hij consumeert en waar elke continuïteit in de productie ontbreekt. Sterker nog, vaak worden de rijkdommen volledig uitgeput.” Onder *productieve, ‘conserverende’ economie*, die kenmerkend is voor de “beschaafde volkeren”, verstaat men die economie die “erop gericht is de plantaardige en dierlijke rijkdommen te benutten zonder ze schade te berokkenen en waarin zelfs vaak dit erfgoed waarover men beschikt wordt uitgebreid met behulp van de talrijke mogelijkheden op het gebied van landbouw, bosbouw, veeteelt (...).”**[115]** Nog afgezien van de tamelijk tegenstrijdige betekenis van een uitdrukking als “niet-productieve economie” (aangezien elke economie productief is, al beperkt het zich maar tot het oogsten) en afgezien van het onkritische onderscheid (dat geen problemen schijnt op te leveren) tussen ‘primitief’ en ‘beschaafd’, is het meest opvallende in deze omschrijving de volstreekte algemeenheid, die weer dienstbaar blijkt te zijn aan een nauwkeurig omschreven ideologie: heel de economische geschiedenis – van de ontbinding van de primitieve gemeenschap tot aan het imperialisme – plaatsen in het teken van

een productie die de natuurlijke rijkdommen niet alleen ‘productief’ maakt maar deze ook beschermt. Deze ideologische grondslagen in aanmerking genomen begrijpt men waarom er uit deze levenloze stam van de Italiaanse geografie geen levendige en serieuze belangstelling is ontsproten voor datgene wat men tegenwoordig het ecologische vraagstuk noemt. Klaarblijkelijk bestaan er voor de geograaf geen ecologische of territoriale tegenstrijdigheden, noch voor het verleden noch voor het heden. Alles, behalve het grijze verleden van de mensheid, ontbindt zich in de nacht van de ‘beschermende economie’. De geografen – en al degenen die zich met het onderscheiden van dit soort verschillen tevreden stellen – vervallen dus in de fout de primitieve maatschappijen te idealiseren, een fout die tegengesteld is aan de fout die Lévi-Strauss maakt in de geciteerde passage. In dit geval is het niet moeilijk te begrijpen dat een dergelijk resultaat het gevolg is van een wetenschappelijke methode die, als zij er al in slaagt enkele verschillen te onderscheiden tussen de ‘koude’ of primitieve en de ‘warme’ of voormoderne en moderne samenlevingen (dit begrip omvat nl. de meest uiteenlopende maatschappijvormen, van de neolithische tot aan de kapitalistische samenlevingen), niet in staat blijkt te zijn de transformatie aan te geven, d.w.z. de overgang van de ene maatschappijvorm naar de andere.

Deze methode wordt, zoals reeds is opgemerkt, geconcretiseerd in een “vlak en onbeweeglijk structuralisme”, d.w.z. een structuralisme dat niet in staat is “de relaties tussen de verschillende niveaus “van een bepaalde maatschappij te zien” in termen van efficiëntie, bepaaldheid en wisselwerking, zodat deze maatschappij “op haar verschillende niveaus verschijnt als een systeem van spiegels die elkaar hun meer of minder verwrongen beeld weerkaatsen.” [116] Wij beperken ons in dit verband tot het geven van één enkel voorbeeld: Marx benadrukt, zoals we hebben gezien, de rol van de demografie bij de ontbinding van de oorspronkelijke gemeenschap. Lévi-Strauss benadrukt, wanneer hij hetzelfde probleem aanpakt, het vermogen waarover het systeem beschikt om zich aan te passen en in stand te blijven en hij leidt hieruit een algemene wet af die geldt voor alle modellen van primitieve samenlevingen: “de demografische veranderingen kunnen de structuur breken, maar wanneer de oriëntatie van de structuur deze schok op kan vangen kan zij daarmee bij iedere omwenteling over meer middelen komen te beschikken om weer een nieuw systeem te vormen, dat wel niet identiek hoeft te zijn met het vorige, maar toch formeel tot hetzelfde type kan behoren.” [117]

Tenslotte dit, de structuralisten à la Lévi-Strauss, die het bestaan van een wisselwerking en van een hiërarchie tussen de verschillende onderdelen van een maatschappelijk bepaalde realiteit niet erkennen, kunnen dan onmogelijk nog vanuit deze positie de transformatie, de overgang van de ene maatschappijvorm naar de andere, het historische proces zelf, volledig verklaren. Daarom blijken de recente herontdekking van Morgan en de inbreng van het marxisme bijzonder nuttig te zijn voor de wetenschappelijke ontwikkeling van de economische antropologie. Zo is van Morgan gezegd dat hij met “transformerend taalgebruik” (dat misleidend is voor de lezer van nu, die weigert concessies te doen aan het 18e-eeuwse positivisme) probeert begrippen te omschrijven die hem op die wegen brengen “die tot nu toe zijn afgelegd door de sociale antropologie en tevens die welke zij nog niet waagt te bewandelen.” De relatie met het marxisme is dan ook niet meer toevallig: zoals Engels schreef, vindt men in de *Ancient Society* van Morgan “de materialistische opvatting over de geschiedenis terug, die 40 jaar eerder door Marx was ontdekt.”

Van de prekapitalistische vormen tot de feodale maatschappij als overgangsvorm naar het kapitalisme (de oorspronkelijke accumulatie)

Men vindt bij Marx een aantal overwegingen en historische hypothesen over het ontbindingsproces van de prekapitalistische vormen.

We zullen ze hier slechts behandelen in de schematische vorm van een lijst factoren: bevolkingstoename, migratie, oorlogen, veroveringen, ontwikkeling van de slavernij, concentratie van de particuliere grondeigendom, ruil, monetaire verhoudingen enz. Ook blijven we niet stilstaan bij de rol die Marx toeschrijft aan de *slavernij* als maatschappelijke verhouding die, aangezien zij beschouwd wordt als een factor bij de ontbinding van de prekapitalistische vormen, niet de vorm aanneemt van een autonome *productiewijze* maar van een *secundaire maatschappijvorm*, hetgeen “een noodzakelijk resultaat en gevolg is van de eigendom die gebaseerd is op de gemeenschap en op de arbeid binnen die gemeenschap”, ook wanneer de slavernij “de oorspronkelijke vormen van alle gemeenschappen vervalst en wijzigt en er zelfs de basis van wordt.” Met andere woorden, beide maatschappelijke verhoudingen vallen weer onder de algemene “formule van de toe-eigening van de productie-instrumenten”, een formule die kenmerkend is voor de primitieve gemeenschap maar wijzigingen heeft ondergaan aangezien, behalve de anorganische natuur, ook de arbeid zelf wordt gerangschikt onder de *objectieve productievoorwaarden*.**[118]**

Afgezien van de verschillende historische bijzonderheden lijkt er geen twijfel over te bestaan dat de drie reeds behandelde fundamentele prekapitalistische vormen een dialectiek vertonen die leidt tot een overeenkomstige *feodale maatschappijvorm* – weliswaar met plaatselijke verschillen – zoals kortgeleden ook door W. Kula is erkend: “het feodalisme is in zekere zin een universeel feit. Alle maatschappijen die het stadium van de primitieve gemeenschap hebben verlaten, vertonen op een of andere manier feodale karaktertrekken.” Een evolutie in de richting van feodale maatschappijtypen vindt ook plaats binnen de oosterse vorm, die door Marx wordt omschreven als de taaiste in het bewaren van de kern van de gemeenschapsrelaties, omdat hier “de enkeling niet autonoom wordt ten opzichte van de gemeenschap (zoals reeds ten dele het geval is binnen de Romeinse en Germaanse vorm), de productiesfeer zelfvoorzienend is, de landbouw is verbonden met de manufactuur enz.” Sterker nog, juist in de oosterse vorm komt eigenlijk “voor de eerste keer – volgens Marx – het “dominium” van de heer in de oorspronkelijke betekenis voor” (zoals later het geval zal zijn in de Slavische en Roemeense gemeenschappen enz.).**[119]**

Het is opnieuw Marx die, in *Het Kapitaal*, over Japan zegt: “met zijn zuiver feodale organisatie van het grondeigendom en met zijn ontwikkeld systeem van kleine boeren, levert dit land ons een veel getrouwer beeld van de Europese middeleeuwen dan al onze meestal door burgerlijke vooroordelen beheerste geschiedenisboeken.”**[120]** Om het feodalisme vanuit marxistisch oogpunt te karakteriseren kan men uitgaan van de definitie van W. Kula: “een, voornamelijk agrarisch, corporatief sociaaleconomisch systeem dat wordt gekenmerkt door een laag niveau van de productiekrachten en van de commercialisering, waarin de basis-productie-eenheid wordt gevormd door een grootgrondeigendom met daaromheen kleine, economisch en juridisch horige boerenbedrijven die verschillende arbeidsprestaties moeten leveren en onderworpen zijn aan de macht van de grondeigenaar.”**[121]**

In het algemeen valt de feodale maatschappij, op grond van haar agrarische karakter en het domineren van de grondeigendom nog onder al die maatschappijvormen waarin “de relatie met de natuur” overheersend is en waarin “de natuurlijke eenheid tussen de arbeid en zijn materiële voorwaarden” tot stand komt. Wat zojuist gezegd is over slavernij – “formule van toe-eigening van de productie-instrumenten” die kenmerkend is voor de primitieve gemeenschap –, geldt ook voor de lijfeigenschap.

“In de verhoudingen van de slavernij en de lijfeigenschap is een dergelijke scheiding (tussen producent en productievoorwaarden) er niet. Daar wordt een deel van de maatschappij zelf door het andere deel behandeld als een puur *anorganische en natuurlijke* voorwaarde voor zijn eigen reproductie. De slaaf staat in geen enkele relatie tot de objectieve voorwaarden voor zijn arbeid; veeleer wordt de *arbeid* zelf, zowel in de vorm van de slaaf als in die van de lijfeigene, *als een anorganische voorwaarde* van de productie op één lijn geplaatst met de andere natuurlijke wezens, naast het vee, of als een aanhangsel van de aarde.” [122]

Maar hoewel deze maatschappelijke verhoudingen van de slavernij en vooral die tussen meester-knecht geen scheiding tussen producent en productievoorwaarden veroorzaken (en dus binnen het kader van de prekapitalistische vormen blijven), hetgeen een noodzakelijke voorwaarde is voor het ontstaan van de kapitalistische verhoudingen, “vormen zij toch het noodzakelijke gismiddel voor de ontwikkeling en de ondergang van alle oorspronkelijke eigendomsverhoudingen en productieverhoudingen, zoals zij ook hun beperktheid uitdrukken.” [123] Dit “noodzakelijk gismiddel voor de ontwikkeling” ligt, mijns inziens, in het feit dat deze verhoudingen, door het invoeren van een min of meer uitgebreid monopolie van de productiemiddelen in handen van een bepaalde klasse (grondeigenaren, slavenhouders, feodale heren), de klassenstrijd in de geschiedenis inluiden, d.w.z. een dialectiek die verschilt van die welke kenmerkend is voor de primitieve gemeenschap. Daarom ziet Marx de voortzetting hiervan binnen de kapitalistische samenleving: “natuurlijk worden zij (d.w.z. de meester-knecht verhoudingen) – in bemiddelde vorm – gereproduceerd in het kapitaal en vormen zodoende zowel het gismiddel voor zijn ontbinding als de symbolen van zijn beperktheid.” [124]

In verband hiermee mogen we niet over het hoofd zien dat de feodale maatschappij de enige prekapitalistische maatschappijvorm is die, op spontane wijze, d.w.z. onafhankelijk van een reeds bestaand kapitalisme, de moderne, burgerlijke of kapitalistische maatschappij tot volledige ontwikkeling heeft gebracht. Maar we moeten deze maatschappijvorm ook bekijken vanuit de voorwaarden waaronder de eeuwenoude structuren van de zgn. “natuurlijke” maatschappijen zijn overwonnen. Op deze manier heeft men hier het accent willen leggen op de feodale maatschappij als “overgangsvorm”. Marx geeft overigens geen op zichzelf staande definitie van de feodale productiewijze (over het bestaan ervan binnen het denken van Marx kan men dezelfde twijfel koesteren als die al is uitgesproken ten aanzien van de zogenaamde productiewijze gebaseerd op slavernij), die hij veeleer ziet in nauwe samenhang met de oorspronkelijke accumulatie en dus met het historische ontstaan van de kapitalistische verhoudingen:

“De economische structuur van de kapitalistische maatschappij is voortgekomen uit de economische structuur van de feodale maatschappij. De ontbinding van de ene heeft de elementen voor de andere vrijgemaakt. De directe producent, de arbeider, kon pas dan over zijn persoon beschikken als hij niet langer gebonden was aan de grond en niet langer de lijfeigene of horige was van een ander. Om de vrije verkoper van arbeidskracht te worden, die zijn waar overal brengt waar er een markt voor is, moest hij verder nog bevrijd zijn van de heerschappij van de gilden.” [125]

Op dit punt aangekomen kunnen wij het vraagstuk van de *oorspronkelijke accumulatie* en van

de voorwaarden voor, of de historische aanzetten tot de overgang van de prekapitalistische vormen naar de kapitalistische maatschappij niet langer uitstellen. Dit vraagstuk heeft niet alleen een paar jaar geleden het centrale punt gevormd van een bekend internationaal debat tussen marxistische economen (M. Dobb, P. Sweezy, enz.), maar vormde in Italië ook de basis van een confrontatie tussen historici van de Italiaanse industrialisatie die, zoals men weet, is begonnen met de kritiek die een liberaal historicus heeft geleverd op Gramsci's stellingen over de Renaissance. Over het algemeen hebben deze debatten weinig vruchten afgeworpen: men was niet alleen vaak onduidelijk over de concrete historische processen van de overgang van het feodalisme naar het kapitalisme, maar verloor ook vaak de algemene betekenis van het proces uit het oog, een betekenis die ook Marx duidelijk naar voren bracht toen hij schreef dat:

“Het proces, waardoor de kapitaalverhouding tot stand wordt gebracht, kan dus niets anders zijn dan het proces van scheiding tussen de arbeider en het bezit van zijn arbeidsvoorwaarden, een proces dat enerzijds de maatschappelijke bestaans- en productiemiddelen in kapitaal omzet, anderzijds de directe producenten verandert in loonarbeiders. De zogenaamde oorspronkelijke accumulatie is dus niets anders dan het historische scheidingsproces tussen producent en productiemiddel. Dit proces schijnt ‘oorspronkelijk’ te zijn, omdat het de voorgeschiedenis vormt van het kapitaal en van de daarbij behorende productiewijze.”**[126]**

Marx heeft dit probleem vanuit verschillende oogpunten aangepakt, ook met betrekking tot de antieke vorm. In de “Formen” nl. zegt hij, na te hebben vastgesteld dat “de kapitaalvorming niet voortkomt uit de grondeigendom (...) en evenmin uit de gilde (...) maar uit het koopmans- en woekervermogen: “*Maar louter het bestaan van het geldvermogen en zelfs het verkrijgen, door dit vermogen, van een soort suprematie is er geenszins voldoende voor, dat deze ontbinding leidt tot kapitaal. Anders zouden het oude Rome, Byzantium enz. hun geschiedenis hebben beëindigd met vrije arbeid en kapitaal of zouden veeleer een nieuwe geschiedenis zijn begonnen. Ook daar ging de ontbinding van de oude eigendomsverhoudingen gepaard met de ontwikkeling van het geldvermogen, van de handel enz. Maar deze ontbinding leidde in feite, in plaats van tot ontwikkeling van de industrie, tot de heerschappij van het platteland over de stad.*”**[127]** In deze analyse is een opvatting over de oorspronkelijke accumulatie vervat die wij willen onderstrepen aangezien zij gewoonlijk over het hoofd wordt gezien (bv. door invloedrijke onderzoekers van de industrialisatie, zoals A. Gerschenkron):

“*De oorspronkelijke vorming van het kapitaal verloopt niet zodanig, dat het kapitaal – zoals dat dan voorgesteld wordt – bestaansmiddelen, arbeidsinstrumenten en grondstoffen, (...) heeft opeengehoopt. Het is niet zo, dat het kapitaal de objectieve voorwaarden van de arbeid schept, maar zijn oorspronkelijke vorming geschiedt eenvoudig doordat de als geldvermogen bestaande waarde door het historische proces van de ontbinding van de oude productiewijze in staat gesteld wordt enerzijds de objectieve voorwaarden van de arbeid te kopen, anderzijds de levende arbeid zelf van de vrij geworden arbeiders te ruilen tegen geld. Al deze elementen zijn voorhanden; hun scheiding is zelf een historisch proces, een ontbindingsproces, en het is dit proces dat het geld in staat stelt in kapitaal te veranderen. Het geld zelf is slechts in zoverre in dit gebeuren actief, dat het als een uiterst krachtig werkend scheidingsmiddel in dit proces ingrijpt en voor zover het meewerkt tot het voortbrengen van vrije arbeiders, die zijn beroofd en ontbloot van hun objectieve voorwaarden. Maar zeker niet doordat het voor de arbeiders de objectieve voorwaarden van hun bestaan schept, doch doordat het hun scheiding van die voorwaarden – hun verstoken zijn van eigendom – helpt bespoedigen (...) Aan het kapitaal is niets anders eigen dan de vereniging van de massa van handen en instrumenten, die het aantreft. Het agglomereert hen onder zijn heerschappij. Daaruit bestaat zijn werkelijke accumulatie: het accumuleren op bepaalde punten van arbeiders met hun instrumenten.*”**[128]**

Hier springen reeds duidelijk de kenmerken van de territoriale concentratie van de kapitalistische accumulatie in het oog, waarop wij verderop nog zullen terugkomen. Voorlopig willen we, nadat we de grenzen van het begrip oorspronkelijke accumulatie hebben

verduidelijkt, er nog eens aan herinneren dat Marx, weliswaar en passant, het vraagstuk van de historische voorwaarden voor de overgang naar het kapitalisme ook heeft aangepakt met betrekking tot het Italië van de middeleeuwen, waar de mogelijkheden voor een oorspronkelijke accumulatie reeds aanwezig waren, niet alleen op grond van het bestaan van geldvermogen maar ook omdat men kon beschikken over vrije arbeiders:

“In Italië, waar de kapitalistische productie het eerst tot ontwikkeling kwam, vindt ook het eerste de liquidatie plaats van de verhoudingen van de lijfeigenschap. De lijfeigene wordt hier geëmancipeerd voordat hij door verjaring enig recht op de grond heeft kunnen verwerven. Zijn emancipatie maakt hem dus direct tot een vogelvrije proletariër, die bovendien in de meestal uit de Romeinse tijd stammende steden de nieuwe heren kant en klaar aanwezig vindt. Toen, sinds het einde van de vijftiende eeuw de revolutie op de wereldmarkt de suprematie van de handel van Noord-Italië vernietigde, ontstond er een beweging in tegengestelde richting. De arbeiders uit de steden werden in grote massa's naar het platteland verdreven en veroorzaakten daar een ongekennde bloei in de, volgens de methode van de tuinbouw bedreven, kleine landbouw.”**[129]**

Het is niet aan de orde na te gaan in hoeverre deze historische interpretatie vandaag de dag nog gefundeerd blijkt te zijn. Voor ons is het op het ogenblik van belang er de nadruk op te leggen dat de geschiedenis van de oorspronkelijke accumulatie tot uitdrukking komt in enorme veranderingen in de territoriale structuren en in het bijzonder in de relatie stad-platteland – veranderingen waarin die scheiding, zoals we eerder al aangaven, tussen de producent en zijn productievoorzwaarden tot uiting komt – en dat de kapitalistische accumulatie deze processen alleen accentueert en ze, om het zo maar eens te zeggen, tot de uiterste consequentie voert.

Deze processen zijn door Marx beschreven op grond van de geschiedenis van de ontwikkeling van het kapitalisme in Engeland, waar deze verschijnselen zich in *klassieke vorm* voordeden, d.w.z. gezuiverd van de tussenkomst van het nationale kapitalisme in andere landen. In het bekende hoofdstuk 24 uit *Het Kapitaal* laat Marx zien op welke manieren het proces van de “zogenaamde oorspronkelijke accumulatie” verloopt, waarbij hij de nadruk legt op het gewelddadige karakter en hieruit een algemene conclusie trekt: “het geweld is de vroedvrouw van iedere samenleving die zwanger is van een nieuwe samenleving. Het geweld zelf is een economische macht” (een principe dat op methodologisch vlak ook het overwinnen van elk kunstmatig onderscheid tussen een structurele geschiedenis en een “histoire événementielle” betekent).

De onteigening van de plattelandsbevolking die van haar grond verdreven werd vormt “de basis van het gehele proces”: een groots verschijnsel waarbij de mens gescheiden wordt van de natuur, de producent van zijn werkplaats en dat als volgt tot stand komt: opheffing van de feodale horigheden, beroving van de gemeenschappelijke eigendom, frauduleuze vervreemding van de grond van de Staat, beroving van de kerkelijke goederen, wederrechtelijke verandering van de feodale eigendom en die van de clans in particuliere eigendom. Door tussenkomst van de Staat (wetten op de landloperij, op de armoede enz.) veranderen de aldus ontstane vogelvrije, voor een groot deel van het platteland verdreven, proletariërs in loonarbeiders.

Nu de mechanismen van het ontstaan van het proletariaat bekend zijn gaat het erom na te gaan “waar de kapitalisten vandaan komen.” Op het platteland ontwikkelt zich, via een langzaam, eeuwen durend proces, een klasse van kapitalistische pachters die ontstaat uit de boerenstand, tengevolge van de landbouwrevolutie in de 16e eeuw (en vooral tengevolge van de voortdurende verhoging van de graan-, vlees- en wolprijzen). Op het platteland zijn de gevolgen van deze landbouwrevolutie niet uitgebleven: aangezien het “een omwenteling is in de verhoudingen van

de grondeigendom die gepaard gaat met een perfectionering van de bebouwingsmethodes, een grotere coöperatie, een grotere concentratie van de productiemiddelen enz.”, heeft zij ook duidelijke repercussies op de industrie, vooral omdat zij de binnenlandse markt creëert of uitbreidt (door bij te dragen aan de bevrijding van zowel de arbeidskrachten als de bestaans- en arbeidsmiddelen) en een crisis veroorzaakt in de plattelandsindustrie als nevenbedrijf.

In deze omstandigheden kan de *industriële kapitalist* ontstaan, wiens genesis niet te vergelijken is met de geleidelijke wordingsgeschiedenis van de kapitalistische pachter. Dat wil zeggen zijn ontstaan heeft niet plaatsgevonden via een langzame evolutie waarbij de gildemeesters of de kleine zelfstandige ambachtlieden (ook de loonarbeiders) veranderden in kapitalisten, maar moet vooral in verband worden gebracht met het ontstaan van de wereldmarkt die was gecreëerd tengevolge van de grote geografische ontdekkingen van de 15e eeuw en dus vooral met het handelskapitaal. De momenten die verbonden zijn met deze tweede “revolutionaire” weg (zoals Marx zelf hem definieert) naar het kapitalisme zijn: het koloniale stelsel, het systeem van de staatsschulden, het moderne belastingstelsel en het moderne protectiestelsel.

We moeten alle problemen aangaande de toepasbaarheid van dit model van oorspronkelijke accumulatie – uitgewerkt op grond van de Engelse ervaring – op andere landen ter zijde laten. Wij hebben al op dit probleem gewezen in verband met de Russische weg naar het kapitalisme en hebben toen kunnen constateren dat Marx afkerig was van het construeren van historische modellen die aan alle landen en alle historische en geografische omstandigheden moeten worden opgelegd. Het lijkt ons op het ogenblik belangrijker stil te blijven staan bij de territoriale aspecten van de oorspronkelijke accumulatie.

Wanneer wij, zoals we hebben gedaan, de oorspronkelijke accumulatie zien als de geschiedenis van de ontbinding van de productieverhoudingen die kenmerkend zijn voor de natuurlijke of prekapitalistische samenlevingen, aangezien alleen deze ontbinding de voor de kapitalistische verhoudingen noodzakelijke historische voorwaarden voorbereidt, dan moet deze geschiedenis in het algemeen gekenschetst worden als het omverwerpen van de oude relaties tussen mens en milieu, stad en platteland, oftewel als het omverwerpen van de relaties tussen landbouw en industrie, grondeigendom en handels- en industrie“kapitaal”, relaties die de basis vormen van de economische structuren van de prekapitalistische samenlevingen.

We komen nu even terug op de reconstructie die we, ook met betrekking tot de territoriale structuren, in het vorige hoofdstuk hebben gegeven van de drie fundamentele prekapitalistische vormen en we bekijken nu meer van dichtbij de rol van de stad en van de scheiding en de tegenstelling tussen stad en platteland met betrekking tot de historische voorwaarden voor en aanzetten tot de oorspronkelijke accumulatie. Om deze rol te kunnen begrijpen moeten we, terwijl we opnieuw Marx' methode volgen, allereerst weten wat *in het algemeen* de maatschappelijke betekenis is van de relatie stad-platteland. Marx bekritiseert Proudhon die, op grond van een hegeliaanse dialectische geschiedenis die “zich hoog verheft boven ruimte en tijd”, in deze scheiding tussen stad en platteland een eeuwige historische wet zag: “de heer Proudhon heeft zo weinig begrepen van het vraagstuk van de arbeidsdeling dat hij de scheiding tussen stad en platteland, die bv. in Duitsland tussen de 11e en 12e eeuw tot stand kwam, zelfs nooit noemt. Zodoende wordt deze scheiding voor de heer Proudhon, die noch de oorsprong noch de ontwikkeling ervan kent, een eeuwige wet. In heel zijn boek schrijft hij over deze vorming van een bijzondere productiewijze als zou deze tot het einde der tijden voortduren.”**[130]**

Wat Marx betreft kan men zeggen dat “de hele economische geschiedenis van de maatschappij wordt samengevat in de beweging van deze tegenstelling”, dat wil zeggen van de scheiding tussen stad en platteland, alleen voor zover deze zich plaatst “aan de basis van elke ontwikkelde en door de warenruil bemiddelde arbeidsdeling.”**[131]** Binnen deze grenzen kunnen we stellen dat ook voor Marx de relatie stad-platteland aan de ene kant lijkt op het richtsnoer waarvan Cattaneo zich bedient om “de dertig eeuwen Italiaanse geschiedenis terug te brengen tot een duidelijke en blijvende uiteenzetting” zonder te verdwalen “in de doolhof van de veroveringen, schermutselingen, burgeroorlogen en het voortdurend opnieuw stichten en uiteenvallen van de staten” (een principe van die “histoire raisonnée” die ook Cattaneo aanhangt). Aan de andere kant ziet Marx deze relatie in verband met de verschillende productiewijzen die elkaar in de geschiedenis zijn opgevolgd, aangezien zij samenhangt met de arbeidsdeling en de ruil.

Daarom maakt Marx onderscheid tussen de arbeidsdeling *in de manufactuur* en die *in de maatschappij*, waarbij hij opmerkt dat de materiële voorwaarde voor de eerste de coöperatie is, oftewel de ruimtelijke concentratie van verschillende soorten arbeid, terwijl de materiële voorwaarde voor de tweede de grootte van de bevolking en haar dichtheid is, een bevolkingsdichtheid die, zoals Marx preciseert, niet alleen gezien moet worden in relatie tot de *ruimte-uitgestrektheid*, maar ook tot de *ruimte-beweging*:

“Evenals voor de arbeidsdeling binnen de manufactuur een bepaald aantal gelijktijdig te werk gestelde arbeiders de materiële voorwaarde vormt, op dezelfde wijze is voor de arbeidsdeling binnen de maatschappij de grootte van de bevolking en haar dichtheid (welke hier in de plaats treedt van de opeenhoping in dezelfde werkplaats) een materiële voorwaarde. Deze dichtheid is echter relatief. Een betrekkelijk spaarzaam bevolkt land met ontwikkelde communicatiemiddelen bezit een dichtere bevolking dan een meer bevolkt land met onontwikkelde communicatiemiddelen; zo zijn bijvoorbeeld de noordelijke staten van de Amerikaanse Unie dichter bevolkt dan India.”**[132]**

De twee soorten arbeidsdeling vertonen een wisselwerking binnen de productiewijze (of binnen elke sociaaleconomische formatie) en de geografische relatie impliceert de maatschappelijke relatie en omgekeerd:

“Aangezien warenproductie en warencirculatie de algemene voorwaarden zijn voor de kapitalistische productiewijze, vereist de arbeidsdeling in de manufactuur een reeds in zekere mate tot ontwikkeling gekomen arbeidsdeling binnen de maatschappij. Omgekeerd ontwikkelt en verveelvoudigt de arbeidsdeling in de manufactuur op haar beurt deze maatschappelijke arbeidsdeling.(...)”

De *territoriale arbeidsdeling*, die bepaalde productietakken bindt aan bepaalde delen van een land, krijgt een nieuwe stoot door het manufactuurstelsel, dat alle specialiteiten uitbuit. Voor de maatschappelijke arbeidsdeling wordt in de manufactuurperiode rijk materiaal geleverd door de vergroting van de wereldmarkt en door het koloniale stelsel, welke beide behoren tot haar algemene bestaansvoorwaarden. Het is hier niet de plaats om verder aan te tonen hoe deze arbeidsdeling behalve op het economische vlak ook in de rest van de maatschappij doordringt.”**[133]**

Op grond van deze historische voorwaarden voor de op de ruil gebaseerde productie, begrijpt men dat beide tendensen van de arbeidsdeling, omdat zij op twee verschillende ruimtelijke niveaus hetzelfde proces van arbeidsconcentratie tot uitdrukking brengen, leiden tot de enorme groei van de steden die kenmerkend is voor de ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze, en tot een grotere onevenwichtigheid in de relatie stad-platteland (waarop we verderop terug zullen komen).

Men moet echter een historisch onderscheid maken tussen deze twee tendensen omdat, terwijl

“de arbeidsdeling binnen een maatschappij in haar geheel (...) een onderdeel vormt van de onderling sterk verschillende economische formaties van de maatschappij”, – daarom kunnen we spreken over de scheiding stad-platteland als over een gemeenschappelijke karaktertrek van heel de economische geschiedenis – is de arbeidsdeling in de manufactuur een specifieke creatie van de kapitalistische productiewijze.” Niet alleen, maar ook op het niveau van de maatschappelijke arbeidsdeling zijn er specifieke verschillen aan te wijzen die kenmerkend zijn voor de verschillende productiewijzen. Zo zoekt Marx bv. de reden voor het gebrek aan stedelijke dynamiek binnen de Aziatische vorm (en dus “de sleutel tot het geheim van de onveranderlijkheid van de Aziatische samenlevingen”, in een perspectief dat volledig in overeenstemming is met de rol die Marx bij de vorming van de kapitalistische productiewijze toeschrijft aan de markt en aan het handelskapitaal) in een maatschappelijke arbeidsdeling die niet bemiddeld is door de warenruil.

Deze elementen, die we hebben verzameld in *Het Kapitaal*, putten de thematische rijkdom van het vraagstuk van de relatie stad-platteland zeker niet uit. We vinden dit probleem, dat nooit het onderwerp is geworden van een systematische behandeling, steeds in Marx’ onderzoek terug, van zijn jeugdwerken tot aan de werken die hij op latere leeftijd heeft geschreven (bv. van “De Duitse ideologie” tot aan de late beschouwingen over de agrarische gemeenschap). Wij beperken ons daarom tot een schematisch overzicht van de voornaamste aspecten en momenten van de relatie stad-platteland binnen de geschiedenis van de oorspronkelijke accumulatie.

1) Het geldvermogen dat, in bepaalde (reeds genoemde) historische omstandigheden kan veranderen in kapitaal heeft vooral twee bronnen: a) de woeker, die voornamelijk gedreven wordt ten aanzien van de grondeigendom; b) de handelswinsten. Dit geldvermogen heeft een grotendeels stedelijke oorsprong en impliceert reeds een relatie waarin de stad het platteland uitbuit.

2) De vorming van een arbeidsmarkt en van de bestaansmiddelen en arbeidsmaterialen (die, zoals ons al bekend is, tot stand komt via het onteigenen van de onafhankelijke producent) wordt ten dele bepaald, en vooral versneld, door de ontwikkeling van het geldvermogen zelf, door het optreden van de koopmansstand die zich heeft ontwikkeld “in de poriën van de prekapitalistische samenlevingen.” Deze poriën worden over het algemeen gevormd door de steden. Via dit optreden krijgt de stad dus een grotere invloed op het platteland, zowel op de grondeigenaren (die er door de markt toe worden aangespoord de feodale horigheden op te heffen, druk uit te oefenen op de boeren teneinde hen een grotere meerproductie af te persen enz.), alsook op de ontwikkeling van de agrarische productiekrachten: “een meer ontwikkelde landbouw is ten dele het gevolg van een grotere afzet van de landbouwproducten in de steden.”

3) De vorming van de noodzakelijke arbeidscapaciteit en van de productie-instrumenten, die kunnen worden ingezet in de opkomende kapitalistische productie, komt, behalve in de plattelandindustrieën en de industrieën die, om onderwerping aan de gildewetten te vermijden, naar het platteland zijn verhuisd, vooral tot stand in de steden (gilden, manufacturen). Deze vorming moet, net als de agrarische productiekrachten, behalve als iets bestaands dat de kapitalist zich kan toe-eigenen ook worden gezien als een ontwikkeling die, vooral in de steden, in strijd komt met de oude productieverhoudingen.

4) Bij de eerste historische vormen waarin kapitaal en loonarbeid, aanvankelijk sporadisch, op het toneel verschijnen gaat het vooral om de steden. De vormen van kapitalistische

grondeigendom – de kapitalistische pachters enz. – zijn vooral belangrijk als hefboven van de oorspronkelijke accumulatie, dat wil zeggen voor het vrijmaken van arbeidskracht, en niet als territoriale basis van de verbreiding van de kapitalistische verhoudingen. Het is dan ook duidelijk dat het kapitaal de landbouw slechts geleidelijk volledig aan zich onderwerpt en dit proces nooit helemaal voltooit, zelfs niet in zijn meest ontwikkelde fase. Ook het feit dat de eerste moderne industrieën op het platteland ontstaan is uiteindelijk een aspect van het proces van onderwerping van het platteland aan de stad. Door het platteland op te nemen in de productie van ruilwaarden onderwerpt het kapitaal geleidelijk heel het territorium aan zich, aan zijn stedelijke centra van macht en accumulatie.

Industriële revolutie en ontstaan van de kapitalistische grondrente

In het voorgaande is de rol van de stad en van het platteland bij de oorspronkelijk accumulatie op een vrij schematische manier uiteengezet. Daarbij werd enigszins voorbijgegaan aan een aantal historische en geografische bijzonderheden en differentiaties. De belangrijkste daarvan zullen we nu alsnog behandelen: de lokalisatie van de manufactuur en van de grootindustrie (in samenhang met de industriële revolutie) en het ontstaan van de kapitalistische grondrente. In de *Grundrisse* geeft Marx toe dat de manufactuur “daar opkomt waar men en masse produceert voor de export, voor de buitenlandse markt, dus op basis van een omvangrijke handel over land en over zee, en wel in de stapelplaatsen van deze handel zoals de Italiaanse steden, Konstantinopel, de Vlaamse, Hollandse en enkele Spaanse steden bv. Barcelona enz. “Maar, meer in het algemeen, merkt hij op dat “de manufactuur zich niet meteen meester maakt van de zogenaamde stedelijke nijverheid, maar van het nevenbedrijf op het platteland, het spinnen en weven, ofwel die werkzaamheden die de minste vakbekwaamheid – die ontwikkeld wordt in de gilde – en ambachtelijke vorming vereisen. Behalve in deze grote stapelplaatsen waar de manufactuur de basis van een buitenlandse markt aantreft (...), richt zij haar eerste vestigingen niet op in de steden, maar op het platteland, in dorpen waar geen gilden bestaan, enz.” Tenslotte: “Het nevenbedrijf van het platteland bevat de brede basis van de manufactuur, terwijl de stedelijke nijverheid een hoge ontwikkeling van de productie verlangt om fabriekmatig te kunnen worden bedreven. Ook productietakken als glasfabrieken, ijzergieterijen, houtzagerijen, enz. die bij voorbaat meer concentratie van arbeidskrachten verlangen met evenzeer concentratie van arbeidsmiddelen enz.”

De voorwaarde voor de ontwikkeling van de manufactuur blijft toch, zowel in de steden als op het platteland (al zijn de steden hier in het voordeel), de ondergang van het feodale stelsel. Daarom is het noodzakelijk dat de, reeds behandelde, historische voorwaarden voor het kapitaal “zich niet alleen plaatselijk maar ook op grote schaal ontwikkelen”: “in de klassieke oudheid, waarin men nooit verder kwam dan het eigenlijke stedelijke ambacht, kon zich nooit een grootindustrie ontwikkelen omdat een eerste voorwaarde hiervoor is: het betrekken van het platteland, in heel zijn uitgestrektheid, in de productie niet van gebruikswaarden, maar van ruilwaarden.” **[134]** Met andere woorden, de noodzakelijke voorwaarden voor de ontwikkeling van in het begin van de manufactuur en later haar verandering in fabriek of grootindustrie, zijn niet verenigbaar met de oude eigendoms- en productieverhoudingen die afstammen van de primitieve gemeenschap, wier ruimtelijke organisatie door Marx beschreven wordt als de eerste fase in de maatschappelijke arbeidsdeling:

“Het materiaal, dat aan deze verdeling (van de arbeid binnen een familie en na verdere ontwikkeling binnen een

stam) onderworpen is, wordt omvangrijker door de uitbreiding van de gemeenschap, de bevolkingstoename en in het bijzonder door het conflict tussen de verschillende stammen en de onderwerping van de ene stam aan de andere. Anderzijds ontstaat, zoals ik hierboven al uiteen zette, de ruil van goederen op de raakpunten van verschillende families, stammen en gemeenschappen, want het zijn niet particuliere personen, maar families, stammen enzovoort, die in het begin van de beschaving zelfstandig tegenover elkaar optreden. Verschillende gemeenschappen treffen in hun natuurlijke omgeving verschillende productiemiddelen en verschillende bestaansmiddelen aan. Daardoor bestaan tussen hun productiewijze, leefwijze en producten onderlinge verschillen. Het is deze natuurlijke verscheidenheid die bij het contact der gemeenschappen de onderlinge ruil van de producten en derhalve de geleidelijke omzetting van producten in waren teweegbrengt. De ruil doet niet het onderscheid der productiesferen ontstaan, maar brengt deze productiesferen met elkaar in betrekking en verandert ze op die manier in min of meer van elkaar afhankelijke takken van een maatschappelijke, collectieve productie. Hier ontstaat de maatschappelijke arbeidsdeling door de ruil tussen oorspronkelijk verschillende, maar van elkaar onafhankelijke productiesferen.”[135]

Hier vinden we het denkbeeld terug dat met het kapitalisme de ruimtelijke organisatie, die is opgebouwd uit onderling onafhankelijke cellen (gezinnen, stammen, gemeenschappen) die echter afhankelijk zijn van de *natuurlijke kaders* (die het verschil in producten bepalen) en *a posteriori* pas verenigd worden door de ruil, overgaat in een ruimtelijke organisatie waarin het de *markt* is die de productiesferen bepaalt en deze *a priori* van elkaar afhankelijk maakt.

Marx beperkt zich niet tot algemene overwegingen en voor wat betreft de manufactuur – dat wil zeggen die nijverheid die kenmerkend is voor de overgangsfase naar het kapitalisme – legt hij de nadruk op haar relatie met het grondgebied wanneer hij schrijft: “de territoriale arbeidsdeling, die specifieke productietakken bindt aan specifieke delen van een land, krijgt een nieuwe impuls door het manufactuurstelsel dat alle (plaatselijke) bijzonderheden uitbuit.” Hij werkt dit thema verder uit door het maken van een onderscheid tussen organische en heterogene manufactuur (deze laatste combineert verschillende werkzaamheden die niet noodzakelijk in dezelfde werkplaats verricht behoeven te worden). Het spreekt vanzelf dat al naar gelang het gaat om de eerste of tweede soort manufactuur – dus óf gebaseerd op ruimtelijke concentratie óf op ruimtelijke versnippering – er sprake zal zijn van verschillende vormen van lokalisatie van de productie en van verschillen in de territoriale arbeidsdeling, ook al vertonen beide soorten manufactuur de tendens het accent te leggen op de interregionale arbeidsdeling.

Het latere historische onderzoek heeft Marx’ opvattingen op dit punt ruimschoots bevestigd. Kula heeft bijvoorbeeld vastgesteld dat wanneer de manufactuur naast of zelfs binnen het feodale stelsel ontstaat, zij geen terrein kan vinden dat gunstig is voor haar ontwikkeling en verandering in grootindustrie. Dit is bijvoorbeeld het geval met de snelle ondergang van de manufacturen die in de 16e eeuw in Polen (en niet alleen in dat land) waren ontstaan binnen de structuur van de grote graanproducerende domeinen van de feodale heren en op hun initiatief. Hetzelfde geldt misschien voor het verval in de ontwikkeling van de Italiaanse manufacturen, dat verband houdt met de stilstand in de oorspronkelijke accumulatie die, volgens Marx, in de 16e en 17e eeuw plaatsvond. Kula heeft op de juiste wijze gepreciseerd dat:

“in de manufactuurfase van de ontwikkeling van de productiekrachten er specifieke wetten inzake de lokalisatie van de productie werkzaam zijn die verschillen van de wetten die het tijdperk van de ambachtelijke productie karakteriseren en nog niet overeenstemmen met die van het industriële kapitalisme. De aanwezigheid en de bereikbaarheid van de grondstoffen (hout, klei, mineralen enz.) zijn van groot belang, evenals de topografische omstandigheden die gunstig zijn voor de bouw van waterkeringen, onmisbaar voor het ontwikkelen van waterkracht die noodzakelijk is om elke nieuwe manufactuur te kunnen laten functioneren.”[136]

Maar om het risico van deterministische interpretaties te vermijden heeft Kula vervolgens “datgene wat we *macrolocatie* zouden kunnen noemen” en waarbij “de economische en maatschappelijke factoren van doorslaggevende betekenis waren” onderscheiden van de *microlocatie* waarvoor “de natuurlijke en technische factoren het belangrijkste waren.” [136]

Wanneer we dus de geografische voorwaarden voor de industriële locatie willen begrijpen, moeten we, zoals altijd, een onderscheid maken tussen de verschillende historische fases. Elke fase heeft haar eigen locatiewet waarin de zuiver geografische factoren – die op *microniveau* werkzaam zijn – allereerst zullen moeten worden bepaald op grond van de technologie die kenmerkend is voor de industriële vestiging. Dit is een aanpak die we ook waar kunnen nemen in de wijze waarop Marx de grootindustrie bestudeert, die niet meer alleen gebaseerd is op een reorganisatie van de arbeidskrachten (coöperatie), maar op de omwenteling in het arbeidsmiddel (machine):

“De manufactuur kon zich noch meester maken van de maatschappelijke productie in haar totale omvang, noch slaagde ze er in die productie diepgaand aan te tasten. Als economisch kunstwerk zetelde ze op de brede basis van het stedelijke ambacht en de landelijke huisindustrie. In een bepaalde fase van haar ontwikkeling kwam haar eigen, enge technische basis in strijd met de door haar zelf opgewekte productiebehoeften.” [137]

Het kernprobleem in de analyse van de industriële revolutie en dus ook van haar geografische voorwaarden ligt juist bij het vaststellen van de betekenis en de definitie van de *machine*. “Volgens wiskundigen en werktuigkundigen is het werktuig een eenvoudige machine en de machine een samengesteld werktuig; (...). Ook zoekt men het onderscheid (...) wel hierin dat bij het werktuig de mens de bewegingkracht levert en bij de machine een van de mens te onderscheiden natuurkracht.” [138] Marx wijst het eerste onderscheid af, aangezien “bezien van economisch standpunt deze verklaring niet deugt, omdat het historisch element ontbreekt” en de tweede definitie wordt door Marx verworpen omdat “volgens deze opvatting een door ossen getrokken ploeg, een machine zou zijn.” Deze definitie houdt dus evenmin rekening met de historische verschillen en maakt het niet mogelijk te komen tot een periodisering van een historische ontwikkeling van de technologie die Marx, zij het dan onder een passend voorbehoud, zich voorneemt te maken (“noch tussen de geologische tijdperken, noch tussen de periodes uit de geschiedenis van de maatschappij vallen abstracte, scherpe scheidlijnen te trekken”). [139] “De industriële revolutie van de 18e eeuw begint niet bij de machine voor de beweging, noch bij de machine voor de overbrenging van de beweging, maar bij de *werktuigmachine of arbeidsmachine*. (...) Deze machine vormt nog steeds het uitgangspunt daartoe, elke keer wanneer een handwerks- of fabrieksbedrijf overgaat in een machinaal bedrijf.” [140] Dat wil zeggen de revolutie komt tot stand in dat “mechanisme dat, na toevoer van de passende beweging met zijn werktuigen dezelfde werkzaamheden verricht die voorheen met soortgelijke werktuigen door de arbeider werden uitgevoerd” en het is niet van essentieel belang of de “drijfkracht uitgaat van mensen of van een andere machine afkomstig is.” Dit wordt aangetoond door het feit dat dit vervangen van de menselijke drijfkracht, niet alleen door natuurkrachten maar ook door machines, ten dele reeds plaatsvindt in het tijdperk van de manufacturen en eveneens door het feit dat in diezelfde tijd de stoommachine, die toen reeds bestond, geen enkele revolutie teweeg heeft gebracht. “Het is veeleer het tegenovergestelde verschijnsel, dat wil zeggen het ontwikkelen van werktuigmachines, geweest dat het noodzakelijk heeft gemaakt de stoommachine te revolutioneren.” [141] De geleidelijke vergroting van de arbeidsmachine en van het aantal werktuigen dat gelijktijdig in beweging is, vereist nl. een steeds sterkere en regelmatigere drijfkracht:

“De waterkracht kan niet naar believen worden vergroot en het gebrek aan water kon niet worden verholpen; soms was er helemaal geen water en, wat vooral belangrijk was, de waterkracht was aan de plaats gevonden. Pas met Watts tweede, zogenaamde dubbele stoommachine kwam de eerste motor, die zelf zijn beweegkracht voortbrengt door verbruik van kolen en water en waarvan de krachten onder de volledige controle van de mens staan, die mobiel is en voor vervoer kan worden gebruikt, die geschikt is voor de stad en niet – zoals het waterrad – slechts voor het platteland, die de concentratie van de productie in de steden mogelijk maakte in plaats van deze – zoals bij het waterrad – over het gehele land te verspreiden en die in zijn technische toepassing universeel is en wat betreft de standplaats betrekkelijk onafhankelijk van lokale omstandigheden.” [142]

De heldere wijze waarop Marx, op technologisch niveau, uit de “industriële revolutie” de geografische consequenties trekt in verband met de locatie, maakt het onnodig om daar nog gedetailleerd op in te gaan. Dit geldt ook voor de elementen die Marx nog introduceert met betrekking tot de verdere perfectionering van het systeem van machines: de “automatische fabricage” en de “fabricage van machines met behulp van machines”, waarmee een revolutie van het arbeidsmiddel gecompleteerd wordt die, technisch en objectief gezien, het coöperatieve karakter en de vermaatschappelijking van het arbeidsproces noodzakelijk maakt. Wel zullen we in het laatste hoofdstuk nog wat uitvoeriger terugkomen op andere territoriale gevolgen van de grootindustrie (en vooral hun negatieve en tegenstrijdige kanten).

Marx brengt naar voren dat het eigen is aan het kapitalisme de technische vernieuwingen geleidelijk over de hele productie uit te breiden en een productiesysteem te scheppen dat, door de vroegere maatschappelijke arbeidsdeling van de verschillende plaatsen en regio's een steeds gecompliceerder en economisch en geografisch uitgebreider systeem van functionele onderlinge afhankelijkheid met zich meebrengt:

“De omwenteling van de productiewijze in de ene tak van industrie brengt de omwenteling in een andere tak met zich mee. Dit geldt in de eerste plaats voor die bedrijfstakken, die weliswaar door de maatschappelijke arbeidsdeling zijn geïsoleerd zodat elk van hen zelfstandig een waar produceert, maar toch als fasen van hetzelfde, gemeenschappelijke proces met elkaar verbonden zijn. (...) De omwenteling van de productiewijze in industrie en landbouw maakte vooral echter ook een revolutie noodzakelijk in de algemene voorwaarden van het maatschappelijk productieproces, in de communicatie- en transportmiddelen. De communicatie- en transportmiddelen van een samenleving, waarvan de *pivot* (spil) – om eens een uitdrukking van Fourier te gebruiken – werd gevormd door de kleine landbouw met de daarbij behorende huisindustrie en het stedelijk handwerk, was volstrekt ontoereikend in de manufactuurperiode met haar grotere maatschappelijke arbeidsverdeling, haar concentratie van arbeidsmiddelen en arbeiders en haar koloniale markten; zij ondergingen dan ook inderdaad een revolutie. Op analoge wijze werden de transport- en communicatiemiddelen uit de manufactuurperiode spoedig een ondraaglijke belemmering voor de grootindustrie met haar koortsachtige productiesnelheid, haar massale productie, haar onophoudelijke verplaatsing van kapitaal en arbeid uit de ene productiesfeer naar de andere en met de door haar tot stand gebrachte wereldwijde samenhang der markten.” [143]

We sluiten dit hoofdstuk af met de belangrijkste elementen die het ontstaan van de kapitalistische grondrente in nauw verband brengen, met de relatie stad-platteland. Zoals ook in het geval van de oorspronkelijke accumulatie behandelt Marx, eveneens in *Het Kapitaal*, het historische ontstaan van de kapitalistische verhoudingen op het platteland pas aan het einde van de afdeling over de rente (*De omzetting van de meerwinst in grondrente*) en wel nadat hij, vanaf het begin, had gepreciseerd dat “de analyse van de grondeigendom in zijn verschillende historische vormen de grenzen van de huidige arbeid overschrijdt.” Dat het hoofdstuk over het ontstaan van de kapitalistische grondrente niet alleen verband houdt met het hoofdstuk over de oorspronkelijke accumulatie maar er, als finaliteit, ook mee in overeenstemming is, wordt ook door Marx stilzwijgend bevestigd in de Inleiding bij het 3e boek:

“In de afdeling over de oorspronkelijke accumulatie hebben we gezien dat deze productiewijze aan de ene kant vooronderstelt dat de directe producent bevrijd wordt van zijn positie als eenvoudig verlengstuk van de bodem (als lijfeigene, horige boer, slaaf, enz.) en aan de andere kant dat de massa van de bevolking van de grond onteigend wordt. Op deze manier is het monopolie van de grondeigendom een historische voorwaarde en blijft deze de constante basis van de kapitalistische productiewijze, zoals trouwens van alle voorafgaande productiewijzen die gebaseerd zijn op de uitbuiting van de massa, in welke vorm dan ook. Maar de vorm waarin de kapitalistische productiewijze in het begin de grondeigendom aantreft is niet met deze productiewijze in overeenstemming. Zij zelf creëert de geschikte vorm door de landbouw te onderwerpen aan het kapitaal. Op deze manier worden ook de feodale grondeigendom, de eigendom van de clan en de kleine eigendom van de boeren die verbonden is met de marktgemeenschap, ondanks de verschillen in hun juridische vormen, veranderd in de economische vorm die in overeenstemming is met deze productiewijze.” [144]

Marx gaat uit van de economische vormen waarin de rente “de gewone vorm van de meerwaarde en de onbetaalde meerarbeid is.” De eigenaar van de productievoorwaarden ontvangt deze meerarbeid in *natura*, d.w.z. in arbeid of producten. Het is duidelijk dat we hier geconfronteerd worden met prekapitalistische economische vormen waarin de landbouw overheerst, de producent slechts *bezitter* is en waarin de natuurlijke economie bestaat (om de rente te betalen is het niet nodig het product op de markt te brengen). Deze vormen verdwijnen met de rente *in geld*, die “in haar verdere ontwikkeling moet leiden tot de verandering van de grond in vrije *eigendom* van de boer – afgezien van alle tussenvormen, zoals bv. die van de kleine pachtboer – of tot de vorm die eigen is aan de kapitalistische productiewijze, tot de rente die betaald wordt door de kapitalistische pachter.”

Met andere woorden en rekening houdend met het sociaalhistorische proces,

“wordt deze omzetting enerzijds gebruikt om – wanneer de algemene productieverhoudingen het overigens mogelijk maken – de oude boerenbezitters geleidelijk te onteigenen en te vervangen door kapitalistische pachters. Anderzijds leidt zij ertoe dat de oude bezitter wordt vrijgekocht van zijn renteplicht en leidt zij tot zijn omzetting in onafhankelijke boer, met alle eigendomsrechten op de grond die hij bebouwt.” [145]

Een van de historische omstandigheden die aan dit proces voorafgaan en ermee gepaard gaan is de differentiatie tussen een klasse van bezitloze dagloners en een klasse van meer welgestelde renteplichtige boeren. Deze laatste vormen “een kweekschool van kapitalistische pachters wier ontwikkeling geconditioneerd wordt door de algemene ontwikkeling van de kapitalistische productie buiten het echte platteland.” De tussenkomst van de stad, de invloed van het handelskapitaal, wordt duidelijk en bepalend:

“Zodra de rente de vorm aanneemt van rente in geld, en de verhouding tussen de boer die de rente betaalt en de grondeigenaar daarmee een contractuele relatie wordt, – een omzetting die alleen mogelijk is wanneer de wereldmarkt, de handel en de manufactuur een zeker ontwikkelingsniveau hebben bereikt – komt noodzakelijkerwijs de verpachting van de grond aan kapitalisten op. Deze kapitalisten waren tot nu toe buiten de grenzen van het platteland gebleven maar verplaatsen nu hun in de stad verdiende kapitaal naar het platteland en de landbouw. Maar ook de reeds ontwikkelde kapitalistische inrichting van de productie, wordt in de landbouw ingevoerd, d.w.z. het scheppen van een product in de vorm van eenvoudige waar en als een eenvoudig middel om zich meerwaarde toe te eigenen. Deze vorm kan alleen een algemene regel worden in die landen die, tijdens de overgang van de feodale productiewijze naar de kapitalistische, de wereldmarkt beheersen.” [146]

Zo is er niet alleen sprake van een verandering in de aard van de rente, waarbij deze van de gewone vorm van de meerwaarde en de meerarbeid overgaat in een “surplus van deze meerarbeid boven het gedeelte dat de kapitalist-uitbouter zich toe-eigent in de vorm van winst” (rente = meerwinst), maar vindt, als basis van deze verandering, “een geleidelijke verandering van de productiewijze” plaats:

“Dit wordt aangetoond door het simpele feit dat de normale manier voor de kapitalistische pachter het produceren van een landbouwproduct als waar is en dat, terwijl vroeger alleen het overschot aan bestaansmiddelen van de directe producent in waar werd omgezet, nu slechts een betrekkelijk klein gedeelte van deze waren voor de kapitalistische pachter direct in bestaansmiddelen verandert. Het is nu niet meer aan de grond maar aan het kapitaal aan wie de landarbeid en zijn productiviteit zich nu zelf heeft onderworpen.” [147]

Deze verandering brengt met zich mee dat de agrarische sector economisch volledig afhankelijk wordt van de niet-agrarische en het platteland van de stad, omdat het quotum dat de kapitalistische pachter afstaat aan de grondeigenaar wordt bepaald op grond van de gemiddelde winst die het kapitaal in de niet-agrarische productiesferen opbrengt en door de niet-agrarische productieprijsen die weer bepaald worden door deze gemiddelde winst:

“De gemiddelde winst en de hierop gebaseerde productieprijs komen buiten de typische plattelandsverhoudingen tot stand, en wel in de sfeer van de stedelijke handel en van de manufactuur. De winst van de renteplichtige boer vormt geen nivellerend element van bovengenoemde winst omdat de boer niet in een *kapitalistische* relatie tot de grondeigenaar staat. Wanneer hij winst maakt, d.w.z. een surplus boven zijn noodzakelijke bestaansmiddelen bereikt, hetzij via de eigen arbeid of door de arbeid van anderen uit te buiten, gebeurt dit buiten de gewone verhoudingen om. Onder verder gelijke omstandigheden bepaalt dan de hoogte van deze winst de rente niet, maar wordt de limiet van de winst daarentegen bepaald door de rente. De hoge winstvoet in de middeleeuwen is niet alleen het gevolg van de lage organische samenstelling van het kapitaal, waarin het in lonen geïnvesteerde variabele kapitaal overheerst. Deze winstvoet is ook het gevolg van het bedrog dat gepleegd werd ten nadele van het platteland, van de toe-eigening van een gedeelte van de rente van de grondeigenaar en van het inkomen van zijn boeren. In de middeleeuwen werd, in alle landen waar het feodalisme niet doorbroken is door een uitzonderlijke ontwikkeling van de steden zoals in Italië, de stad politiek uitgebuit door het platteland. Op economisch terrein werd daarentegen, overal en zonder één enkele uitzondering, het platteland uitgebuit door de stad met haar monopolieprijsen, haar belastingstelsel, haar gildewezen, haar handelsfraude en haar woeker.” [148]

Deze invloed van de stad op het platteland wordt nog geaccentueerd – het is nuttig hier nog eens op te wijzen – doordat de rente in producten werd omgezet in de rente in geld en wel wanneer:

“de gekapitaliseerde rente, de prijs van de grond en ook de overdraagbaarheid en de overdracht ervan essentiële elementen worden, en dientengevolge niet alleen de voorheen renteplichtige boer kan veranderen in onafhankelijk eigenaar, maar ook stadsmensen en andere personen met geld grond kunnen aankopen om deze aan boeren of kapitalisten te verpachten en zo de rente innen in de vorm van interest van hun op deze wijze geïnvesteerde kapitaal. Ook deze omstandigheid bevordert dus een omwenteling in de vroegere exploitatiemethode, in de verhoudingen tussen de grondeigenaar en de eigenlijke landbouwer.” [149]

De rente in geld, de tussenkomst van de stad, de penetratie van handels- en woekerkapitaal, kortom de economische afhankelijkheid van het platteland ten opzichte van de stad, worden in hun expansie beperkt door de *perceeleigendom* van de vrije boer-eigenaar. Deze eigendomsvorm vooronderstelt allereerst “een plattelandsbevolking met een grote numerieke meerderheid boven die van de stad, zodat de kapitalistische productiewijze, al overheerst die in het algemeen, betrekkelijk weinig ontwikkeld is en ook in de andere productietakken de kapitaalconcentratie binnen beperkte grenzen blijft, terwijl de versnippering van het kapitaal prevaleert” en dus ook in het niet-agrarische kapitaal een perceeleconomie de overhand heeft. In de tweede plaats vooronderstelt deze eigendomsvorm dat “het merendeel van de agrarische producten als direct bestaansmiddel wordt geconsumeerd door de producenten, de boeren zelf, en alleen het surplus als waar wordt verkocht aan de steden.” [150]

Deze kenmerkende eigenschappen zijn er de oorzaak van dat de perceeleigendom voor een deel economisch onafhankelijk is van het reeds beschreven marktmechanisme van de gemiddelde winst en de productieprijs:

“Om het bebouwen of aankopen van de grond door de perceelboer mogelijk te maken is het niet nodig, zoals gewoonlijk wél het geval is binnen de kapitalistische productiewijze, dat de marktprijs van het product van de grond zodanig stijgt dat het de boer de gemiddelde winst oplevert en is evenmin een surplus van deze gemiddelde winst, vastgesteld in de vorm van de rente, noodzakelijk.” [151]

Met andere woorden,

“voor zover hij een kleine kapitalist is wordt voor de perceelboer de grens die er is aan de exploitatie van de bodem niet bepaald door de gemiddelde winst van het kapitaal en evenmin, voor zover hij grondeigenaar is, door de noodzaak rente te behalen. Er is voor hem, als kleine kapitalist, geen absolute grens, uitgezonderd het loon dat hij aan zichzelf betaalt nadat hij de reële kosten heeft afgetrokken. Zolang de prijs van het product dit loon dekt zal hij zijn land bewerken, waarbij hij vaak vervalt tot een natuurlijk minimum van het arbeidsloon.” [151]

De perceeleigendom heeft dus in de geschiedenis een historisch beperkte functie: in vergelijking met de productiewijzen die zijn gebaseerd op niet-economische dwang en op het eenvoudige grondbezit, “vormt deze eigendom de basis voor de ontwikkeling van de persoonlijke onafhankelijkheid” en als zodanig “vormt hij een noodzakelijke overgangsfase voor de ontwikkeling van de landbouw zelf.” Maar juist de oorzaken die leiden tot het geleidelijk verdwijnen van deze eigendomsvorm geven de grenzen ervan aan. Deze oorzaken zijn:

“de ondergang van de huisindustrie op het platteland die de normale aanvulling op de perceeleigendom vormt, een ondergang die is veroorzaakt door de ontwikkeling van de grootindustrie; de geleidelijke verarming en uitputting van de aan deze bebouwing onderworpen grond; de wederrechtelijke toe-eigening door de grootgrondeigenaren van de gemeenschappelijke eigendom die overal de tweede aanvulling op de perceeleconomie vormt en haar alleen zo het houden van vee mogelijk maakt; de concurrentie van de landbouwproductie op grote schaal, als plantagesysteem of als grote kapitalistische onderneming. Verder de perfectionering van de landbouw die enerzijds leidt tot verlaging van de prijzen van de landbouwproducten en anderzijds grotere investeringen en uitgebreidere stoffelijke productievoorwaarden vereist (...).” [152]

De grenzen zijn duidelijk:

“de perceeleigendom sluit, op grond van zijn arbeid, de ontwikkeling van de maatschappelijke productiekrachten van de arbeid uit, alsmede de maatschappelijke arbeidsvormen, de maatschappelijke kapitaalconcentratie, de veeteelt op grote schaal en een geleidelijke toepassing van de wetenschap. Woeker en het belastingstelsel moeten wel leiden tot de verarming van de perceeleigendom. De besteding van het kapitaal voor de aankoop van grond onttrekt dit kapitaal aan de bebouwing. Er vindt een onbeperkte versnippering van de productiemiddelen plaats en de producenten zelf verkeren in een isolement. De menselijke energie wordt ernstig verspild. De geleidelijke verslechtering van de productievoorwaarden en een verhoging van de prijzen van de productiemiddelen zijn een noodzakelijke wet van de perceeleigendom. Vruchtbare jaren zijn zeer nadelig voor deze productiewijze.” [152]

Het is niet mogelijk langer stil te blijven staan bij de tegenstrijdigheden van de perceeleigendom. Deze tegenstrijdigheden komen duidelijk in territoriale structuren tot uitdrukking, bijvoorbeeld in het ontstaan van achtergebleven gebieden, d.w.z. in die regionalisering die vooral kenmerkend is voor het proces van verlate industrialisatie. Zij manifesteren zich ook in enorme volksverhuizingen en de ontvolking van het platteland, die het gevolg zijn van de tendens de achtergebleven streken van het platteland via het mechanisme van een onvoldoende ontwikkelde markt op te laten draaien voor een aanzienlijk deel van de kosten van het industrialisatieproces, zonder hen ook de vruchten ervan te laten plukken. Marx die, tezamen met Engels, dit mechanisme al had beschreven met betrekking tot Ierland, in verband met de industrialisatie in Engeland, en die ook in dit hoofdstuk van *Het Kapitaal* talrijke elementen biedt voor een analyse van de economische structuren van de plattelandsgebieden

binnen het proces van oorspronkelijke accumulatie, vat deze situatie in één zin samen: “de nadelen van de kapitalistische productiewijze, die de producent afhankelijk maakt van de geldprijs van zijn product, vallen hier dus samen met de nadelen die het gevolg zijn van de onvolledige ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze. De boer wordt koopman en industrieel, zonder de voorwaarden op grond waarvan hij zijn product als waar kan produceren.”**[153]**

[59] L. Gambi, *Una geografia per la storia*, Turijn, Einaudi, 1973.

[60] K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie (Rohentwurf)*, Dietz Verlag Berlijn, 1974, p. 389. Dit betreffende hoofdstuk *Epochen okonomischer Gesellschaftsformation/Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen* is in het Nederlands verschenen als *Voorkapitalistische maatschappijvormen*, Amsterdam, Pegasus. Citaat p. 31. Deze en volgende citaten zijn niet altijd letterlijk uit de Pegasus-editie overgenomen.

[61] *Idem*, p. 384-385 resp. pp. 24-25.

[62] *Idem*, p. 395 resp. p. 34.

[63] *Idem*, p. 385 resp. p. 26.

[64] *Idem*, p. 385-386 resp. pp. 26-27.

[65] K. Marx, *Het Kapitaal I*, *op. cit.*, p. 5.

[66] P. Vilar, *Sviluppo economico e analisi storica*, Bari, Laterza, 1970, p. 221.

[67] K. Marx, *Het Kapitaal I*, p. 275 (noot).

[68] *Idem*, p. 116.

[69] *Idem*, pp. 117-118.

[70] *Idem*, p. 118.

[71] *Idem*, p. 1 18 (noot).

[72] *Idem*, p. 119.

[73] *Idem*, p. 121.

[74] *Idem*, p. 389.

[75] *Idem*, p. 391.

[76] *Idem*, p.111.

[77] *Idem*, p. 392.

[78] *Idem*, p. 392.

[79] *Idem*, p. 393.

[80] *Idem*, p. 394.

[81] *Idem*, p. 394.

[82] K. Marx, *Das Kapital II*, MEW 24, Dietz Verlag Berlijn, 1973, pp. 238-230.

[83] *Idem*, p. 243.

[84] *Idem*, pp. 243-244.

[85] *Idem*, p. 245.

[86] W. Kula, *Theorie économique du système féodal*. Pour un modèle de l'économie polonaise, 16e-18e siècles, Den Haag, Mouton, 1970.

[87] W. Kula, *Problemi e metodi di storia economica*, Milaan, Cisalpino, 1972.

[88] K. Marx, *Het Kapitaal I*, *op. cit.*, p. 460-461.

[89] *Idem*, pp. 435, 447.

[90] *Idem*, p. 461.

[91] Zie noot 2. In de *Grundrisse*, *op. cit.*, pp. 375-413.

[92] K. Marx, *Grundrisse/Voorkapitalistische maatschappijvormen*, *op. cit.* p. 375 resp. p. 11.

[93] K. Marx, *Grundrisse/Inleiding uit 1857*, *Te Elfder Ure* 17, Nijmegen, SUN, p. 6 resp. p. 484.

[94] *Voorkapitalistische maatschappijvormen*, *op. cit.*, p. 387 resp. pp. 28/29.

- [95] *Idem*, p. 377 resp. 14-15.
- [96] *Idem*, p. 378 resp. p. 15.
- [97] *Idem*, p. 378 resp. p. 15-16.
- [98] *Idem*, p. 380 resp. p. 18. Quiritorium = eigendom van een Romeins burger (quirite).
- [99] *Idem*, p. 379 resp. p. 17.
- [100] *Idem*, p. 384 resp. p. 23-24.
- [101] *Idem*, p. 383 resp. p. 23.
- [102] *Idem*, p. 382 resp. p. 21-22.
- [103] *Idem*, p. 386 resp. p. 27.
- [104] *Idem*, p. 386 resp. p. 27-28.
- [105] *Idem*, p. 386 resp. p. 27.
- [106] *Idem*, p. 387 resp. p. 28.
- [107] *Idem*, pp. 393-394 resp. p. 37.
- [108] *Idem*, pp. 394-395 resp. p. 39.
- [109] G. Sofri, *Ueber asiatische Produktionsweise*, Köln, 1 EVA, 1972 (oorspr. Italiaans).
- [110] K. Marx, *Grundrisse*, Inleiding uit 1857, *op. cit.*
- [111] *Idem*, pp. 20-21 resp. p. 503.
- [112] *Idem*, p. 17 resp. p. 499.
- [113] K. Marx, *Das Kapital III*, *op. cit.*, MEW 25, Dietz Verlag Berlijn, 1973, pp. 799-800.
- [114] C. Lévi-Strauss, *Razza e storia e altri studi di antropologia*, Turijn, 1967, pp. 77-78.
- [115] R. Almagià, *Fondamenti di geografia generale*, Rome 1955, 11, pp. 137-138.
- [116] E. Terray, *op. cit.*
- [117] C. Lévi-Strauss, *Het wilde denken*, Meulenhoff, Amsterdam, 1968, p. 85.
- [118] K. Marx, *Grundrisse/Voorkapitalistische maatschappijvormen*, *op. cit.*, p. 392 resp. p. 36.
- [119] *Idem*, p. 377 resp. p. 14.
- [120] K. Marx, *Het Kapitaal I*, *op. cit.* p. 558 (noot).
- [121] W. Kula, *Théorie économique du système féodal*, *op. cit.*
- [122] K. Marx, *Grundrisse/Voorkapitalistische maatschappijvormen*, *op. cit.*, p. 389 resp. p. 31.
- [123] *Idem*, p. 400 resp. p. 47.
- [124] *Idem*, p. 400 resp. p. 47.
- [125] K. Marx, *Het Kapitaal I*, *op. cit.*, pp. 556-557.
- [126] *Idem*, p. 556..
- [127] K. Marx, *Grundrisse*, *op. cit.*, p. 405 resp. p. 54.
- [128] *Idem*, p. 405-406, resp. pp. 540-55.
- [129] K. Marx, *Het Kapitaal I*, *op. cit.*, pp. 557-558.
- [130] Brief van Marx aan Annenkov 28/12/1846.
- [131] K. Marx, *Het Kapitaal I*, *op. cit.* p. 260.
- [132] *Idem*, p. 260.
- [133] *Idem*, p. 260-261.
- [134] K. Marx, *Grundrisse*, *op. cit.*, p. 410 resp. p. 60-61.
- [135] K. Marx, *Het Kapitaal I*, *op. cit.*, p. 259.
- [136] W. Kula, *Theorie économique du système féodal*, *op. cit.*
- [137] *Idem*, p. 273.
- [138] *Idem*, p. 274.
- [139] *Idem*, p. 275.
- [140] *Idem*, pp. 275-276.
- [141] *Idem*, pp. 277-278.
- [142] *Idem*, pp. 279-280.
- [143] *Idem*, pp. 284-285.

[144] K. Marx, Das Kapital III, *op. cit.*, p. 630.

[145] *Idem*, pp. 806-807.

[146] *Idem*, p. 807.

[147] *Idem*, p. 808.

[148] *Idem*, p. 809.

[149] *Idem*, p. 810

[150] *Idem*, p. 813.

[151] *Idem*, p. 814.

[152] *Idem*, pp. 815-816.

[153] *Idem*, p. 820.

Kapitalisme en ecologisch-geografische tegenstellingen

We hebben ons onderzoek over het denken van Marx toegespitst op een onderscheid dat wij, voor het doel dat we ons gesteld hebben, fundamenteel achten: “in alle vormen waarin de grondeigendom domineert is de relatie met de natuur nog overheersend; in die vormen daarentegen waarin het kapitaal domineert heeft het historisch gegroeide maatschappelijke element de overhand.” We hebben geprobeerd te preciseren – en slechts ten dele te toetsen op grond van de na Marx verrichte onderzoeken – wat Marx verstaat onder “natuurlijke maatschappijen” (of maatschappijen met een natuurlijke basis), tegenover “historische maatschappijen” (dat wil zeggen gebaseerd op historische vooronderstellingen) en we hebben uiteengezet dat onder de eerste categorie al die economische vormen vallen die hun contact met de primitieve of oorspronkelijke gemeenschap niet hebben verbroken. Tenslotte hebben we gezien dat de oorspronkelijke accumulatie moet worden beschouwd als de ontbinding van de natuurlijke maatschappijen, als het doorbreken van de oude relaties tussen mens en natuur en van de grenzen van de kleine gemeenschappen: dus als schepping van de wereldgeschiedenis via de vorming van de wereldmarkt. We zullen dit punt verder uitwerken.

Marx’ bewering volgens welke “de wereldgeschiedenis niet altijd heeft bestaan, de geschiedenis als wereldgeschiedenis een resultaat is” vormt niet alleen een briljante volzin, maar vloeit voort uit heel de analyse van *Het Kapitaal* en, om precies te zijn, uit het onderzoek over het kapitalisme als een *alles omvattend proces van productie en van meerwaarde vorming dat, gebonden is aan bepaalde historische voorwaarden*.

“Het scheppen van *absolute meerwaarde* – van meer geconcretiseerde arbeid – door het kapitaal, heeft als voorwaarde de voortdurende uitbreiding van de kringloop van de circulatie. De op een bepaald punt gecreëerde *meerwaarde* vereist het scheppen van meerwaarde op een *ander* punt, waartegen zij geruild kan worden (...). Een voorwaarde voor de op het kapitaal gebaseerde productie is daarom *de productie van een kringloop van de circulatie die voortdurend wordt uitgebreid*, ofwel direct uitdijend, ofwel door binnen deze kring meer productiepunten te creëren. Terwijl de circulatie in het begin een vaststaande grootheid was, vormt zij hier nu een variabele grootheid die zich via de productie zelf uitbreidt. Dientengevolge is de circulatie zelf een moment in de productie (...). De tendens de *wereldmarkt* te scheppen treft men onmiddellijk aan in het begrip kapitaal zelf. Elke limiet vormt hier een barrière die overwonnen moet worden. Het kapitaal vertoont de tendens allereerst elk moment van de productie zelf te onderwerpen aan de ruil en de productie van directe gebruikswaarden die niet onder de ruil vallen af te schaffen of de vroegere, dat wil dus zeggen de voor het kapitaal primitieve, productiewijzen te vervangen door een productie die gebaseerd is op het kapitaal. De *handel* heeft hier geen functie meer tussen de autonome producties ten behoeve van de afzet van hun surplus, maar is hier een alles omvattende, essentiële voorwaarde voor en een moment in de productie.” [154]

De eerste tendens van het kapitaal die zich in de loop van de geschiedenis steeds verder ontwikkelt bestaat dus in het scheppen van de wereldmarkt, het voortdurend uitbreiden van de kringloop van de circulatie door het isolement van de oude, op de gebruikswaarde gebaseerde productiewijzen te doorbreken en door een omwenteling teweeg te brengen in de transport- en communicatiemiddelen:

“In de productie die voor direct gebruik bestemd is en waarvan alleen het surplus geruild wordt zijn er alleen circulatiekosten voor dit surplus en niet voor het hoofdproduct. Hoe meer de productie is gebaseerd op de ruilwaarde, en dus op de ruil, des te belangrijker worden voor haar de natuurlijke voorwaarden voor de ruil – de transport- en communicatiemiddelen. Het kapitaal streeft er van nature naar elke ruimtelijke barrière te

overwinnen. Het scheppen van de natuurlijke voorwaarden voor de ruil – de transport- en communicatiemiddelen – het teniet doen van de ruimte door middel van de tijd, wordt dus buitengewoon noodzakelijk voor het kapitaal.”**[155]**

Maar de historische tendens van het kapitaal bestaat niet alleen in het uit de weg ruimen van elke ruimtelijke barrière voor het verkeer – hoewel het, vanuit geografisch oogpunt, wel een van de belangrijkste tendensen is – en in het veroveren van heel de aarde als zijn markt, aangespoord door de noodzaak absolute meerwaarde te produceren. Uit de productie van *relatieve meerwaarde* leidt Marx nl. gevolgen af die een nog sterker revolutionair karakter hebben.

“Aan de andere kant vereist de productie van *relatieve meerwaarde*, ofwel de productie van meerwaarde die gebaseerd is op de groei en de ontwikkeling van de productiekrachten, het produceren van nieuwe consumptie. Dat wil zeggen zij vereist een uitbreiding van de kringloop van de consumptie binnen de circulatie op dezelfde manier waarop tevoren de kringloop van de productie zich had uitgebreid. Ten eerste: een kwantitatieve uitbreiding van de bestaande consumptie. Ten tweede: het scheppen van nieuwe behoeften door de bestaande in een ruimere kring te propageren. *Ten derde*: het produceren van *nieuwe* behoeften en het ontdekken en creëren van nieuwe gebruikswaarden (...). Dus, de exploratie van heel de natuur om nieuwe nuttige eigenschappen in de dingen te ontdekken; de universele ruil van producten uit alle vreemde landen en klimaten; een nieuwe (kunstmatige) bewerking van de voorwerpen uit de natuur zodat zij nieuwe gebruikswaarden krijgen; de volledige exploratie van de aarde om nieuwe nuttige voorwerpen te ontdekken én om nieuwe nuttige eigenschappen te ontdekken in de oude voorwerpen, zoals hun nieuwe eigenschappen als grondstoffen enz.; de grootst mogelijke ontwikkeling van de natuurwetenschappen; het ontdekken, scheppen en bevredigen van nieuwe behoeften die voortkomen uit de maatschappij zelf. Eveneens een voorwaarde voor de op kapitaal gebaseerde productie vormt *het kweken* van alle eigenschappen van de maatschappelijke mens en het voortbrengen van deze mens zo rijk mogelijk aan behoeften, omdat hij rijk is aan eigenschappen en relaties – oftewel het voortbrengen van deze mens als een zo volledig en universeel mogelijk product van de maatschappij (omdat hij, om op veelzijdige wijze genot te smaken, ook tot genieten in staat moet zijn, dus een hoge graad van ontwikkeling moet hebben).”**[156]**

Een voorwaarde, geen eenvoudige en onbetwiste schepping van het kapitaal: verderop zullen we zien dat het kapitalisme als historisch bepaalde, maatschappelijke overgangsvorm in tegenspraak is met de ontwikkeling van deze voorwaarden.

Toch weigert Marx niet, evenmin als in *Het Manifest*, de civiliserende opdracht van het kapitaal te roemen.

“Vandaar de grote civiliserende invloed van het kapitaal. In vergelijking met het door het kapitaal gecreëerde maatschappelijke niveau zijn alle voorafgaande slechts *lokale ontwikkelingen* van de mensheid en een *idolatrie van de natuur*. Pas met het kapitaal wordt de natuur zuiver een object voor de mens, zuiver een nuttig voorwerp en wordt niet meer gezien als een op zichzelf staande macht. De theoretische kennis van de autonome natuurwetten is eenvoudigweg een list om de natuur te onderwerpen aan de menselijke behoeften, in de vorm van een consumptiegoed, of in die van een productiemiddel. Overeenkomstig deze tendens spoort het kapitaal aan tot het overwinnen van zowel de nationale barrières en vooroordelen, als de verafgoding van de natuur en de zelfgenoegzame binnen enge grenzen beperkte tevredenheid met de bestaande behoeften en de reproductie van de oude levenswijze. Het kapitaal heeft op dit alles een verwoestende invloed, verwezenlijkt een permanente revolutie, werpt alle obstakels omver die remmend werken op de ontwikkeling van de productiekrachten, de uitbreiding van de behoeften, de menigvuldigheid van de productie en de uitbuiting en ruil van de natuur- en geestelijke krachten.”**[157]**

Deze werkelijk overdreven voorstelling van de civiliserende functie van het kapitaal moet (al bij Marx en zeker nu) meer gezien worden als een terugblik op het verleden dan als de toekomst van het kapitalisme. Het is duidelijk dat de “permanente revolutie” van het kapitaal lijnrecht staat tegenover de oude relaties tussen mens en natuur, de oude grenzen aan de ontwikkeling,

de reproductie van de oude levenswijzen die kenmerkend zijn voor de prekapitalistische maatschappijen. Hier kunnen we constateren dat er een grote kloof ligt tussen Marx' opvatting over de "primitieve samenlevingen" en die van Lévi-Strauss en anderen. Men kan niet ontkennen dat het afwijkende oordeel van Marx gebaseerd is op de vergelijking tussen de moderne burgerlijke maatschappijen en de prekapitalistische samenlevingen.

"Alle maatschappijvormen die tot nu toe hebben bestaan zijn ten onder gegaan met de ontwikkeling van de rijkdom – of, hetgeen hetzelfde is, met de ontwikkeling van de maatschappelijke productiekrachten. Daarvan wordt door die denkers uit de oudheid die zich hiervan bewust waren, de rijkdom direct aangeklaagd als een element dat de gemeenschap ontbindt. Het feodale stelsel ging ten onder met de opkomst van de stedelijke industrie, de handel, de moderne landbouw (en zelfs met de afzonderlijke uitvindingen zoals het buskruit en de boekdrukkunst). Met de ontwikkeling van de rijkdom – en dus de ontwikkeling van nieuwe krachten en uitgebreidere relaties tussen de individuen – verdwenen de economische voorwaarden waarop de gemeenschap steunde, de in overeenstemming met deze gemeenschap bestaande politieke verhoudingen tussen haar verschillende elementen: de godsdienst waarin de gemeenschap werd geïdealiseerd (beide steunden op hun beurt op een bepaalde relatie met de natuur, waarin elke productiekracht uiteenvalt): het karakter, de denkwijze enz. van de individuen."**[158]**

Toen Marx dit alles schreef en in wezen een onderscheid maakte tussen de *gemeenschap*, die zich beperkt tot de eenvoudige reproductie van de productievoorwaarden en de individuen, en het *kapitaal* dat de productie van de rijkdom zelf tot stand brengt, en dus de universele ontwikkeling van de productiekrachten als voorwaarde voor zijn reproductie, was dit niet in strijd met wat hij eerder geschreven had over de oude opvatting van de mens als doel van de productie, in vergelijking met die opvatting van de moderne wereld "waarin de productie het doel van de mens is en de rijkdom het doel van de productie." De ogenschijnlijke verdediging van de oude opvatting moet dan ook gelezen worden samen met de preciseringen die Marx daarna gaf:

"Maar wat is – indien men de geborneerde burgerlijke vorm er afstroopt – rijkdom in feite anders dan de in de universele ruil voortgebrachte alomvattendheid van de behoeften, capaciteiten, genietingen, productiekrachten enz. van de individuen? Wat is hij anders dan de volledige ontwikkeling van de heerschappij van de mens over de krachten van de natuur, zowel die van wat de mensen gewoonlijk natuur noemen als die van zijn eigen natuur? Wat anders dan de absolute uitwerking van zijn scheppende begaafdheden, zonder een andere voorwaarde dan de voorafgaande historische ontwikkeling die deze totaliteit van de ontwikkeling – dat wil zeggen de ontwikkeling van alle menselijke krachten als zodanig, niet gemeten naar een *van tevoren gegeven* maatstaf – tot doel op zichzelf maakt? (...) In de burgerlijke economie – en in het daarmee overeenstemmende historische productietijdperk – doet deze volledige uitwerking van het menselijke innerlijk zich voor als een volledig zich ontledigen, doet deze universele concretisering zich voor als totale vervreemding en het neerhalen van alle vastgelegde eenzijdige doeleinden als het opofferen van het doel op zichzelf aan een geheel buiten de mens liggend doel. Vandaar dat enerzijds de kinderlijke antieke wereld superieur lijkt. Aan de andere kant is ze dat ook in zoverre men een afgeronde gestalte, vorm en vaststaande grenzen verlangt. Ze is bevrediging op een bekrompen standpunt; terwijl het moderne onbevredigd laat of, waar het zelf wel bevrediging schijnt te zijn, *gemeen* is."**[159]**

We zullen niet bij deze ogenschijnlijk alleen "filosofische" – de theorie van de aliënering of vervreemding is niet alleen een jeugdfilosofie van Marx maar heeft een duidelijke historische en economische basis en blijft daarom een punt van oriëntering in Marx' werken – passage (die kenmerkend is voor Marx' proza) stil blijven staan omdat de uitleg ervan reeds besloten ligt in de al eerder verzamelde elementen.

Wij willen er alleen met nadruk op wijzen dat het omschrijven van de grenzen van de "natuurlijke maatschappijen" nooit losstaat van de analyse van de grenzen en tegenstellingen van de burgerlijke maatschappij en het kapitaal, wiens "productie zich beweegt tussen tegenstrijdigheden die voortdurend overwonnen worden maar even vaak weer opduiken",

aangezien elke barrière die het kapitaal overwint in strijd is met zijn bestemming terwijl ook de universaliteit waarnaar het kapitaal onstuitbaar streeft, in zijn eigen natuur obstakels tegenkomt die, bij een bepaald ontwikkelingsniveau van het kapitaal, het mogelijk zullen maken het kapitaal zelf te herkennen als het grootste obstakel dat zich tegen deze tendens verzet. Daarom zullen deze obstakels leiden tot de opheffing van het kapitaal via zichzelf.” [160] Met andere woorden:

“Het obstakel van het *Kapitaal* ligt in het feit dat heel deze ontwikkeling op een tegenstrijdige manier voortschrijdt en dat het ontwikkelen van de productiekrachten, van de algemene rijkdom enz., van de kennis enz. zodanig plaatsvindt dat het werkende individu zichzelf *vervreemdt*; hij verhoudt zich niet tot de door hem, via zijn arbeid, geschapen voorwaarden als tot zijn *eigen* rijkdom, maar als tot de *rijkdom van anderen* en zijn eigen armoede. Deze antithetische vorm is echter voorbijgaand en schept de werkelijke voorwaarden voor zijn eigen opheffing (...). Hiervoor is het echter op de eerste plaats noodzakelijk dat de volledige ontwikkeling van de productiekrachten een *voorwaarde van de productie* is geworden en niet dat bepaalde productievoorwaarden worden gesteld als grens van de ontwikkeling van de productiekrachten.” [161]

Marx heeft, samen met Engels, heel zijn leven als wetenschapper en militant lid van de arbeidersbeweging gewijd aan de tegenspraken van het kapitaal. Wij hebben dan ook niet de pretentie de vele tegenspraken van het kapitalisme in een paar bladzijden te kunnen samenvatten. Wij beperken ons tot één enkel terrein en wel dat wat we, met een modern woord, kunnen omschrijven als het terrein van de ecologie en dat, met andere woorden, betrekking heeft op de relaties tussen de mens en de natuur en de tegenspraken die zich voordoen binnen de ruimtelijke organisatie van het kapitalisme.

We hebben gezien met hoeveel vuur Marx kritiek levert op de beperkingen van de kleine boereneigendom, waarbij hij met nadruk wijst op de progressieve rol van het grote kapitalistische landbouwbedrijf. Die kritiek en beoordeling mogen echter nooit los gezien worden van de analyse van de nieuwe tegenspraken die het doordringen van de kapitalistische productie veroorzaakt op het platteland en in heel de relatie stad-platteland. Al tijdens het onderzoek over de zogenaamde industriële revolutie laat Marx niet na de aandacht te vestigen op enkele van de consequenties van de “revolutie die de grootindustrie op het platteland heeft teweeggebracht.” Op deze manier verenigt hij het lot van de industrie- en stadsarbeider met dat van de landarbeider en van de grond zelf. Marx merkt allereerst op dat “in de sfeer van de landbouw het meest revolutionaire effect van de grootindustrie ligt in het omverwerpen van het bolwerk van de oude samenleving, de *boer*, en in zijn vervanging door de *loonarbeider*.” Zo worden “de maatschappelijke behoeften aan een omwenteling en de maatschappelijke tegenstellingen gelijk aan die van de stad.” Op grond van deze nieuwe behoeften en maatschappelijke tegenstellingen ziet Marx de mogelijkheid een nieuwe, hogere synthese op te bouwen tussen landbouw en industrie, stad en platteland:

“Met het constant toenemend overwicht van de stedelijke bevolking, die door de kapitalistische productie in de grote centra wordt opeengehoopt, vergroot zij enerzijds de historische mobiliteit van de samenleving en vernietigt zij anderzijds de stofwisseling tussen mens en aarde, dat wil zeggen de terugkeer tot de grond van de door de mensen in de vorm van voedsel en kleding verbruikte bestanddelen van de grond; hiermee vernietigt de kapitalistische productie dus de eeuwige, natuurlijke voorwaarde van duurzame vruchtbaarheid der grond. Daarmee vernietigt zij tevens de fysieke gezondheid van de arbeider uit de stad en het geestelijke leven van de arbeider op het platteland. Maar terwijl op deze wijze de natuurlijke, spontaan ontstane vorm van stofwisseling wordt vernietigd, dwingt de kapitalistische productie op systematische wijze tevens weer tot herstel van die stofwisseling in de vorm van een regulerende wet der maatschappelijke productie, welke in overeenstemming moet zijn met de volledige menselijke ontplooiing.” [162]

In deze zeer veelzeggende passage moeten we op de eerste plaats onderstrepen dat Marx, in tegenstelling tot veel moderne ecologen, geen scheiding aanbrengt tussen de tegenstellingen in de natuur-ruimte relatie en in de relatie tussen maatschappij-arbeidskracht, dat wil zeggen dat hij de verwoesting van de natuur niet ziet als een gemakkelijke dekmantel om de ogen te sluiten voor de vernietiging en het verval van de arbeidskracht. Evenmin verbergt hij achter de ernst van de maatschappelijke tegenstellingen de geografische tegenstellingen en de verwoesting van de natuur, een tendens die men nog wel eens terugvindt bij linkse critici van de ecologie.

De groeiende stedelijke concentratie tengevolge van de industriële revolutie verandert de stofwisseling tussen mens en natuur (die in de voorafgaande maatschappijen werd bepaald door de “natuurlijke spontaniteit”) en verhindert zodoende vooral de terugkeer tot de grond van de overblijfselen van productie en consumptie die de vruchtbaarheid van de grond zouden kunnen herstellen; op die manier wordt de gezondheid van de boer in gevaar gebracht. (Elders wijst Marx erop dat het niet benutten van deze overblijfselen “binnen de kapitalistische economie leidt tot enorme verspilling, zoals bv. in Londen waar men met de feces van 4,5 miljoen mensen niets beters weet te doen dan tegen ongehoord hoge kosten de Theems verpesten.” [163] De stedelijke concentratie valt samen met de ontvolking van het platteland en de verspreiding van de landarbeiders over uitgestrekte gebieden, feiten die de mogelijkheden tot geestelijke ontwikkeling van de landarbeider tegengaan.

Marx vergeet dit aspect nooit en grijpt elke gelegenheid aan om de aanslag die het kapitaal doet op de lichamelijke en geestelijke gezondheid van de mens-arbeider aan de kaak te stellen. Bijvoorbeeld tijdens het onderzoek over de *arbeidsdag* wanneer hij, na de door de Engelse Staat gehouden onderzoeken naar de omstandigheden van de arbeidersklasse in alle details te hebben benut, in deze harde verwensing uitbarst die, al is zij gericht tegen het concurrentiekapitalisme, vandaag de dag niet als achterhaald beschouwd kan worden. Marx verwijt dit kapitalisme dat het, op wereldniveau, in de zogenaamde onderontwikkelde landen bezig is het “martelaarschap van de producenten” te reproduceren, dat hij heeft beschreven met betrekking tot de kapitalistische transformatie van de landbouw en de manufactuur in Europa.

“Aan de andere kant leert de ervaring de intelligente waarnemer hoe snel en diep de kapitalistische productie – welke, historisch beschouwd, nauwelijks van gisteren dateert – de kracht van het volk aan de wortel heeft aangetast, hoe de degeneratie van de industriële bevolking slechts werd vertraagd door een onophoudelijke absorptie van natuurlijke elementen van het platteland en hoe zelfs de arbeiders van het platteland – ondanks het leven in de vrije natuur en ondanks dat bij hen het *principle of natural selection* (principe van de natuurlijke selectie) zo’n universele werking bezit, zodat slechts de krachtigste individuen in het leven blijven – reeds beginnen weg te kwijnen. Het kapitaal, dat zulke ‘goede redenen’ heeft om het lijden van de aanwezige arbeidersgeneratie te ontkennen, wordt in de praktijk door het vooruitzicht van een toekomstige verrotting van de mensheid en van een uiteindelijk niet tegen te houden ontvolking evenmin beroerd als door het vooruitzicht, dat de aarde mogelijk op de zon zou kunnen vallen. (...) Waar het kapitaal *niet door de maatschappij gedwongen wordt* rekening te houden met de gezondheid en de levensduur van de arbeider, springt het dan ook roekeloos om met deze zaken. Op de klachten over fysiek en geestelijk verval, vroegtijdige dood, marteling door overmatige arbeid antwoordt het kapitaal: waarom moet deze kwelling ons kwellen, als zij ons genot (de winst) vergroot? Over het algemeen is dit ook niet afhankelijk van de goede of kwade wil van de individuele kapitalist. Ten gevolge van de vrije concurrentie vormen *de immanente wetten van de kapitalistische productie* voor de individuele kapitalist *externe, dwingende wetten.*” [164]

Maar naast de direct menselijke en maatschappelijke dimensie vergeet Marx de natuurlijke dimensie niet:

“En iedere vooruitgang in de kapitalistische landbouw is niet alleen een vooruitgang in de kunst *arbeiders te*

beroven, maar tevens in de kunst van roof *op de grond*; iedere vooruitgang in het vergroten van de vruchtbaarheid van de grond voor een bepaalde periode, is tevens een vooruitgang in het vernietigen van de blijvende bronnen van deze vruchtbaarheid. Naarmate een land zich voor zijn ontwikkeling meer baseert op de grootindustrie (zoals bijvoorbeeld de Verenigde Staten) des te sneller werkt dit vernietigingsproces. De kapitalistische productie is dus alleen maar in staat de techniek en de combinatie van de maatschappelijke productieprocessen tot ontwikkeling te brengen, doordat zij gelijktijdig de bronnen van alle rijkdom ondergraaft: *de grond en de arbeider.*”[165]

Marx had zijn ideeën over deze tegenstrijdigheid tussen industrialisatie van de landbouw en roof op de bodem verder verdiept en geverifieerd aan de hand van een studie van de landbouwkundige literatuur, vooral het werk van J. Liebig, aan wie hij “de onsterfelijke verdienste” toeschreef in deze werken “de negatieve kant van de moderne landbouw te hebben uiteengezet vanuit het oogpunt van de natuurwetenschappen.” Aan het einde van de afdeling uit *Het Kapitaal* die gewijd is aan de grondrente verwijst Marx nogmaals naar Liebig, om opnieuw te bevestigen dat: “de grootgrondeigendom de landbouwbevolking doet vervallen tot een steeds dalend minimum en tegenover haar een industriebevolking plaatst die voortdurend groeit en geconcentreerd is in de grote steden. Zo schept deze grondeigendom de omstandigheden die een niet te helen breuk veroorzaken in de samenhang van de maatschappelijke stofwisseling die is voorgeschreven door de natuurwetten van het leven. Tengevolge van deze breuk wordt de kracht van de aarde verspild en deze verspilling wordt, via de handel, ver over de grenzen van het eigen land uitgevoerd.”[166]

De breuk in de samenhang maatschappij-natuur wordt dus gezien als een direct gevolg van de tegenstelling tussen de toenemende ontvolking van het platteland en de groeiende stedelijke concentratie: twee ruimtelijke processen die de beide zijden van één en dezelfde medaille, de kapitalistische accumulatie, vormen. Als zodanig ligt het historische ontstaan van deze processen in de oorspronkelijke accumulatie. Om de geschiedenis van de breuk in de samenhang maatschappij-natuur te begrijpen – een samenhang die in de prekapitalistische samenlevingen grotendeels was toevertrouwd aan de “natuurlijke spontaniteit” – moeten we dus verwijzen naar de geschiedenis van de onteigening van de onafhankelijke producent, naar zijn verstoting van de grond, zijn “natuurlijke werkplaats”. Voor wat betreft de eenheid van de ruimtelijke processen die deze breuk veroorzaken, kunnen we daarentegen verwijzen naar de woorden waarmee Marx het hoofdstuk uit *Het Kapitaal* afsluit dat gewijd is aan het “ontstaan van de kapitalistische grondrente”:

“De grootindustrie en de landbouw op grote schaal die op industriële wijze bedreven worden, werken samen. Terwijl zij aanvankelijk gescheiden waren vanwege het feit dat de eerste hoofdzakelijk de arbeidskracht en dus de natuurlijke kracht van de mens, en de tweede meer direct de natuurlijke kracht van de bodem verspilt en ten gronde richt, reiken zij elkaar later de hand omdat het industriële systeem op het platteland ook de energie van de arbeiders uitput en industrie en handel van hun kant de landbouw de middelen leveren om de bodem uit te putten.”[167]

Om dit standpunt van Marx verder uit te kunnen werken zouden we ook moeten verwijzen naar de werken van Kautsky, Lenin en Rosa Luxemburg die, hoewel zij niet erg genegen zijn ook het “ecologische” aspect van de tegenstellingen van het kapitalisme in overweging te nemen, toch Marx’ onderzoeken betreffende het landbouwvraagstuk hebben voortgezet waarbij zij, behalve aan Rusland, ook speciale aandacht besteden aan de landbouwrevolutie in de Verenigde Staten van Amerika. We zullen ons daarom beperken tot de meer algemene punten.

Op de eerste plaats is het duidelijk dat de ecologische en geografische tegenstellingen terug te voeren zijn tot de scherpste maatschappelijke tegenstellingen van de kapitalistische

productiewijze en dat deze tegenstellingen alleen dan werkelijk overwonnen kunnen worden wanneer er een einde komt aan de productieverhoudingen, d.w.z. die van de ingewikkelde maatschappelijke en ruimtelijke organisatie van het kapitalisme dat zich, met het onverbiddelijke objectieve gegeven van een monsterachtige *tweede natuur*, zowel keert tegen de *natuur* als tegen de mens. Tot deze conclusie komt Engels in *Het woningvraagstuk*, waarin hij het huisvestingsprobleem aanpakt, een probleem dat kenmerkend is voor alle steden die tengevolge van de industriële revolutie zijn gegroeid:

“Zoals wordt toegegeven lijdt de burgerlijke oplossing van het woningvraagstuk schipbreuk op de *tegenstelling tussen stad en platteland*. En hiermee zijn we tot de kern van de zaak gekomen. Het woningvraagstuk is pas dan op te lossen, als de maatschappelijke revolutie ver genoeg gevorderd is om een begin te maken met de opheffing van de tegenstelling tussen stad en platteland, een tegenstelling die door de huidige kapitalistische maatschappij op de spits is gedreven. In de kapitalistische maatschappij, die in de verste verte niet in staat is deze tegenstelling op te heffen, moet zij zich integendeel van dag tot dag verscherpen (...): niet de oplossing van het woningvraagstuk helpt tegelijkertijd het sociale vraagstuk uit de wereld, maar de oplossing van het sociale vraagstuk, d.w.z. de afschaffing van de kapitalistische productiewijze, maakt tegelijk de oplossing van het woningvraagstuk mogelijk. Het is absurd om het woningvraagstuk te willen oplossen terwijl men tegelijkertijd de moderne grote steden zou willen handhaven. De moderne grote steden kunnen echter alleen afgeschaft worden door de kapitalistische productiewijze af te schaffen, (...).” **[168]**

Aan de andere kant – aldus Marx – constateren ook de “uiterst conservatieve” landbouwkundigen dat er een fundamentele tegenstrijdigheid bestaat tussen de particuliere grondeigendom en de door de kapitalistische productiewijze ontwikkelde marktstructuur enerzijds, en de mogelijkheid van een rationele landbouw anderzijds. Zij trekken hieruit echter alleen de consequentie dat “de grond van een natie als één geheel bebouwd moet worden.” Tegen deze kortzichtige opvatting brengt Marx in:

“Maar het feit dat het verbouwen van de bijzondere landbouwproducten afhankelijk is van de schommelingen in de marktprijzen, het voortdurend aanpassen van de verbouwing aan deze prijsschommelingen en heel de geest van de kapitalistische productie, gericht op een snelle en directe verdienste, zijn in strijd met de landbouw die alle blijvende levensvoorwaarden van de volgende generaties voor ogen moet houden.” **[169]**

Op deze noodzaak “de levensvoorwaarden van de volgende generaties voor ogen te houden” baseert Marx eveneens zijn meer algemene kritiek op de particuliere grondeigendom nadat hij de nadruk heeft gelegd op de samenhang tussen deze eigendomsvorm en de ingewikkelde productieverhoudingen:

“Vanuit het oogpunt van een hoger ontwikkelde economische formatie van de maatschappij blijkt de aardbol als particuliere eigendom van afzonderlijke individuen even absurd als een mens die de particuliere eigendom van een andere mens is. Zo zijn evenmin een hele samenleving, een natie of alle samenlevingen uit eenzelfde tijdperk bij elkaar eigenaars van de grond. Zij zijn slechts zijn bezitters, de vruchtgebruikers die – als “boni patres familias” – de plicht hebben de grond in verbeterde staat aan de volgende generaties door te geven.” **[170]**

De kapitalistische productie zelf neemt de plicht op zich de particuliere grondeigendom “ad absurdum” te reduceren, hetgeen volgens Marx een van haar grootste verdiensten is.

“Een van de belangrijkste resultaten van de kapitalistische productiewijze is dat zij de landbouw van een zuiver empirische methode, die in het minder ontwikkelde deel van de samenleving op mechanische wijze van vader op zoon overging, heeft veranderd in een bewuste wetenschappelijke toepassing van de landbouwkunde, *voor zover dit mogelijk is binnen de met de particuliere eigendom vastgestelde verhoudingen*. Enerzijds heeft zij de grondeigendom bevrijd van de heer-knecht verhoudingen en anderzijds heeft zij de grond, als voorwaarde voor de arbeid, strikt gescheiden van de grondeigendom en de grondeigenaar voor wie hij niets anders betekende dan een

bepaalde belasting in geld die hij d.m.v. zijn monopolie van de industriële kapitalist, de pachter, heft. De scheiding die de kapitalistische productiewijze tot stand brengt is zodanig dat de grondeigenaar heel zijn leven in Konstantinopel door kan brengen terwijl zijn grondeigendom in Schotland ligt. Zo krijgt de grondeigendom een zuiver economische vorm en wordt ontdaan van alle vroegere politieke en sociale franje en contaminaties (...). Het kapitalisme heeft ook deze historische vooruitgang – net als alle andere – op de eerste plaats verwezenlijkt via een totale verarming van de directe producenten.”**[171]**

Uit dit citaat wordt duidelijk dat er, tegenover de natuur-ruimte tegenstellingen van het kapitalisme, bij Marx geen sprake is van een idealisering van een prekapitalistische “natuurlijke toestand” waarvan, behalve de romantici, ook al enkele utopische socialistten uit zijn tijd droomden. Vandaag de dag wordt deze “natuurlijke toestand” weer voor het voetlicht gebracht door de populistische en reactionaire ecologen die, in een cultureel perspectief à la Lévi-Strauss, de mensheid opnieuw een model voorleggen van een vermeend evenwicht tussen mens en natuur, van een (zowel demografisch als economisch) beperkte ontwikkeling die wordt toegeschreven aan de oude boeren- en patriarchale samenlevingen.

Marx’ antwoord op de ‘ecologische’ opvattingen die uitgaan van de gedachte grenzen te stellen aan de groei – om de beroemde titel van het rapport van de Club van Rome: “De grenzen aan de groei”**[172]** aan te halen – was reeds voor deze opvattingen naar voren kwamen overduidelijk: om de tegenspraken van het kapitalisme te kunnen overwinnen is het “noodzakelijk dat de volledige ontwikkeling van de productiekrachten een productievoorwaarde is geworden en mogen bepaalde productievoorwaarden niet gesteld worden als grenzen aan de ontwikkeling van de productiekrachten.” Het is dan ook duidelijk – ook na hetgeen we herhaalde malen gezegd hebben – dat de grenzen aan de groei niet kunnen samengaan met de kapitalistische productievoorwaarden (als het waar is dat het kapitalisme productie om de productie, accumulatie is enz.). Deze grenzen mogen evenmin de pretentie hebben dat zij de bestaande verhoudingen kunnen bevriezen, verhoudingen die op nationaal niveau en vooral op mondiaal niveau gekenmerkt worden door de tegenstelling tussen rijkdom en armoede, verspilling en honger enz.

Marx en Engels waren al in *De Duitse ideologie* in opstand gekomen tegen de doctrines van de “ware socialistten” die, op grond van de feuerbachiaanse lofprijzing van de natuur, tot dit soort standpunten kwamen. Niet alleen plaatsten zij tegenover de dromerijen over de “eenheid van leven, beweging en geluk” van de natuurwezens (waarin het onnatuurlijke ongelukkig zijn van de mens opgelost moest worden) een predarwiniaans soort visie op de natuur, zij bekritiseerden ook het aan deze dromerijen onderworpen “model van naïeve filosofische mystificatie.” Een model en dus een kritiek die niet alleen betrekking heeft op de “ware socialist” die “de natuur heeft vervangen door de ideële uitdrukking van een vrome wens” die binnen de maatschappij gerealiseerd moet worden, maar eigenlijk ook op veel van dit soort pogingen die ook nu nog ondernomen worden, bijvoorbeeld die waarmee in de geschiedenis gezocht wordt naar de adellijke afkomst van de ‘vrome wens’ om in de maatschappij een evenwichtige relatie mens-natuur tot stand te brengen *waarbij de maatschappelijke verhoudingen van de kapitalistische productie bewaard blijven*. Hier volgt een kort overzicht van Marx’ kritiek op de *naïeve filosofische mystificatie* van de “ware socialistten”:

“De ware socialist gaat uit van de gedachte dat er een einde moet komen aan de scheuring tussen leven en geluk. Om hiervoor een bewijs te vinden roept hij de hulp in van de natuur en gaat ervan uit dat zij deze scheuring niet kent. Hieruit concludeert hij dat, aangezien ook de mens een natuurlijk organisme is en de algemene eigenschappen hiervan bezit, voor hem deze scheuring evenmin zou moeten bestaan. Hobbes had heel wat meer recht om d.m.v. de natuur zijn “bellum omnium contra omnes” te verklaren, en Hegel, wiens constructie als

grondslag dient voor onze ware socialist, kon in de natuur de scheuring zien, de onduidelijke periode van de absolute idee, en het hier definiëren als de concretisering van de onrust van God. Nadat onze ware socialist op deze wijze de natuur heeft gemystificeerd doet hij hetzelfde met het menselijke bewustzijn dat hij maakt tot de “spiegel” van de gemystificeerde natuur. Het is duidelijk dat wanneer het verschijnen van het bewustzijn de *natuur* eenmaal heeft vervangen door de ideële uitdrukking van een vrome wens inzake menselijke relaties, het bewustzijn slechts de spiegel is waarin de natuur zichzelf bewondert.”**[173]**

In 1850 leverde Marx kritiek op Daumer, die “germaans-christelijke patriarchale beuzelpraat over de natuur verkocht”, o.a. in deze verzen: “Zoete, heilige natuur/ laat mij Uw voetspoor volgen/ leidt mij aan Uw hand/ zoals een kind aan de leiband!” In deze kritiek legde hij – op dezelfde manier als hij had gedaan in *Die deutsche Ideologie* – de nadruk op heel “het ideologische karakter van een pathos voor de natuur die nu precies het tegenovergestelde verdedigt van datgene waarover het spreekt”, zo schreef A. Schmidt. Hier volgt een overzicht van Marx’ kritiek op Daumer:

“De cultus van de natuur beperkt zich hier, zoals men ziet, tot de zondagse wandeling van de plattelandsbewoner die zijn kinderlijke verwondering uit over het feit dat de koekoek zijn eieren in het nest van een ander deponeert, dat de tranen de goede eigenschap hebben dat zij het oogoppervlak vochtig houden. Natuurlijk wordt er met geen woord gerept over de moderne natuurwetenschappen die, samen met de moderne industrie, een omwenteling hebben teweeggebracht in heel de natuur en, behalve aan allerlei andere flauwekul, een einde hebben gemaakt aan de kinderlijke houding van de mens ten opzichte van de natuur (...). Er rest ons niets anders dan te hopen dat de luie plattelandseconomie van Beieren, de streek waar zowel de priesters als de Daumers zijn opgegroeid, eindelijk wordt omvergeworpen door de moderne landbouw en de moderne machines.”**[174]**

Voor wat Daumers versregels betreft zij nog opgemerkt dat Marx in *Het Kapitaal* deze romantische opvatting over de natuur ook op historiografisch vlak verwerpt en zich uitspreekt vóór een dialectische opvatting: “een al te weelderige natuur houdt de mens aan de hand zoals men een kind aan de leiband houdt, en maakt de ontwikkeling van de mens zelf niet tot een natuurlijke noodzaak.”

Op ideologisch vlak bekritiseert Marx niet alleen – zoals Schmidt opmerkt – de vergoddelijking van de natuur die nauw samenhangt met de reactionaire afwijzing van de techniek en met de wens de prekapitalistische productievormen te bewaren, maar levert hij ook kritiek op de verheerlijking van de natuur als middel waar achter men zich verschuilt voor de onoordeelkundige plundering van de natuur die het gevolg is van de ontwikkeling van de kapitalistische productie. Deze tweede kritiek wordt natuurlijk niet met zoveel woorden uitgesproken als de eerste om de eenvoudige reden dat het Marx ontbrak aan doelwitten voor zijn kritiek, aangezien hijzelf reeds vóór het ontstaan van een modern burgerlijk ecologisch bewustzijn deze plunderingen had veroordeeld. Maar juist omdat hij erin geslaagd is deze verschijnselen en deze ecologische tegenstellingen van het kapitalisme – die toen weliswaar veel minder ernstig waren dan nu – op kritische wijze te onderkennen en ze in een historisch verband heeft weten te plaatsen, heeft hij ons voorzien van alle instrumenten die nodig zijn voor een kritische beschouwing, ook van de zogenaamd progressieve verheerlijking van de natuur die nog gebaseerd is op de tweespalt tussen mens en natuur.

Tegen deze beide standpunten kan, in eerste instantie, ook de kritiek van Engels gericht zijn. In de *Naturdialectik* geeft hij aan dat het geen rekening houden met de indirecte gevolgen die het menselijk handelen heeft voor de natuur kenmerkend is voor alle maatschappelijke systemen en wijst hij erop dat deze gevolgen bestreden kunnen worden door de toepassing van de wetenschappelijke kennis van de natuur binnen verschillende productieverhoudingen:

“Laten wij ons niet teveel koesteren in onze menselijke overwinning op de natuur. De natuur wreekt zich over elke door ons behaalde overwinning. Elke overwinning heeft nl., in eerste instantie, consequenties waarop we gerekend hadden; maar in tweede en derde instantie heeft zij heel andere, onvoorziene gevolgen die op hun beurt maar al te vaak de eerste gevolgen tenietdoen. De bevolkingsgroepen die in Mesopotamië, Griekenland, Klein-Azië en andere gebieden de bossen ontwortelden om zich bebouwbare grond te verschaffen, dachten er niet aan dat zij op deze manier de voorwaarden schiepen voor de ontredde toestand waarin deze streken nu verkeren, omdat, door het vernietigen van de bossen, deze gebieden beroofd werden van hun verzamelbekkens van het grondwater. De Italianen uit het Alpengebied voorzagen in de verste verte niet dat zij, door het exploiteren van de sparren op de zuidelijke helling die op de noordelijke helling zo zorgvuldig beschermd werden, de basis ondergroeven voor de veeteelt in hun gebied; het kwam evenmin in hen op dat ze op die manier aan hun Alpenbronnen voor het grootste deel van het jaar dat water onttrokken dat zodoende in de regentijd met nog meer kracht in stromen naar beneden zou vallen (...). Wij worden er elke keer opnieuw aan herinnerd dat wij niet heersen over de natuur zoals een veroveraar heerst over een vreemd, onderworpen volk, dat wij haar niet beheersen als iets dat wij niet kennen maar dat wij met vlees, bloed en verstand deel uitmaken van de natuur en leven in haar schoot. Heel onze heerschappij over de natuur bestaat in het vermogen, dat ons verheft boven de andere schepselen, haar wetten te kennen en ze op de juiste wijze toe te passen.

En inderdaad, elke dag leren we haar wetten beter kennen en leren we meer over de directe gevolgen en die op lange termijn van ons ingrijpen in de gewone cyclus van de natuur. Vooral na de enorme vooruitgang die de wetenschap in deze eeuw heeft geboekt zijn we steeds meer in staat de natuurlijke gevolgen op langere termijn te kennen en dus te leren beheersen, tenminste voor wat betreft onze normale productieactiviteiten. Maar hoe meer dit gebeurt, hoe meer de mensen niet alleen de behoefte zullen voelen maar ook in staat zullen zijn een eenheid te vormen met de natuur, en zal de absurde en onnatuurlijke opvatting als zou er een tegenstelling bestaan tussen geest en materie, mens en natuur, ziel en lichaam, steeds onhoudbaarder worden. Deze opvatting is na de val van de wereld van de klassieke oudheid tot Europa doorgedrongen en heeft haar hoogtepunt bereikt in het christendom.”**[175]**

Wij zullen niet ingaan op de zuiver filosofische aspecten, waaronder, behalve het natuurbegrip (waarvoor we verwijzen naar de meerdere malen aangehaalde studie van A. Schmidt), ook de herwaardering van de grieks-romeinse wereld en het benutten van het hegeliaanse thema van het zogenaamde externe ontstaan van de doelstellingen de aandacht trekken. Wij beperken ons er toe naar voren te brengen dat Engels er met nadruk op wijst dat het vermogen de natuurlijke gevolgen te voorzien niet verschilt van het vermogen de maatschappelijke gevolgen van de productieactiviteit te voorspellen, en dat het eerste niet los gezien kan worden van het tweede omdat de consequenties hiervan vaak veel dramatischer en catastrofaler zijn. Als voorbeeld van het eerste vermogen had Engels eraan herinnerd dat “degenen die de verbouwing van de aardappel in Europa hadden verbreid, niet wisten dat zij mét deze meelbol ook de scrofulose (klierziekte vert.) hadden verspreid”, maar hij haastte zich eraan toe te voegen: “wat is de scrofulose vergeleken met de gevolgen die het feit, dat de arbeiders nu verplicht werden zich uitsluitend met aardappels te voeden, had voor de levensomstandigheden van de volksmassa’s in hele landen? Wat vergeleken met de schaarste die Ierland in 1847 trof tengevolge van een ziekte waardoor de aardappels verloren gingen en die voor een miljoen Ieren, die zich met aardappels en dan ook uitsluitend met aardappels voedden, in het graf, en voor nog eens twee miljoen van hen aan gene zijde van de zee eindigde?.”**[176]**

Nadat Engels had geconstateerd dat “wij ook op dit gebied er slechts geleidelijk in slagen een duidelijk inzicht te krijgen in de directe maatschappelijke gevolgen op lange termijn van onze productieactiviteit, via een lange en vaak harde ervaring en d.m.v. het verzamelen en selecteren van het historische materiaal, waardoor het ons mogelijk wordt ook deze gevolgen te beheersen en te beteugelen, komt hij tot de volgende conclusie:

“Maar om deze beteugeling te realiseren is meer nodig dan kennis alleen. De tot nu toe door ons gevolgde

productiewijze en ons maatschappelijk systeem als totaliteit moeten volledig omvergeworpen worden (...). In de huidige productiewijze wordt, zowel ten opzichte van de natuur als ten opzichte van de maatschappij, meestal alleen rekening gehouden met het eerste, meest tastbare resultaat. En dan verbaast men er zich nog over dat de effecten op langere termijn van de op dat bepaalde doel gerichte activiteiten heel anders zijn en meestal lijnrecht staan tegenover het gestelde doel (...).” [177]

We hebben Engels’ historische opvattingen over de natuurlijke gevolgen van het menselijk handelen niet becommentarieerd – opvattingen waarin een zekere dosis aan geografisch determinisme naar voren komt, bv. wanneer Engels het verdwijnen van de gemeenschappelijke eigendom toeschrijft aan het uitputten van de overvloed aan bebouwbare grond – en kunnen deze evenmin toetsen aan de historie. We zullen er alleen op wijzen dat Marx de al te generaliserende opvattingen van Engels misschien zou hebben gecorrigeerd door op concretere wijze de nadruk te leggen op de noodzaak de relatie mens-natuur in de verschillende historische fases en binnen de verschillende productiewijzen in een historisch perspectief te plaatsen.

Voor wat betreft de bossen bv., waarover we reeds een zinspeling van Marx hebben geciteerd met betrekking tot de tegenstelling tussen algemeen belang en particuliere eigendom, deelt en ontwikkelt Marx – in het reeds aangehaalde hoofdstuk over de omslagtijd van het kapitaal – de mening van de Duitse landbouwkundige Kirchhof, die er met nadruk op wees dat de kapitalistische economie en de versnippering van de eigendom een geordende economie en de bescherming van het bosbezit in de weg staan:

“De lange productietijd (die slechts een relatief korte periode van de arbeidstijd omvat) en de lengte van de omslagperiodes die hiervan het gevolg zijn, maakt van de bosbouw een ongunstige, particuliere en dus kapitalistische bedrijfstak. In wezen is de bosbouw een particuliere bedrijfsvorm, ook al neemt de geassocieerde kapitalist de plaats in van de individuele kapitalist. De ontwikkeling van de beschaving en van de industrie in het algemeen heeft altijd bewezen zó actief te zijn bij het vernielen van de bossen dat alles wat men, in vergelijking hiermee, daarentegen doet voor het onderhouden en aanleggen van bossen volkomen te verwaarlozen is.” [178]

Maar behalve deze opmerking, die de vernietiging van het bosbezit koppelt aan de ontwikkeling van het kapitalisme (aangezien met het woord “beschaving” hier bedoeld wordt de ontwikkeling van de productiekrachten en van de industrie), maakt Marx nog een andere interessante opmerking die verband houdt met de eerste: het kapitaal dat – omdat het wanneer het geïnvesteerd wordt in de aankoop van bosgrond lange omslagperiodes heeft – verantwoordelijk is voor de wanorde binnen de bosbouwconomie, “bestaat in de *gemeenschappelijke productie* niet en het enige probleem is: hoeveel grond kan *de gemeenschap*, ten behoeve van de bosbouwproductie, onttrekken aan de bouwgrond en aan de weidegrond.” [179]

Marx blijft er dus bij dat de andere vorm van toe-eigening andere economische voorwaarden bepaalt voor het exploiteren van hetzelfde stuk natuur. Alleen met behulp van deze methodologie kunnen we dus het aandeel meten dat de verschillende productiewijzen hebben gehad in de vernietiging of het behoud van de natuurlijke rijkdommen en kunnen we dus tegelijkertijd de juiste discussie op gang brengen over het specifieke verschil dat er bestaat tussen de ‘milieucompromissen’ van de maatschappijen uit het verleden en die van het heden, waarbij we dus het heden kunnen verklaren aan de hand van het verleden nadat we het verleden hebben verklaard aan de hand van het heden, d.w.z. met behulp van de studie over de meest gecompliceerde sociaaleconomische formatie.

De ecologische tegenstellingen van het kapitaal doen zich niet alleen voor op het platteland, in die vormen van bodemroof, vernietiging van de natuurlijke rijkdommen enz. die we al

besproken hebben en die verband houden met een bepaald soort agrarische economie, maar ook en vooral in het stedelijke milieu, als direct gevolg van de industrialisatie. Marx kon natuurlijk niet voorzien dat, bijvoorbeeld, het probleem van de overblijfselen van productie en consumptie die afmetingen aan zou nemen die het in onze tijd heeft aangenomen (en wel in die mate dat enkele ecologen en geografen als J. Gotmann, wanneer zij het over onze tijd hebben, niet spreken over het stalen tijdperk, het olietijdperk of het tijdperk van de atoomenergie, maar over dat van het vuil en het afval). Toch begreep Marx bij intuïtie dat het vraagstuk voor de kapitalistische productiewijze bijzondere en veel “ruïneuzere” vormen aannam dan het had in de vroegere maatschappijvormen: “met de kapitalistische productiewijze worden de mogelijkheden ter benutting van de overblijfselen van productie en consumptie groter”, d.w.z. zowel het benutten van “het uitschot van industrie en landbouw” als van de overblijfselen “van de menselijke stofwisseling” en van de “vormen die de gebruiksvoorwerpen nadat ze zijn gebruikt hebben aangenomen.” Volgens Marx moesten de overblijfselen van de consumptie (natuurlijke menselijke secretie, kledingresten enz.) van zeer groot belang geacht worden voor de landbouw, maar het benutten ervan veroorzaakte “enorme verspillingen” en had slechts een verslechtering van de hygiënische omstandigheden in grote steden als Londen tot gevolg. Marx merkt ook nog op dat aanzienlijke bezuinigingen op dit gebied daarentegen tot stand gebracht waren in de traditionele tuinbouw in China, Japan en Lombardije, maar om te voorkomen dat deze landbouw met een sterk prekapitalistisch karakter geïdealiseerd wordt, voegt hij er direct aan toe: “alles wel beschouwd wordt in dit systeem de productiviteit van de landbouw betaald met een ernstige *verspilling van de arbeidskracht* die aan andere productiesectoren is onttrokken.” **[180]** Deze indicaties maken ons niet alleen duidelijk wat Marx verstond onder het onvermogen van de kapitalistische economie de grond de aan haar onttrokken organische stoffen terug te geven, maar brengt ons ook terug bij het kritische standpunt dat Marx en Engels innamen ten opzichte van de moderne industriestad. Een uiteenzetting over het thema ‘de stad’ bij de grondleggers van het historisch materialisme zou hier teveel ruimte vergen, ook vanwege de belangrijke samenhang – die duidelijker is dan bij andere thema’s – met het Franse en Engelse utopische socialisme. Maar, al zijn we dan aan het einde gekomen van dit overzicht van Marx’ denken met betrekking tot de vraagstukken van het territorium, we kunnen de belemmerende aanwezigheid van dit “geografische” object, de industriestad, niet over het hoofd zien. Het onderwerp heeft zich overigens al bij bijna alle problemen omtrent de kapitalistische ruimtelijke organisatie aan onze aandacht opgedrongen en we zullen ons werk daarom afsluiten met een paar citaten over de kapitalistische transformatie van de stad.

Marx’ eerste diepgaande beschouwing over de “stad van het kapitaal” vinden we in de *Parijse Manuscripten* uit 1844. Recentelijk schreef een vertolker dat Marx in deze beschouwing “een negatieve schets geeft van de ‘ontologische’ structuur van de stad”, geïnspireerd door de vormende rol van een oorspronkelijk “wonen.” **[181]**

“Zelfs de behoefte aan frisse lucht is niet langer een behoefte voor de arbeider. De mens gaat weer in ‘holen’ wonen, die nu echter vergiftigd zijn door de verpestende miasmen van de beschaving en hij betreft ze slechts *als precarist* omdat deze holwoning hem van de ene dag op de andere kan ontvallen en hij eruit verjaagd kan worden wanneer hij niet direct betaalt. Dit ‘graf’ moet hij *betalen*. De woning *vol licht* die Prometheus beschrijft bij Aeschylus als een van de grootste giften die van de wilde een mens hebben gemaakt, bestaat voor de arbeider niet meer. Het licht, de lucht enz., de meest elementaire *dierlijke* zindelijkheid zijn geen behoeften van de mens meer. Het *vuil*, deze verdorvenheid en verrotting van het menselijk leven, het riool (letterlijk) van de beschaving wordt voor de mens het *element waarin hij leeft*. De totale, onnatuurlijke achteloosheid, de verpeste natuur, wordt zijn *leefmilieu*. Hij heeft al zijn zintuigen, zowel in menselijke als in *onmenselijke*, dus *dierlijke*, vorm verloren (...). Hierboven hebben we al gezegd dat de mens weer in ‘holen’ enz. *gaat wonen*, maar deze zijn hem vreemd en vijandig. De wilde voelt zich in

zijn hol – een natuurlijk element waar hij onbevangen leeft en dat hem vreugde en beschutting biedt – geen vreemde, hij voelt er zich integendeel thuis als een vis in het water. Maar de kelderwoning van de arme is een vijandige woning, een “vreemde macht die zich slechts in ruil voor zijn bloed, zweet en tranen aan hem overlevert”, en die hij niet als zijn huiselijke haard kan beschouwen waarvan hij eindelijk kan zeggen: hier ben ik thuis. Hij bevindt zich in *andermans* huis, in een *vreemd* huis van iemand die voortdurend op de loer ligt en hem eruit gooit wanneer hij de huur niet betaalt. Hij weet ook dat de kwaliteit van zijn woning een schril contrast vormt met de menselijke woning aan gene zijde, in de hemel van de rijkdom.”**[182]**

Deze passage, die is opgesteld als toelichting bij de theorie van de vervreemding of aliënatie (die, zoals we reeds gezegd hebben, een essentieel begrip blijft in heel Marx’ analyse) loopt, mijns inziens, ook vooruit op die dialectiek van de stadsbewoner en van het scheppen van de ruimte (d.w.z. van een gecreëerde, kunstmatige ruimte) die H. Lefebvre de laatste jaren heeft ontwikkeld, waarbij hij er o.a. de nadruk op legde dat in de 20e-eeuwse stad de door Marx, in verband met de 19e-eeuwse industriestad, onderstreepte tekorten eigenlijk algemeen geworden zijn. D.w.z., terwijl de goederen die eens zeldzaam waren (bv. brood) nu in overvloed aanwezig zijn, zijn de goederen die vroeger in ruime mate aanwezig waren, zoals licht, lucht en de ruimte zelf, schaars geworden, het zijn ‘waarden’ geworden.**[183]** Daarna zal Marx, in de loop van zijn economisch-sociologische analyse, vrijwel altijd uitgaan van de bladzijden die Engels in *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland* (1845) had gewijd aan de grote Engelse steden. Engels’ meedogenloze, kritische analyse brengt zowel de schittering als de ellende van de eerste grote stad van het kapitaal duidelijk naar voren:

“Deze kolossale centralisatie, deze opeenhoping van twee en een half miljoen mensen op één punt heeft de kracht van dit aantal personen verhonderdvoudigd; zij heeft Londen tot de commerciële hoofdstad van de wereld verheven, de reusachtige dokken geschapen en de duizenden schepen bijeengebracht, die voortdurend de Theems overdekken. Ik ken niets indrukwekkenders dan de aanblik die de Theems biedt wanneer men deze vanaf zee naar London Bridge opvaart (...).

De offers, die dit alles gekost heeft, ontdekt men echter pas later. Wanneer men een paar dagen over het plaveisel van de hoofdstraten heeft rondgezworven, zich met moeite een weg banend door het mensengewoel en de eindeloze files wagens en karren, wanneer men de ‘achterbuurten’ van de wereldstad heeft bezocht, dan pas merkt men dat deze Londenaren het beste deel van hun mens-zijn hebben moeten opofferen om al de wonderen van de beschaving te volbrengen, waar hun stad van wemelt, dat honderd in hen sluimerende krachten ongebruikt bleven en onderdrukt werden, opdat een paar des te voller ontplooid en door de vereniging met die van anderen verveelvoudigd konden worden. Het straatgewoel heeft al iets stuitende, iets waartegen de menselijke natuur in opstand komt. Deze honderdduizenden van alle klassen en van alle standen, die elkaar in de straten voorbij ijlen, zijn ze niet *allen* mensen met dezelfde eigenschappen en bekwaamheden en met hetzelfde belang om gelukkig te worden? En moeten zij dan per slot van rekening niet *allen* hun geluk langs dezelfde weg en met dezelfde middelen verwerven? Niettemin hollen zij elkaar voorbij alsof zij helemaal niets gemeen, helemaal niets met elkaar te maken zouden hebben, en toch is er één enkele overeenkomst tussen hen, te weten de stilzwijgende afspraak dat ieder op het trottoir rechts houdt, opdat de beide elkaar voorbij haastende stromen van het gedrang niet opgehouden zullen worden, maar bij niemand zal het in het hoofd opkomen om de ander ook maar een blik waardig te keuren. De brutale onverschilligheid en het door ieder afzonderlijk gevoelloos najagen van zijn particuliere belang, treden des te stuitender en kwetsend aan het licht, hoe meer deze enkelingen op de kleine ruimte zijn samengedrongen. En hoewel wij ook weten dat dit isolement van de enkeling, deze bekrompen zelfzucht overal het grondbeginsel van onze huidige maatschappij is, treedt dit toch nergens zo schaamteloos onverhuld, zo zelfbewust te voorschijn als juist hier in het gewoel van de grote stad. (...) Vandaar dan ook dat de sociale oorlog, de oorlog van allen tegen allen, hier openlijk verklaard is.”**[184]**

[154] K. Marx, *Grundrisse*, *op. cit.*, p. 311.

[155] *Idem*, p. 434.

[156] *Idem*, p. 312.

- [157] *Idem*, p. 313.
- [158] *Idem*, pp. 438-439.
- [159] *Idem*, pp. 387-388 resp. p. 29.
- [160] *Idem*, p. 313.
- [161] *Idem*, p. 440.
- [162] K. Marx, *Het Kapitaal I*, *op. cit.*, p. 386.
- [163] K. Marx, *Das Kapital III*, *op. cit.*
- [164] K. Marx, *Het Kapitaal I*, *op. cit.*, pp. 190-191.
- [165] *Idem*, pp. 386-387.
- [166] K. Marx, *Das Kapital III*, *op. cit.*, p. 821.
- [167] *Idem*, p. 821.
- [168] F. Engels, *Over het woningvraagstuk*, SUN, Nijmegen, 1970, pp. 52-53.
- [169] K. Marx, *idem*, p. 631 (noot).
- [170] *Idem*, p. 784.
- [171] *Idem*, pp. 630-631.
- [172] MIT-rapport *Grenzen aan de groei*, Het Spectrum, Utrecht, 1972.
- [173] K. Marx/F. Engels, *Die deutsche Ideologie*, MEW 3, Dietz Verlag Berlijn.
- [174] A. Schmidt, *op. cit.*, hfst. 3 noot 7.
- [175] F. Engels, *Dialectik der Natur*, *op. cit.*
- [176] *Idem*.
- [177] *Idem*.
- [178] K. Marx, *Das Kapital II*, *op. cit.*, pp. 246-247.
- [179] *Idem*.
- [180] K. Marx, *Das Kapital III*, *op. cit.*, pp. 110-111.
- [181] F. Choay, *L'urbanisme, utopies et réalités*. Une anthologie. Parijs, Ed. du Seuil, 1965.
- [182] K. Marx, MEW 1, Dietz Verlag Berlijn.
- [183] Vgl. H. Lefebvre, *Le droit à la ville*, Anthropos, Parijs, 1968.
- [184] F. Engels, *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland*, Uitgeverij Progres, Moskou, 1976, pp. 64-65.
-